

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

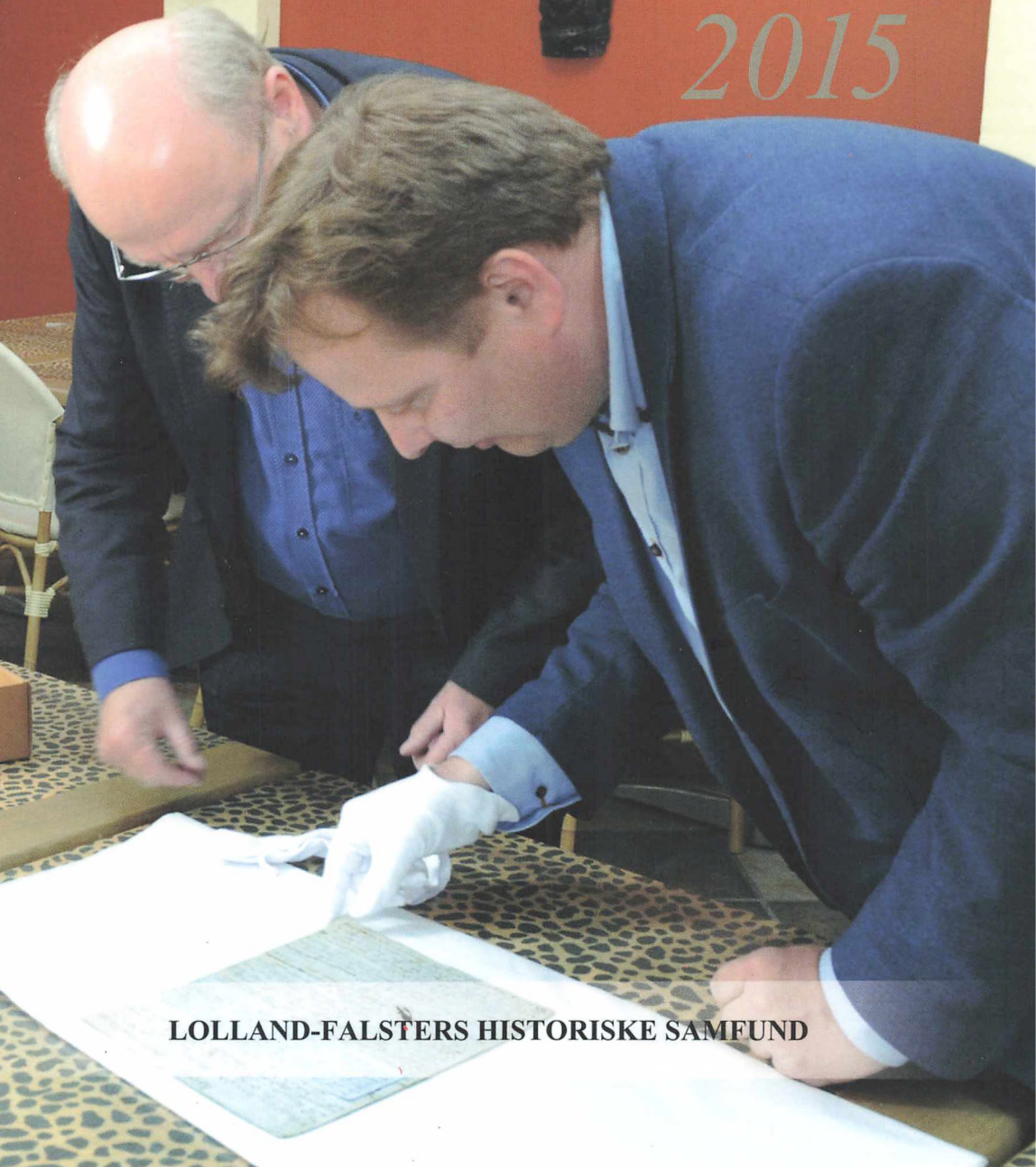
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland Falster *2015*

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2015 – 103. årgang

Indholdsfortegnelse

<i>Ejnar Stig Askgaard og Johs. Nørregaard Frandsen</i> H.C. Andersens "Psyken" på Knuthenborg: Historien om et fund og dets betydning	5	<i>Jytte Larsen & Jytte Nielsen</i> "vor Moder Fru Stampe Feddersen Amtmandinden og kvindevalgrets- kampen på Lolland-Falster	91
<i>Berit Stage</i> Fugleflugtslinjen	14	<i>Erik Kristiansen</i> Et cembalo af Moshack på Pederstrup	104
<i>Niels Aage Jensen</i> Den store bro	27	<i>Dorte Tissot Hansen & Erik Elkjær Koch</i> Mediehøsten 2014 Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2014	126
<i>Peter Heiberg</i> Den stridbare købmand fra Nakskov . .	42	<i>Ole A. Munksgaard</i> Årsberetning 2015	136
<i>Jan Bodholdt</i> De tyske flygtninge på Lolland-Falster 1945-47	51	Lolland-Falsters Historiske Samfund	138
<i>Lene Vinter Andersen</i> Den uskyldige præstedatter fra Gunslev Om Helene Stranges forsøg på at opklare et mord fra 1755	66	Vedtægter for Lolland-Falsters Historiske Samfund	139
<i>Kasper Høhling Søsted & Anders Rasmussen</i> Fejøbægrene – en hyldest til detektorfolket!	81	Person- og stedregister	140

H.C. Andersens “Psychen” på Knuthenborg:

Historien om et fund og dets betydning

Af Ejnar Stig Askgaard og Johs. Nørregaard Frandsen

Over bælt og sunde

En morgen i første halvdel af maj her i 2015 blev vi, Johs. Nørregaard Frandsen fra H.C. Andersen Centret/Syddansk Universitet og Ejnar Stig Askgaard fra H.C. Andersens Hus/Odense Bys Museer, inviteret til Knuthenborg af Christoffer Knuth. Han havde i herregårdens gemmer fundet, hvad der viste sig at være intet ringere end et ægte og uforfalsket håndskrift af H.C. Andersen! Christoffer Knuths beskrivelse fik os til at tilbagelægge turen fra Fyn over Storebælt, Sjælland, Farøbroerne og det grønne Lolland i spændt fremfart. Man passerer gerne bælt og sunde for at få den oplevelse at stå med et stykke litterært kulturarv i sine handskebeklædte hænder. At finde et hidtil ukendt manuskript af Andersen er en begivenhed, der ikke indtræffer hver dag! Faktisk regnede vi, der repræsenterer forskningen i H.C. Andersen, ikke med, at der endnu her i 2015 fandtes håndskrifter eller manuskripter af H.C. Andersen i privateje. Men det gør der altså. Sikken overraskelse og nyhed! Vi blev inviteret til at åbne pakken, se det håndskrevne manuskript, foretage et gennemsyn samt, selvfølgelig, at verificere dets ægthed. Det var ikke svært at verificere ægtheden. H.C. Andersens smukt svungne skriftbillede er helt særligt. Bogstaver og ordforløb bevæger sig hen over

papiret på en måde, så man af blæksporets tykkelse og svingninger tydeligt ser om pennen hastede af sted, bevægede sig langsomt eller har holdt pause. Når Andersens stålpen, som han skrev med, bevægede sig langsomt, ja, så blev den afsatte streg tykkere, end når den poetiske flugt tog fart hen over papirets overflade.

Genkendelsen af den modne Andersens særegne håndskrift var således ret hurtigt overstået. Man er ikke i tvivl, når 'varen' er ægte! Et andet karakteristika ved et ægte manuskript af Andersen er hans 'klippe-og-klistre-teknik'. Fem steder i det 13 siders lange skrift har Andersen på sin sirlige måde klistret et stykke papir med rettelser henover den oprindelige tekst. Vi befinder os jo hundrede år før elektriske slette-og-rette-funktioner blev installeret på skrivemaskiner, og endnu længere før computerteknologien satte ind. I øvrigt var papir af god kvalitet dyrt på Andersens tid, så det gjaldt om at spare på det. Det gjorde Andersen blandt andet ved at genbruge bagsider af kladder til breve eller lignende. Derfor er Andersens lapper spændende, dels fordi de bærer hans sidste øjeblikke rettelser, dels fordi de kan rumme interessante noter på den bagside, der vender ind mod arket. Manuskriptet lå velbevaret i en smuk mappe, som har beskyttet det på enestående

Det store øjeblik i maj 2015, da Christoffer Knuth fremviste sit enestående fund af H.C. Andersens manuskript til "Psychen". Der herskede ingen tvivl om manuskriptets ægthed, og begejstringen var derfor stor. Forsamlet om manuskriptet ses Christoffer Knuth, Ulla Schaltz, direktør for Museum Lolland-Falster, Johs. Nørregaard Frandsen, professor og centerleder ved H.C. Andersen Centret/ SDU, og Ejnar Stig Askggaard, overinspektør ved Odense Bys Museer/ H.C. Andersens Hus. Foto: Jan Knudsen.

vis gennem mere end 150 år, en blå skindmappe præget med Knuthenborgs adelige krone samt titlen "Psyche" i guld. Vedkommende, som har anbragt manuskriptet i den fint udstyrede mappe, har vidst, hvordan et værdifuldt håndskrift bør gemmes for eftertiden.

På vej mod sin form

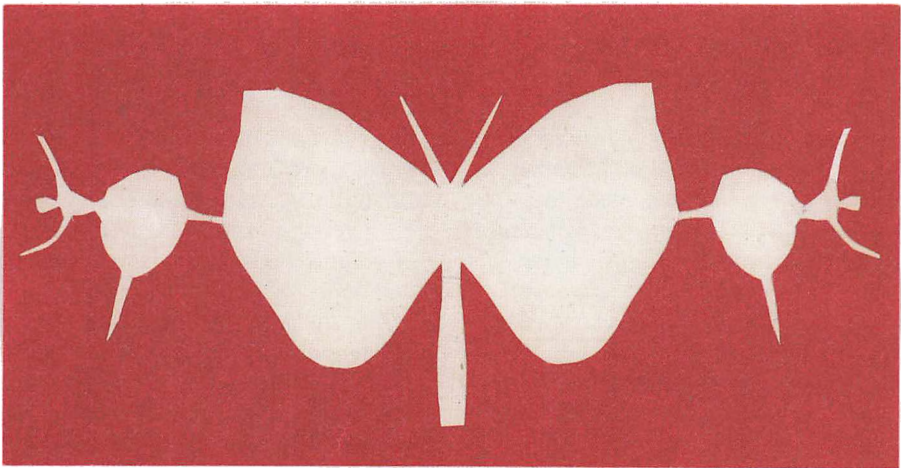
Det drejer sig om renskriften til fortællingen "Psychen", som H.C. Andersen færdiggjorde og lod udgive første gang i november 1861 i *Nye Eventyr og Historier. Anden Række, Anden Samling. 1862*. Her udkom historien i øvrigt i samme hæfte som "Iisjomfruen", "Sneglen og Rosenhækken" og "Sommerfuglen". Historien

"Psychen" er altså ikke ukendt og indgår i alle relevante udgaver af Andersens samlede eventyr og historier. Men fundet af dette manuskript var alligevel en overraskelse. Der ligger en kladde til "Psychen" i Det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling. Den version kender vi. Og så har vi naturligvis den trykte og standardiserede udgave af "Psychen", som er optryk af den udgave, H.C. Andersen selv godkendte.

Det nyfundne manuskript er imidlertid et hidtil ukendt 'missing link' mellem kladde og trykt tekst. Der er som sagt tale om en renskrift fra Andersens hånd, der indholds- og betydningsmæssigt ligger i mellem de to kendte versioner. Manuskriptet er derfor ikke bare værdifuldt, fordi det er et cirka

150 år gammelt, ægte og autentisk Andersen-stykke, men fordi det også kan udvide vores forståelse af Andersens måde at arbejde med sine tekster, historier og tankeforløb på. Der er nemlig spændende og ret afgørende forskelle på kladden og det endelige tryk, og nu kan vi lade dette manuskript, renskriften, indgå i forståelsen af digterens tekstarbejde. Derved kan vi så at sige kikke Andersen over skulderen. Hvilke rettelser, stramninger, tilskrivninger, prioriteringer foretog han i udkastene til det, der skulle blive den endelige "Psyche"? Det er interessant, fordi den endelige, trykte og kanoniserede tekst bliver dybere og mere kompleks, når vi kender den poetiske og æstetiske vej, ad hvilken Andersen skabte sin kunst. "Psyche" er en af Andersens meget dybe, reflekterende og filosofiske historier, hvis tankestof han har skullet arbejde hårdt med for at give det den endelige kunstneriske form.

Ane Grum-Schwensen, der er forsker ved H.C. Andersen centret, forsvarede i 2014 en ph.d.-afhandling med titlen *Fra strøtanke til værk*, hvor hun på original vis analyserer og dokumenterer sider af H.C. Andersens arbejdsmetoder og dermed kreative vej mod de færdige værker. Andersen gjorde, som andre samtidige romantiske digtere, noget ud af at pleje myten om det kunstneriske geni og om inspirationens næsten guddommelige præg. Inspirationen meldte sig, slog ned i digteren, som var dens medium. Det var en almindelig romantisk forestilling, at digtet kom til digteren, som så ganske vist måtte arbejde for at give kunsten forløsning. Ane Grum-Schwensen viser imidlertid i sin afhandling med udvalgte eksempler af Andersens store værk, at helt så 'let' var det ikke. I historier som "Det nye Aarhundredes Musa", "Tante Tandpine" og andre foreligger der mange versioner og notater, som er skrevet igen, rettet

Papirklip af H.C. Andersen: "Kvinder på sommerfuglens vinger". Det var et yndet motiv i H.C. Andersens klippekunst og er en billedliggørelse af "Psyche", nemlig en kvinde og samtidig en sommerfugl. Kilde: H.C. Andersens Hus.

til, filet på igen og igen. Grum-Schwensen er med udgangspunkt i studier af det kunstneriske værks genetik, det vil sige værkets tilblivelseshistorie, trængt dybt ind i digterens værksted. Her fløj spånerne, kunne man sige, Andersen sled og slæbte sig frem til den endelige version gennem kladder, frem til en renskrift, som han så i øvrigt ofte klistrede rettelser hen over i form af papirlapper. Når trykarket forelå i korrektur fra trykkeren, så fik den ofte endnu nogle rettelser. Derfor er stadierne på vejen mod det endelige værk som kunstneriske erobringer af en form og et indhold, der nok er besjælet af inspiration, men som måske først og fremmest er resultater af hårdt arbejde fra en i øvrigt genial kunstners hånd.

Ane Grum-Schwensens arbejde har været med til at tydeliggøre, at vi slet ikke ved nok om Andersens arbejdsmetoder og dermed om de kreative og kunstneriske valg eller processer, han udfolder. Det er jo ikke mindst i det lys, at fundet af "Psychen" på Knuthenborg er et vigtigt fund! Her har forskningen fået foræret en renskrift, et skridt på vejen mod en endelig tekst, af et af Andersens dybe filosofiske historier.

"Psychen"

*"I Dagningen, i den røde Luft, skinner en stor Stjerne, Morgenens klareste Stjerne; dens Straale zitrer mod den hvide Væg, som om den vilde der nedskrive, hvad den veed at fortælle, hvad den i Aartusinder saae her og der paa vor omdreieude Jord.
Hør een af dens Historier."*

Således indleder H.C. Andersen sin fortælling som "Psychen" og giver derefter ordet til Morgenstjernen, der siger: "Nu nyligt ... fulgte mine Straaler en ung Kunstner ...". Forunderligt nok forlader Morgenstjernen næsten ubemærket sin fortællerrolle i løbet af få linjer for i stedet at indtræde i fortællingen i rollen som vidne til kunstnerens

skæbne. Fortællerrollen er gået i stafet over til en anden, og kladden til eventyret fortæller os i en overstreget passage til hvem, for på den hvide væg skriver Morgenstjernen "sin Skrift, den fortæller og Digteren kan læse og forstaae den, han kan fortælle den igjen". Digteren beskrives her, som ovenfor nævnt, som medium for den guddommelige inspiration. H.C. Andersen har således også fra første færd sat kunsten som tema for sin fortælling om "Psychen". Den er fortalt af en kunstner, handler om en kunstner og er i sig selv et kunstværk om et kunstværk.

Men vi må træde et skridt tilbage for lige at få på det rene, hvad "psyche" og "morgenstjerne" egentlig er. "Morgenstjernen" eller "aftenstjernen" er i Norden og i nordisk tradition den folkelige betegnelse for planeten Venus, der har sit navn efter den romerske gudinde for kærlighed og frugtbarhed. Rosen og myrten var helliget gudinden – rosen som symbol for kærlighed, og myrten, fordi den blev betragtet som et stærkt afrodisiakum (midler til at fremme elskovslyst) og dermed symbol for begær. At vente med at indtage elskovsmidlet vidner derfor om uskyld. Men Venus indtager også en anden funktion i Andersens fortælling, som vi vender tilbage til. Først må vi dog se på det andet begreb. "Psyche" er det græske ord for "sjæl". I græsk mytologi forstod man psyche som et blegt billede af en levende person – undertiden bevinget, en sommerfugl, men hvis psyche afspejlede den døde, tog den form af en slange.

Når man læser Andersens "Psychen", opdager man hurtigt, at morgenstjernen står i et stadigt forhold til rosen, og at kunstnerens jordiske sjælekvaler står i forhold til slangen. Rose- og slangesymbolikken skal ikke alene ses i forhold til græsk mytologi, men bestemt også i forhold til det bibelske billedsprog. Da den unge kunstner, som er hovedperson i fortællingen, erklærer sin kærlighed til den unge, fornemme romerin-

de, i hvis billede hans kunst er opstået, afviser hun ham og maner ham med et Medusa-udtryk af "hiint forstenende Ansigt med Slangehaarene" i jorden: "Bort! ned!" Fortællingen om kunsten er således en skæbnefortælling om det evige og timelige, om kunsten og kunstneren, om udødeligheden og døden.

Lad os nu se på den anden rolle, Venus har. I den eneste fuldstændigt bevarede latinske roman – Apulejus' *Det gyldne æsel* fra o. 150 – findes en kærlighedshistorie, som Venus er igangsat af og vidne til. Det er eventyret om Amor og Psyche. I misundelse over kongedatteren Psyches skønhed sender Venus sin søn Amor til jorden med den opgave at lade Psyche fornære sig ved at blive forelsket i det ringeste menneske. Amor rammes imidlertid af sin egen pil, forelskes og fører dernæst Psyche til sit slot, hvor hun opvartes overdådigt. Om natten opsøger Amor hendes seng og favn. Deres kærlighed har dog en regel! Psyche må ikke se sin elskede. Animeret af sine søstres intrigespil vækkes Psyches nysgerrighed imidlertid, og efter endnu en elskovsnat tænder Psyche en olielampe, for at hun kan danne sig et billede af sin elskede og hans udseende. En oliedråbe fra lampen falder uheldigvis på Amors skulder. Han vågner derved, og i skuffelse over hendes brud på løftet forlader han Psyche og vender tilbage til Venus, der vækkes i vrede. Psyches anger og kærlighed fører hende dog endelig til Venus, som hun beder om tilgivelse. Det får Venus til at sætte hende på en række umulige prøver – og det hele ender godt. Jupiter har på Amors bøn optaget Psyche på Olympen, og de to elskende kan endelig forenes. Men det er en anden historie!

Andersen var et uhyre belæst menneske. Han kendte udmærket godt de forskellige historier om Venus, Psyche og Amor, der også figurerede under navne som Cupi-

do og Eros (det græske navn). Andersens kendskab hertil kan spores tilbage til 1830, hvor han i håbet om at erhverve sig Københavns Universitets guldmedalje skrev en prisopgave om ligheder og forskelligheder mellem den danske mytologi og den græske. Andersen var en fremragende kulturkender.

"Han spiser Bagerkonen med, den nydelige *Fornarina!*" sagde *Angelo*, een af de lystigste, unge Venner", lyder det i "Psyken". "Fornarina" er italiensk og betyder "bagerske", men Angelos lystighed er ikke et tilfældigt indfald hos digteren Andersen. *La Fornarina* er nemlig tilnavnet til kunstneren Raphaels model, elskerinde og livs kærlighed. Hendes rigtige navn var Margherita Luti¹. Hun var datter af en bager, og meget mere ved man ikke om hende, andet end at hun var vidunderlig smuk i sjæl og på legeme. Hendes navn er knyttet til Raphaels som en kærlighedshistorie i sværvægterklassen. Raphael var nemlig allerede forlovet med kardinal Bibbias niece, men forlovelsen trak ud, fordi han elskede sin Fornarina og ikke ønskede at gifte sig med andre end hende. Men så døde den unge Raphael. En smuk historie til illustration af Raphael og Margheritas kærlighed lyder, at Raphael, da han fik opgaven at dekorere den store sal i Villa Farnesina, ikke kunne koncentrere sig om arbejdet, førend det tilloodes ham at leve sammen med sin elskede Fornarina. Historien er sikkert en myte, der har haft til formål at forstærke indtrykket af hans udsmykningsarbejde i Villa Farnesina. Her har Raphael nemlig i store fresker gengivet hele Apulejus' romerske eventyr om Amor og Psyche.

Handlingen i Andersens "Psyken" er henlagt til den evige stad Rom. Morgenstjernen har kastet sit lys henover byen i uendelige tider, og selv om handlingen foregår i 1500-tallets kunstnerisk blomstrende pavestat, bærer byen stadig præg

af den før-kristne oldtids ruiner og omvæltede marmorsøjler. Den unge romerske kunstner, der er hovedpersonen, fremstiller det ene fremragende værk efter det andet i sit billedhuggerværksted, men dagen efter skabelsen slår han sit værk i stykker. Det lever ikke op til hans egne forestillinger om det sublime. Den fattige kunstner forelsker sig imidlertid i en pige af fornem byrd og høj klasse og skaber nu en statue af nymfen Psyche, som samtidig fremstiller eller afbilder den pige, han forelsker sig i. Kunstnerens prægtige statue er således ikke et rent åndsprodukt, men også et produkt af hans jordiske begær, og heri ligger kimen til handlingsgangens tragiske forløb.

Da den unge kunstner for første gang ser den smukke, rige romerinde, refereres der til freskerne i Villa Farnesina. I modsætning til den trykte udgave er referencen tydelig i Knuthenborg-manuskriptet: "... saaledes havde han ingen Qvinde seet, jo malet af *Raphael*, malet som *Psyche*, hvor hun sees med Amor fremstillet i eet af *Roms* Paladser. Ja, *der* var hun *malet*, *her* gik hun *levende*." Når H.C. Andersen i den trykte udgave af "Psychen" således har fjernet omtalen af Amor, skyldes det givetvis, at han har ønsket at holde det erotiske element tilbage på dette tidspunkt for kun at påpege det rent æstetiske indtryk, den smukke skikkelse gør på kunstneren. Men kunstnerens Psyche-statue er slående lig den attråede kvinde og er måske opstået af kunstnerens erotiske drift mere end af den åndelige. Den unge kunstner kan ikke skelne længere. Han erklærer romerinden sin kærlighed og bliver afvist på det bestemteste. Kunstneren opgiver i fortvivlelse og frustration sit liv og sin kunst. Han lader sin Psyche af marmor nedsænke i et udtørret brøndhul og kaster graven til, hvorefter han vender ryggen til den verdslige verden og går i kloster som kapucinermunk. Men klosterlivet giver ham ikke fred. Han lever

i stærke anfægtelser: "Intet derinde! Intet derude! forspildt dette Liv!" Først på sit yderste finder han trøst i sin tro, idet han indser, at hans jordiske drøm og drømmen om at blive udødeliggjort som kunstner var forfængelighed i modsætning til den visse tro på Guds kærlighed og sjælens udødelighed: "*Psychen* herinde aldrig døe! – Leve i Bevidsthed? – kan det Ufattelige skee? – *Ja!* ja! ufattelig er mit *Jeg*. Ufattelig Du, o Herre! hele din Verden ufattelig! – et Underværk af Magt, Herlighed – *Kjærlighed!*", lyder hans sidste ord. Mange år efter hans død graves statuen Psychen op ved et tilfælde. Den genfødes, træder op af graven så at sige, og bekræfter altså udødeligheden. Kunstneren selv fik ikke del i udødeligheden. Hans navn er glemt, alt er vejret hen, som der står hos Andersen, men kunsten selv er udødelig. I sin fortælling stiller Andersen på kunstnerisk vis spørgsmålet, om det er i Gud og troen, sjælen er, og om det er hos Gud evigheden og udødeligheden opnås. Eller er i det i kunstens fastholdelse af det sublime og afspejling af sjælen, den findes? H.C. Andersen slutter sin historie om kærlighed og sjæl med denne refleksion: "Hvad Jordisk er, veires hen, forglemmes, kun Stjernen i det Uendelige veed det. Hvad Himmelsk er, straalere selv i Eftermælet, og naar Eftermælet slukkes – da lever endnu Psychen." Jo, alting vejrer hen, farer hen, bliver til støv og forsvinder – selv den evige stad og morgenstjernen – kun Guds himmelske lys og forankring består, og sjælen eller psyken er pantet herpå.

Historiens historie

Fortællingen i "Psychen" er fascinerende, både når det gælder det filosofisk-poetiske perspektiv, og når det gælder fortællingens tekniske raffinementer. Det er Venus, morgens klare "stjerne", der tillægges fortællingen, i øvrigt på samme måde som H.C. Andersen i sin *Billedbog uden Billeder* fra

Raphaels fresko i Villa Farnesina i Rom, der viser Amor og Psyches brullupsbanket. Wikipedia.

1839 lader månen kikke ind til en fattig kunstner og fortælle ham i sit lys og billede. Eventyret "Psyche" hører til blandt Andersens relativt sene historier, idet han skrev det som 56-årig og som sagt i 1861. Andersen opholdt sig i dette forår i Rom², og han noterer i sin dagbog, at han om aftenen den 5. maj var i teatret og her fik ideen til historien om psyche. De næste par uger skrev han på historien, som også nåede en foreløbig afrunding. Opholdet i Rom, som var det fjerde og sidste i digterens liv, satte sit præg på fortællingen. Rom var Andersens yndlingsby. Han besøgte den første gang i 1833, da han som håbefuld ung kunstner var på dannelsesrejse. Her så han bl.a. som i 1861 Villa Farnesina, Kapucinerkirken og klosteret samt de øvrige lokaliteter, der beskrives i "Psyche". Hovedpersonen i H.C. Andersens fortælling deler i øvrigt skæbne med vennen, maleren Albert Küchler, der i 1831 rejste til den evige stad og forblev der,

idet han i 1851 indtrådte i Franciskanerordenen som munk. I 1861 besøgte Andersen Küchler flere gange, og vennens kunstnerskæbne har uden tvivl inspireret Andersen i skildringen af kunstneren i "Psyche". Det første manuskript til fortællingen blev til under Rom-opholdet, men helt tilfreds med sin fortælling har H.C. Andersen ikke været. Da han kom hjem til København og læste det op for sine bekendte, stod det efterhånden klart for ham, at den måtte skrives om.

I dagbogen under den 11. september 1861 noterede Andersen: "Omskrevet Psyche". Knuthenborg-manuskriptet er manuskriptet for netop denne omskrivning. På bagsiden af en af de overløbende lapper papir med rettelser, finder vi et udkast til et brev dateret 13. september 1861. Historien er således færdiggjort fra Andersens hånd i midten af september. Dateringen giver Andersen selv på sin påklistede lap. Den 25. november

Bagsiden til et af de påklistede retteark bestyrkede formodningen om, at manuskriptet var selvsamme, som H.C. Andersen ifølge sin dagbog påbegyndte den 11. september 1861. Bagsiden viste sig nemlig at være et brevudkast fra den 13. september 1861. Foto: Jan Knudsen.

1861 udkom det, som allerede omtalt, i *Nye Eventyr og Historier af H.C. Andersen* på C.A. Reitzels Forlag, men altså med 1862 som udgivelsesår.

Historien om psyken er fascinerende. Men det er ikke mindre fascinerende at reflektere over, hvordan dette originale manuskript til et tankefuldt, sent værk af H.C. Andersen er ankommet til Knuthenborg. Vi ved, at H.C. Andersen, skønt han var en ivrig rejsende, og skønt han besøgte herregårde og slotte, aldrig besøgte herregården Knuthenborg. Så hvordan er skriftet havnet på Knuthenborg? Vi ved også, at H.C. Andersen kendte flere medlemmer af Knuth-familien, således både Frederik Marcus lensgreve Knuth, der ejede Knuthenborg i årene fra 1818 til 1856, og

især dennes søn Eggert Christopher lensgreve Knuth, der blev født i 1838 og døde i 1874. Eggert Knuth, som regnes for skaberen af det nuværende Knuthenborg, var en begavet herre, der var stærkt interesseret i kunst, kultur, litteratur og arkitektur. Han en overgang i diplomatiets tjeneste, så han rejste i Europa. H.C. Andersen nævner adskillige gange Eggert Knuth i sine dagbøger og omtaler ham som en kær ven. De mødtes blandt andet i Paris i 1861 og siden samme år i København. Nøglen til den lille gåde om Knuthenborg-manuskriptet må således findes i venskabet mellem digteren H.C. Andersen og den begavede og interesserede Eggert, der døde alt for tidligt. Andersen forærede flere gange manuskripter til sine venner. Det ved vi fra hans dagbøger, som

dog ikke giver os sikker viden om “Psy-
chen”. Måske var den tidlige død årsagen
til, at Eggert på en måde tog erindringen
om manuskriptet, som Andersen må have
foræret ham, med sig i graven. Christoffer
Knuths fund af manuskriptet, sirligt henlagt
i den smukt udstyrede, beskyttende mappe,
er således en tankevækkende parallel til den
historie, eventyret fortæller om det glemte
kunstværk, “Psychen”, der efter mange år
opstod af sin grav. Alting farer hen, bortvej-
res, men sjælen – psyken – består.

*Ejnar Stig Askgaard, f. 1963 er mag.
art. i litteraturvidenskab ved Odense
Universitet (SDU). Museumsinspektør
ved Odense Bys Museer/H.C. Andersen
fra 1997, og overinspektør siden 2005.
Redaktør af Anderseniana og forfatter
til flere publikationer og en lang række
artikler om H.C. Andersen.*

*Johs. Nørregaard Frandsen, f. 1950
er professor ved Institut for Kulturvi-
denskaber og centerleder ved H.C. An-
dersen Centret, Syddansk Universitet.
Forskningsområder er H.C. Andersen,
dansk litteratur i det 19. og 20. århund-
rede samt landbokultur. Han har skre-
vet artikler og er forfatter/medforfatter
til omkring 40 bøger, senest Fra H.C.
Andersens eventyrlige kuffert, 2013
(red. m. Lene Kryger), Hans Christian
Andersen in China, 2014 (red. m. T.G.
Jeppesen og Sun Jian), og H.C. Ander-
sen i det moderne samfund, 2014 (red.
m. A.K. Bom og J. Bøggild).*

Referencer

- H. C. Andersens Dagbøger 1825-1875. Udgivet
af Det danske Sprog- og Litteraturselskab un-
der ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen.
I-XII, Kbh. 1971-76. Bind V, 1971.
- Bom, Anne Klara Bom, Bøggild, Jacob, Nørre-
gaard Frandsen, Johs. (red.): H.C. Andersen i
det moderne samfund, Odense: Syddansk Uni-
versitetsforlag 2014.
- Bøggild, Jacob: Svævende stasis. Arabesk og al-
legori i H.C. Andersens eventyr og historier,
København. Forlaget Spring 2012.
- de Mylius, Johan: Forvandlingens pris. H.C. An-
dersen og hans eventyr. København, Høst og
Søn 2005.
- Grum-Schwensen, Ane: Fra strøtanke til værk. En
genetisk undersøgelse af de kreative processer
i den sene del af H.C. Andersens forfatterskab.
Ph.d.-afhandling forsvaret ved Det humanisti-
ske Fakultet, SDU, december 2014.
- Nørregaard Frandsen, Johs. & Kryger, Lene
(red.). Fra H.C. Andersens eventyrlige kuffert,
Odense, Fynske Medier 2013.
- Vasari, Giorgio: Renaissancens ypperste Kunst-
nere. Levnedstegninger og Skildringer af
Masaccio, Donatello, Filippo Lippi, Domenico
Ghirlandaio, Botticelli, Verrocchio, Perugino,
Signorelli, Leonardi fra Vinci, Raffael, Mi-
chelangelo og Tizian. Gyldendal. København,
1907.

Noter

1. Meddelelserne om Raphael og Luti er hentet
fra den italienske maler og arkitekt Giorgio
Vasaris levnedbeskrivelse af Raphael, som
findes i hans bog fra 1550, der har den danske
titel: *Renaissancens ypperste Kunstnere. Lev-
nedstegninger og Skildringer af Masaccio, Do-
natello, Filippo Lippi, Domenico Ghirlandaio,
Botticelli, Verrocchio, Perugino, Signorelli,
Leonardi fra Vinci, Raffael, Michelangelo og
Tizian.* Gyldendal. København, 1907.
2. Hvad der hændte i Rom under H.C. Andersens
ophold der i 1861, kan man læse i digterens
dagbøger, nemlig: *H. C. Andersens Dagbøger
1825-1875.*

Fugleflugtslinjen

Af Berit Stage

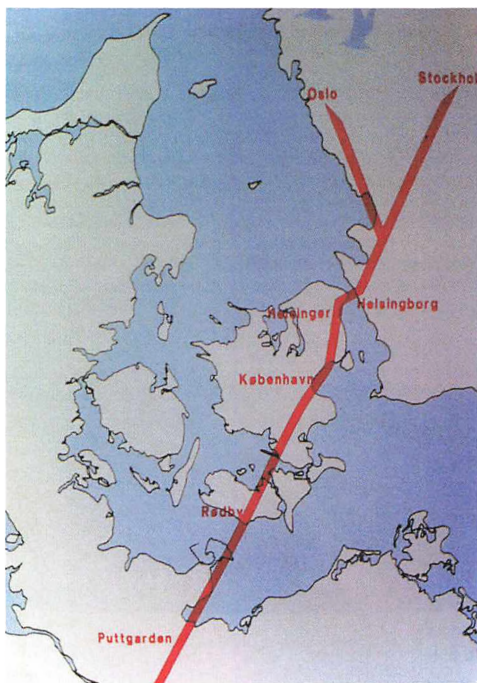
Fugleflugtslinjen er den populære betegnelse for en direkte forbindelse for trafikken fra Stockholm over København og Hamburg til Paris. Linjen er den mest effektive transportvej gennem Skandinavien, og der

er med jævne mellemrum blevet fremsat forslag om dette omfattende trafikprojekt. Der kan trækkes en næsten ret linje mellem byerne, og linjen passerer Femern Bælt på Østersøens smalleste sted. Betegnelsen er siden 1963 ofte, særligt lokalt, blevet brugt om selve færgeruten mellem Rødby og Puttgarten.

Kröhnkes projekt

I 1864, under våbenhvilen i krigen mellem Danmark på den ene side og de to stormagter, Preussen og Østrig på den anden, fremsatte den holstenske ingeniør og landmåler Gustav Heinrich Adolf Kröhnke den første idé om en fugleflugtslinje, dvs. en effektiv og direkte jernbaneforbindelse mellem Skandinavien og det europæiske kontinent.

Jernbaneforbindelsen skulle udgå fra en ny station i København, et sted mellem Langebro og Kgs. Enghave. Fra København skulle banen føres til Køge, Næstved, videre til Vordingborg og over en bro til Farø. Fra Farø skulle banen på en dæmning føres til Bogø og herfra over en bro til Falster, videre mod Nykøbing, på en bro over Guldborgsund til Syltholm nær Rødby på Lolland. Ved Syltholm skulle anlægges en havn, hvorfra der skulle være færgeforbindelse til Femern. Fra Femern skulle en bro føre banen over Femernsund til Heiligen-

Transportkorridoren Fugleflugtslinjen.
Ill.: Fra Det store H.

hafen i Holsten og sluttelig til Lübeck. Senere blev projektet ændret, så linjeføringen udgik fra Køge, gik over Femern og endte i Heiligenhafen.

Kröhnke ville have koncession på anlæg og drift af ruten og lovede fuld finansiering af projektet, så det ikke ville koste den danske stat noget. Kröhnkes bane var et svimlende stort og visionært projekt i sin samtid og blev da også mødt med en del skepsis fra omgivelserne.

Det sjællandske Jernbaneselskab forudså, at Kröhnke ville blive en alvorlig konkurrent, og bekæmpede hans forslag med næb og kløer. Udover problemerne med Det sjællandske Jernbaneselskab var projektets kritikere begyndt at undre sig over, hvorfra Kröhnke ville skaffe penge til det omfattende projekt.

En kommission, der skulle tage stilling til, om Kröhnke eller Det sjællandske Jernbaneselskab skulle have koncession på en bane gennem Sydsjælland, var begejstret for Kröhnkes forslag. Kommissionen indstillede til Indenrigsministeriet, at Kröhnke burde gives koncession på banen mod at opfylde en række krav, i alt 41 punkter, bl.a. indbetaling af en kaution på 20.000 pund sterling, som Kröhnke tidligere selv havde tilbudt.

D. 11. august 1865 blev der udstedt en kongelig resolution, der bemyndigede Indenrigsministeriet til at give Kröhnke koncession på projektet. Herefter ventede man bare på et initiativ fra Kröhnke for at kunne igangsætte projektet.

Kröhnke kæmpede for at skaffe den nødvendige kapital, og det lykkedes ham med nogen forsikelse at skaffe en investor, den engelske finansmand D.W. Chapman. Efter få måneder fik Chapman imidlertid betænkeligheder og trak sig ud af projektet. Tiden gik, og projektet var til stadig debat. Med Danmarks tab af Slesvig og Holsten var Kröhnkes forslag om en direkte forbindelse

G. V. A. Kröhnke. Foto: Hans Schröder, Berlin.

ikke længere en indenrigsrute, men et internationalt trafikprojekt.

Kröhnke var dygtig til at argumentere overbevisende for sin bane, men realiteten bag ordene udeblev. D. 9. marts 1867 kunne aviserne fortælle, at Kröhnkes projekt nu var opgivet. I stedet for Kröhnkes ambitiøse projekt blev loven om en sydsjællandsk jernbane mellem Ringsted og Vordingborg vedtaget.

Kröhnkes projekt var blevet til en pinlig sag for hans støtter, og samtidens dom var hård. Han blev betragtet som en svindler, der drev gæk med den danske regering og rigsdag.

I dag har trafikudviklingen imidlertid vist os, at Kröhnke var ualmindeligt fremsynet, da han fremlagde planen om et ef-

Emil Possehl. Ukendt fotograf.

fektivt transportsystem mellem Danmark og Tyskland.

Efter den endelige kuldsejling af Kröhnkes projekt tog etatsråd C. F. Tietgen atter tråden op. Projekt tiltalte Tietgen, som satte sig for at gennemføre det, men i 1872 løb de storstilede planer atter ud i sandet. De tyske myndigheder stillede krav om opførelse af store befæstningsanlæg ved Femernsund, og projektets initiativtagere kunne ikke acceptere disse betingelser. Tietgens anstrengelser resulterede dog i anlæggelsen af jernbanen. Da "Det Lolland-Falsterske Jernbane-Selskab" åbnede sin bane med en indvielsesfest i Maribo d. 1. juli 1874, bemærkede indenrigsminister Fønnesbech i sin tale, at Lollandsbanen ikke blot var en lokal bane, men også ville få betydning for hele landet og måske kunne blive det første led i en forbindelse mellem Danmark, Norden og udlandet.

Gedser frem for Rødby

I 1866 blev der oprettet en dampskibsroute mellem Femern, Nysted og Nykøbing Falster. Indenrigsminister Fønnesbech havde i sin tale ved Lollandsbanens åbning i Maribo talt om banen til Gedser, og i de kommende år var det en trafikforbindelse via Gedser, der var på dagsordenen. I 1886 blev der oprettet en postdampskibsroute mellem Gedser og Warnemünde, og der blev nu i højere grad satset på en trafikforbindelse til Berlin, frem for Hamburg. I første omgang blev der indsat tre postdampskibe, men behovet blev hurtigt større. Der blev allerede i 1887 suppleret med en tysk kreaturdamp til gavn for et hastigt voksende marked for danske kreaturer i Mecklenburg. I de følgende år kom flere skibe til. Efter oprettelsen af Gedser-Warnemünde-ruten mistede sejladsen over Femern Bælt totalt sin trafikale betydning, og politisk var der ikke stemning for at arbejde for en Femern Bælt-rute.

Kampen for en Femern-rute

Selvom hidtidige initiativer ikke var lykkedes, og det store nationale projekt for Fugleflugtslinjen nu lå stille, var der lokalt fortsat liv i drømmen om en direkte trafikforbindelse fra Stockholm over København, Lolland, Femern og til Hamburg. Allerede i 1899 blev der på Lolland oprettet et "agitationsudvalg", der skulle arbejde for en jernbaneforbindelse mellem København og Hamborg via Rødby-Femern. Få år senere, i 1903, fik man fjernet en vigtig hindring for planerne om en Femern bælt-rute, da der blev oprettet en dampfærgeforbindelse over Femernsund. Hermed var Femern ikke længere trafikalt isoleret fra det tyske fastland.

I 1910, blev en dansk og en tysk Femern-Rute-Komité dannet. De danske og tyske komitéer arbejdede stædigt på at få gennemført forbindelsen. Komitéernes

medlemmer bestod af fremtrædende erhvervsfolk og trafikeksperter, der udarbejdede økonomiske beregninger og prognoser, udgav hæfter med argumenter for trafikforbindelsen osv. Den tyske komité bestod fortrinsvis af personer fra Lübeck og Hamburg. Den tyske komité's næstformand, Emil Possehl, der var købmand og senator fra Lübeck, var efter sigende manden, der gav transportkorridoren sit navn på et møde i 1913 med deltagelse af danske og tyske politikere samt den tyske kejser.

På mødet argumenterede Possehl for, at ruten over Femern Bælt var den mest direkte forbindelse mellem Skandinavien og Vesteuropa. Med Possehls ord en rute, der "kan sammenlignes med en fugleflugtslinie og derfor er fuldstændig uovertruffen". Komitéerne fik efterhånden oparbejdet en vis tilslutning til idéen om en Fugleflugtslinie i erhvervslivet, men politisk var opbakningen beskedent.

Bilismens indtog

Efter 1. Verdenskrig begyndte antallet af biler at stige. Langsomt men sikkert blev det tydeligt, at fremtidens trafikforbindelser måtte planlægges for både jernbane- og biltrafik. Jernbanernes monopol som landtransportmiddel blev brudt, og bilisterne begyndte så småt at efterspørge at få overført deres biler ved færgeruter og broer som f.eks. Masnedsundbroen, der udelukkende var konstrueret til jernbanetrafik. Allerede på Kröhnkes tid stod det klart, at broer over Storstrømmen, Guldborgsund og Femernsund var vigtige forudsætninger for en direkte linje mellem Skandinavien og det europæiske kontinent.

Storstrømsbroen

I 1920'erne blev der politisk arbejdet seriøst med planerne om en Storstrømsbro, der var en vigtig del af en kommende Fugleflugtslinje. Bilisterne måtte benytte den private bil-

*Storstrømsbroen.
Foto: Olav Sejerøe,
Den Store Danske.*

færgerute mellem Masnedund og Gåbensø. I Tyskland steg bilismen og efterspørgslen efter bilfærger på samme måde. Færgeruten over Femernsund, mellem Femern og det tyske fastland, overførte stadigt flere biler, og der måtte indsættes større færger.

Projekteringen og byggeriet af den nye Rødby Havn var blevet færdig i 1911, så der lå nu en ny havn ud til Østersøen, hvilket var en vigtig forudsætning for den direkte trafikforbindelse. I Danmark var der imidlertid først og fremmest fokus på anlæggelsen af en bro over Lillebælt. Først da Lillebæltbroen var vedtaget, kunne arbejdet for en Storstrømsbro for alvor sættes i gang.

D. 16. december 1931 fremsatte trafikminister Friis-Skotte et lovforslag om "Tilvejebringelse af en fælles Vej- og Jernbanebro dels over Storstrømmen m.v., dels over Oddesund". Oddesundbroen i Limfjorden var føjet ind i lovforslaget for at tilgodese trafikken i Jylland og dermed sikre politisk flertal for lovforslaget. Yderligere blev det bestemt, at brobyggeriet skulle rette op på den skæve handelsbalance med Storbritannien. Levering og montering af ståloverbbygningen blev derfor givet til et britisk firma uden licitation.

Storstrømsbroen mellem Masnedø og Falster blev åbnet for trafik i 1937. Broen kom til at bestå af ca. 60 m lange stålbjælkefag, og over sejlrunden blev placeret tre stålbuer. I 30 år var Storstrømsbroen Europas længste bro, og frem til Storebæltsforbindelsens Vestbro blev indviet, var Storstrømsbroen Europas længste vej- og jernbanebro. Broen har et enkelt jernbanespor, en vejbane på 5,6 m og en kombineret gang- og cykelsti.

Mange år og megen trafik senere er broen i dag nedslidt og kan hverken i størrelse eller styrke leve op til den aktuelle og kommende trafiksituation.

Det har længe været kendt, at broen ville komme til at udgøre en flaskehals i den kommende Femern-forbindelse, og broens ringe tilstand blev for alvor offentligt kendt, da jernbaneforbindelsen måtte lukkes og efterfølgende begrænses, da der blev konstateret revner i broen. Omfattende røntgenundersøgelser afslørede 11 revner i broens anker- og svævefag, og en af dansk brobygnings største kapaciteter, professor Niels Jørgen Gimling, slog fast, at broens dage var talte.

D. 26. maj 2015 vedtog Folketinget enstemmigt loven om en ny Storstrømsbro.

Den kommende Storstrømsbro. Visualisering: Vejdirektoratet.

Guldborgbroen.

Foto: Vej- og Bromuseet.

Den nye bro skal stå færdig senest i 2021, samtidig med åbningen af Femern Bælt-forbindelsen. Broen skal forbinde Falster og Masnedø og bliver ca. 4 km lang. Vejdirektoratet skal bygge broen, der vil koste ca. 4,2 mia. kr. og bliver bygget vest for den nuværende bro. Den nye bro får elektrificeret jernbane i to spor, anlagt til hastigheder op til 200 km/t, en tosporet landevej til 80 km/t samt en dobbeltrettet gang- og cykelsti, en total bredde på 24 m. Det er allerede vedtaget i forligskredsen, at broen skal udformes som en skrånstagsbro med en pylon.

Når den nye bro er åbnet, vil den gamle Storstrømsbro blive revet ned.

Guldborgbroen

I 1933 blev brobyggeriet sat i gang ved Guldborgsund mellem Lolland og Falster. Da Maribo Amtsråd i 1930 skulle tage stilling til spørgsmålet om anskaffelse af en ny færge over Guldborgsund mellem Lolland og Falster ved byen Guldborg, blev det besluttet at bygge en fast bro over Guldborgsund frem for at anskaffe en ny færge.

Broen, der er 170 meter lang, blev udformet som en bro på fire piller med et buefag ved hver side og et dobbelt klappag i midten. Nakskov Skibsværft og Thriges fabrikker leverede motorer og el-installationer. Nakskov Skibsværft støbte broens overbygning, mens det danske entreprenør- og ingeniørfirma Saabye og Lerche leverede broens underbygning. Broen blev bygget på kun et år og blev indviet i 1934. Guldborgsundbroen blev vigtig for den lokale biltrafik, men blev også en central bro for trafikken på vej til og fra Tyskland, og trafikmængden over broen blev for alvor øget i 1950'erne, da den nye Europavej E4 fra Rødby til Helsingør blev en realitet.

Fugleflugtslinjen og 2. Verdenskrig Efter Storstrømsbroen var blevet bygget, syntes Fugleflugtslinjen igen indenfor rækkevidde, og fra officiel tysk side var der stor interesse for trafikprojektet. 20. maj 1939 rapporterede Arbejderbladet fra et af Rødby-Femern-Rute-Komiteéns møder dagen før:

“De tyske Vejmyndigheder er pludselig begyndt at interessere sig for et gammelt

Motorvejsbro syd for Maribo bygget under 2. Verdenskrig. Granitstenene i brobyggeriet er inspireret af samtidige tyske motorvejsbroer. Foto: Lcl.

dansk Vejprojekt, der herhjemme er betragtet som meget praktisk, men som man vist ikke nærer nogen særlig Forventning om skal blive Virkelighed, og som med de efterhaanden udmærkede Forbindelser fra Danmark til Udlandet vist ogsaa er saa temmelig overflødig – i hvert fald for andre end Bilister. Det drejer sig om det saakaldte Rødby-Femern Projekt... Efterhaanden har man i Nazi-Tyskland bygget brede Autostradaer fra de vigtige Centre inde i landet til saa at sige alle Grænser.”

I artiklen ytres der undring over denne forbindelse “der dog ligger saa naturligt lige for”. Efter den tyske invasion af Polen

1. september 1939 blev der i det følgende års tid ikke talt meget om Fugleflugtslinjen. 8 måneder efter den tyske besættelse af Danmark, i julen 1940, fik den danske regering imidlertid en henvendelse fra Tyskland. De tyske myndigheder ville have en motorvej fra Rødby Havn til København med en ny Storstrømsbro. I samarbejdspolitikens ånd gik den danske regering imødekommende ind i projektet. Ifølge Ministeren for offentlige Arbejder, Gunnar Larsen, var det imidlertid lykkedes ham at få reduceret projektet til en motorvej fra Rødby til Storstrømsbroen med en ny bro over Guldborgsund.

Danmarks første motorvejsbyggeri, fra Rødbyhavn via Maribo til Saksøbing,

blev officielt sat i gang d. 14. september 1941. Det var ved denne lejlighed, at Gunnar Larsen tog det senere så berømte spadestik, hvor skafet på spaden knækkede, og spadestikket kom efterfølgende til at stå som et symbolsk varsel for den danske samarbejdspolitik. Ved krigens slutning var jordarbejder og broer bygget færdigt, men arbejdet med motorvejen blev ikke færdiggjort, og dele af motorvejsstrækningen samt jernbaneanlæggene Rødby Havn – Nykøbing F. og færgehavnen blev ikke anlagt.

Efter krigen

I den første tid efter 2. Verdenskrigs afslutning var færgeforbindelserne mellem Danmark og Tyskland suspenderet. Gedser-Warnemünde-ruten var lukket. Der var ingen aktuelle planer om at færdiggøre Fugleflugtslinjen, og al jernbanetrafik mellem Danmark og Tyskland måtte føres over Storebælt. Først fra 1. juni 1947 var der igen regelmæssig drift på Gedser-Warnemünde-overfarten, men fortrinsvis med gods.

I 1949 blev der i Geneve udarbejdet en plan for et overordnet europæisk vejnet, hvori Europavej E4 mellem Stockholm og Lissabon indgik. Denne vej skulle gå over Rødby og Femern, men på dette tidspunkt var det ikke muligt at foretage det nødvendige etableringsarbejde. 31. januar 1951 lykkedes det at indgå en aftale om en ny kombineret jernbane- og bilfærgerute mellem Gedser og Großenbrode. I talerne blev det understreget, at ruten kun var midlertidig, og at det egentlige mål var en Rødby-Femern rute.

Fugleflugtslinjen aftales

I 1954 blev der igen taget fat på Fugleflugtslinjen. Der blev nedsat en dansk-tysk ekspertkomité, der skulle finde ud af, hvilke omkostninger der ville være forbundet

med at etablere de nødvendige vej- og jernbaneanlæg samt færgeforbindelsen mellem Rødby Havn og Femern.

13. juni 1958 blev den nye aftale om Fugleflugtslinjen underskrevet af de danske og vesttyske trafikministre. Det blev anslået, at der på tysk side skulle foretages anlægsarbejder for 90 mio. D-mark, mens de danske anlæg ville koste ca. 88 mio. kr. De markant højere anlægsudgifter i Tyskland skyldtes hovedsageligt, at der skulle bygges en bro over Femernsund. På den danske side skulle anlæggene fra krigens tid bygges færdigt. Der skulle anlægges jernbanelinje fra Nykøbing til Guldborgsund, en bro over Guldborgsund, en jernbanelinje fra Guldborgsund til Rødbyhavn og endelig en færgehavn og station i Rødby Havn.

På trods af at første spadestik til Fugleflugtslinjen var taget allerede i 1941, blev motorvejen mellem Sakskøbing og Rødby Havn først anlagt i 1963. Fra Sakskøbing til Majbølle blev der anlagt en 2-sporet motortrafikvej, da det endnu ikke var afklaret, hvordan en kommende ny forbindelse over Storstrømmen skulle føres.

Femernsundbroen

Det største af anlægsarbejderne på den tyske side var broen over Femernsund mellem Femern og det tyske fastland. Det blev overvejet, om der skulle bygges en lukket dæmning, en dæmning med sluse og klapanlæg, en lavbro med hejseåbning til jernbanetrafikken, en højbro for både vej og bane eller en tunnel. Løsningen blev en højbro, der blev konstrueret som en buebro over det 1350 meter brede og op til 9 meter dybe Femernsund, med dæmninger mod både fastlandet og Femern. Henover broen blev lagt et jernbanespor og en 11 meter bred tosporet vejbane. Med en længde på 963,4 meter er broen en af Tysklands største broer.

Første spadestik blev taget 4. januar 1960, og knap 3 år efter stod den karakteristiske, og nu fredede, bro færdig. D. 30. april 1963 blev broen indviet af den daværende vesttyske trafikminister, Hans-Christoph Seeböhm. Femernsundbroen var allerede i Kröhnkes projekt en del af den direkte trafikforbindelse mellem Skandinavien og det europæiske fastland, men havde også lokalt meget stor betydning, fordi Femern nu blev landfast med hovedlandet og Europa.

Farøbroerne

Efterhånden som trafikmængden på vejene tog til, blev Storstrømsbroen en flaskehals

på Fugleflugtslinjen. I 1930'erne, da Storstrømsbroen blev planlagt, blev det anslået, at broen ville blive passeret af ca. 70.000 biler om året. Allerede inden 2. Verdenskrig kørte der 7 gange så mange! Kapaciteten på Storstrømsbroen, Masnedssundbroen og klappbroen over Guldborgbroen var for lille, og målet for det danske motorvejsnet var motorveje på hele strækningen fra Helsingør til Rødby Havn.

Et stort projekt for motorvejsbroer og tilsluttende motorvejsanlæg omkring Storstrømmen blev vedtaget i Folketinget i 1976. I efteråret 1977 gik anlægsarbejdet så småt i gang. Der blev bygget en dæmning mellem Farø og Bogø, men herefter gik ar-

Femernsundbroen. Foto: Ingrid Sudhoff.

Skråstagsbroen mellem Farø og Falster. Foto: Sandpiper.

bejdet i stå. Det store anlægsprojekt blev mødt af kritik, og oliekrisen og den økonomiske krise gjorde ikke tiden gunstig for store trafikprojekter. Først i maj 1980 blev arbejdet på Farøbroerne påbegyndt.

Farøbroerne blev anlagt som to broer. En 1596 m lang bjælkebro mellem Sjælland og Farø, og en 1726 m lang skråstagsbro mellem Farø og Falster. I de 5 år anlægsarbejdet stod på, var byggepladsen et yndet udflugtsmål for mange danskere, der ønskede at se Danmarks hidtil største broanlæg. Samtidig med indvielsen af Farøbroerne blev 29 km motorvej mellem Udby på Sjælland og Ønslev på Falster indviet.

Guldborgsundtunnelen

Farøbroerne var et stort trafikalt fremskridt på Fugleflugtslinjen, men også Guldborgsund havde udviklet sig til en trafikal flaskehals. Oprindeligt blev det besluttet at bygge en højbro over Guldborgsund, men da Industriministeriet krævede en fri gennemsejlingshøjde på 30½ m., blev en tunneløsning valgt i stedet. Arbejdet startede i 1985 og varede i 3 år.

Tunnelen består af to elementer, som blev støbt enkeltvis i en tørdok på Lollands-siden. Hvert element målte 230 meter og vejede 36.000 tons, en størrelse, der skaf-

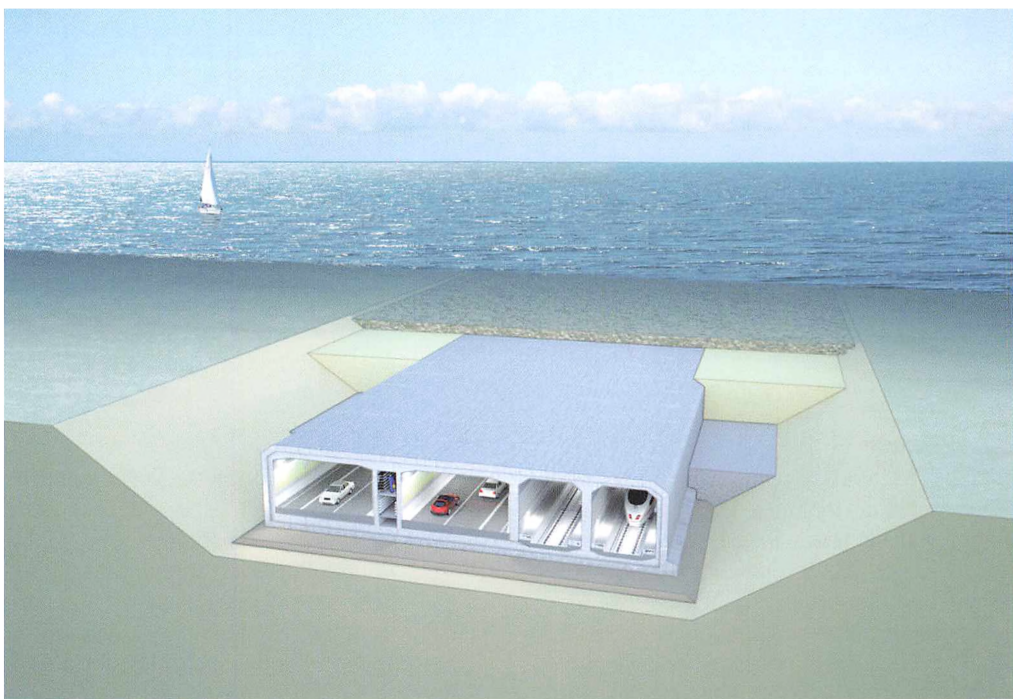
fede Guldborgsundtunnelens elementer en plads i Guinness Rekordbog som verdens længste vej-tunnelelementer. Selve Guldborgsundtunnelen blev anlagt som motorvejstunnel med to spor i hver retning, men da Farøbroerne ved licitationen var blevet 150 mio. dyrere end ventet, blev den 12 km lange strækning fra Ønslev til Sakskøbing anlagt som motortrafikvej og ikke, som oprindeligt tænkt, som motorvej.

Femern Bælt forbindelsen

Tilbage står Fugleflugtslinjens næste, store etape: byggeriet af Femern Bælt-forbindelsen. Allerede under byggeriet af Sto-

Guldborgsundtunnelen. Foto: Vejdirektoratet.

Tunnelementerne lægges ned i havbunden og dækkes til. Det øverste lag vil være på niveau med den omgivende havbund. Visualisering: Femern A/S.

rebæltsforbindelsen blev der talt om “tre-trinsraketten”. Det blev af mange anset for sandsynligt, at både Øresundsforbindelsen og Femern Bælt-forbindelsen ville blive anlagt i løbet af få år efter Storebæltsforbindelsen. Helt så hurtigt, som bl.a. tidligere trafikminister Arne Melchior på det tidspunkt forventede, gik det ikke med Femern Bælt-forbindelsen. Først den 3. september 2008 underskrev de danske og tyske transportministre, Carina Christensen og Wolfgang Tiefensee, statstraktaten vedrørende konstruktionen og driften af den ca. 19 km lange faste forbindelse over Femern Bælt.

Efterfølgende er aftalen blevet behandlet politisk i begge lande, senest har Folketinget d. 28. april 2015 vedtaget en anlægslov for den faste forbindelse over Femern Bælt

og de danske jernbaneanlæg. I Tyskland er det en omfattende administrativ proces, der skal danne grundlag for den formelle godkendelse af forbindelsen. Myndigheder, borgere og organisationer, der vil blive berørt af projektet, inddrages og høres forud for godkendelsen. En ansøgning om en myndighedsgodkendelse på ca. 10.000 sider og 200 tegninger blev indgivet af Femern A/S d. 18. oktober 2013. I disse år er der fuld gang i planlægningen af byggeriet, og der er igangsat arbejder, som skal forberede den lokale infrastruktur forud for byggeriet af selve forbindelsen.

Femern Bælt-forbindelsen bliver anlagt som en sænketunnel og vil blive verdens længste sænketunnel for tog og biler. Tunnellen bliver ca. 18 km lang og vil

blive anlagt som en 4-sporet motorvej og en 2-sporet elektrificeret jernbane, en såkaldt 4+2-løsning. Tunnelelementerne vil blive produceret på et produktionsanlæg nær Rødbyhavn. Hvert tunnelelement af vandtæt, armeret beton kommer til at veje 73.000 tons og vil være 217 meter langt. Tunnelelementerne bliver lagt ned i en gravet rende på havbunden og bliver herefter fikseret med sand og grus og overdækket med et lag sten. Det øverste lag sten ligger i niveau med den eksisterende havbund, så elementerne ikke kan blive beskadiget af f.eks. kollisioner.

Hele forbindelsen bliver ca. 19 km lang og skal åbne for trafik i 2021. Anlægssummen forventes at blive 46 mia. kr. Som de øvrige, nyere store brobyggerier i Danmark

skal forbindelsen være brugerfinansieret, og lånene til byggeriet forventes at være betalt tilbage i løbet af 32 år efter ibrugtagningen.

Berit Stage er cand.mag. i europæisk etnologi og projektansat ved Østsjællands Museum. Har tidligere arbejdet på Danmarks Vej- og Bromuseum, hvor hun bl.a. har beskæftiget sig særligt med Storebæltsforbindelsen, Femern Bælt-forbindelsen og Fugleflugtslinjen. Har foruden artikler om Fugleflugtslinjen og Danmarks store broer været forfatter på bogen "Med folk og gods over Femern Bælt", udgivet af Femern A/S, 2012.

Litteratur:

- Andersen, R.: Storstrømsbroen. Ingeniøren, 15. september 1937, s. 143-155.
- Bell, Paul (red.): Fugleflugtslinjen gennem tiderne. Lamberth, 1988.
- Borring Olesen, Martin og Sudhoff, Ingrid (red.): Kulturlandskaber under lup. Hansestaden Lübeck, 2007.
- Bruun, Arne: Guldborgbroen. Ingeniøren, 15. oktober 1934, s. 167.
- Da Guldborg fik en bro. Artikel fra Danmarks Vej og Bromuseum.
- Den Danske Femern-Rute-Komité: Fugleflugtslinien: Et naturligt krav. Børsen, 1954.
- Den Danske Femern-Rute-Komité: Historiske data vedrørende Rødby-Femern ruten. Den Danske Femern-Rute-Komité, 1932.
- Fugleflugtslinien. Særtryk af Ingeniøren nr. 10, 15. maj 1963.
- Hansen, Carl Johan og Dam, Hans: Det store H – En motorvejshistorie i billeder. Vejdirektoratet, 1994.

- Hansen, Marius: Træk af Fugleflugtsliniens historie. Banken for Rødby og Omegn, 1973.
- Lundsfyd, V.E.: Rødby-Femern ruten. Og andre nordiske trafikforbindelser over Østersøen... Den Danske Femern-Rute Komité, 1952
- Munch-Petersen, J.: Forslag til en havn ved Rødby. Særtryk af Ingeniøren, nr. 4, 1908.
- Olesen, Mogens Nørgaard: Østers ruterne – og vejen gennem Danmark. Nautilus, 2003.
- Storstrømsbroen. Artikel fra Danmarks Vej og Bromuseum.

Andre kilder:

- www.femern.dk
- www.vejdirektoratet.dk
- www.trm.dk
- www.denstoredanske.dk

Den store bro

Af Niels Aage Jensen

Det var digteren Bernhard Severin Inge-
mann, der skrev om sin fødeø Falster:

*“Du var mig hele verden, du lille grønne ø
imellem de dybe sunde og brusende Øster-
sø”.*

Noget var der om det. Som barn var ens
verden begrænset til Falster (og en stump af
Lolland). Men der kom en dag. Far foreslog

en længere cykeltur, da krigen var forbi, og
det igen blev muligt at skaffe dæk og slan-
ger til de nedslidte skærveknusere. Vi drog
afsted op ad hovedvej 2 gennem så særegne
og eksotiske steder som Ønslev, Nr. Kir-
keby, Nr. Alslev – og videre ud i den vide
verden. Man fik trampet sig op til Gåbense
og endnu et stykke vej – og der var den så!
Det gigantiske mirakel – selveste STOR-
STRØMSBROEN!

Storstrømsbroen fotograferet i 2012. Foto: Ingrid Riis.

Nok havde man hørt om, at der skulle være bygget en forbindelse deroppe over vandet, men endnu havde man dog ikke så stærk en fantasi, at man kunne forestille sig vidunderet. Nu lå den der for ens øjne i hele sin utrolige udstrækning og strålede sølvgrå i solskinnet. Så kørte vi over den. En bjergtagende oplevelse. Første gang man kørte under de vældige stålbuer, var det virkelig, som om verden lukkede sig op, og man opdagede, at den var stor. *“Hvor dog verden er stor!” sagde alle ungerne ... “Tror I det er hele verden!” sagde moderen; “den strækker sig langt på den anden side haven, lige ind i præstens mark; men der har jeg aldrig været”* – som Andersen skrev. Og nu var vi på vej ud i præstens mark. Siden har man rejst langt ud i verden, men ingen rejse er begyndt uden en tanke tilbage til den dag, da man første gang passerede Storstrømsbroen som lille dreng. Det var selveste porten ud til den vide verden, hvor alle eventyr bor. Og det blev det på en måde ved med at være.

Krisens broer

Når Danmark er i krise, bygger vi en bro. Der er dokumentation for, at udtrykket rummer en del sandhed. I tredivernes krisetid byggede vi broer som aldrig før, og da den seneste krise satte ind, greb vi straks til det gamle prøvede middel: byg en stor bro – eller to eller tre. Det blev til:

Kong Christian X's bro	1930
Langebros	1930
Limfjordsbroen	1933
Guldborgsundbroen	1934
Kronprins Frederiks bro	1935
Lillebæltsbroen	1935
Storstrømsbroen	1937
Masnedø-broen	1937
Knippelsbro	1937
Oddesundbroen	1938
Aggersundbroen	1939
Vilsundbroen	1939

I næste omgang kom så den nye Lillebæltsbro, Storebæltsbroen, Øresundsbroen m.fl. Danmark er broernes land.

Over strømmen

Da Ingemann og andre falstringer skulle forlade øen i de gode gamle dage, måtte de hjælpe sig med skibe. Den almindelige overfart skete fra Gåbense, hvor færgegården endnu minder om den tid. Fra den lille havn satte man over til Vordingborg med smakken, et lille sejlførende fartøj. Der fandtes dog også en rute mellem Masned Sund og Stubbekøbing, ligesom man kunne krydse Grønsund med en robåd. Det var som bekendt denne sidste “færgefart”, der blev besørget af Marie Grubbe, da hendes mand kom i jern på Bremerholm.

At Falster er en ø, og at man nødvendigvis måtte anvende skib for at forlade øen, kan aflæses i Nykøbings gadenavne. Her findes en Gåbensevej såvel som en Gedservej og en Stubbekøbingvej. Det er navne på de veje, der førte til færgestederne. Men der findes ikke nogen Orehovedvej – intet gadenavn, der peger mod broen.

Færggården i Gåbense havde en gæstebog, hvor de rejsende kunne indføre deres navne og eventuelt komme med en eller anden kommentar til den service, færgeriet udviste. En ung mand havde skrevet nogle glade linjer på den første side, og da digteren Christian Winther senere kom forbi i godt lune, tilføjede han: *“Jeg er saa frisk, jeg er saa glad / som Svenden paa det første Blad”*. Man skal nu ikke tro, at det altid var en fornøjelse at krydse Storstrømmen. De rejsende kunne (også dengang) komme ud for masser af fortrædeligheder, hvad enten det nu var vejret, der teede sig dårligt med frost, storm eller styrtregn, eller det var vanskeligheder med personalet – litsenbrødrene, som de hed – og alt for besværlig bagage, for ikke at tale om problemerne

Ved Gåbense var der en færgehavn med færgefart til Sjælland. Fra 1872 blev det i stedet for Orehoved, der blev nyt overfartssted, og fra 1919 var landsbyen udgangspunkt for en bilfærgerute til Vordingborg. Foto ca. 1919-1937. Lokalhistorisk Arkiv for Nordfalster.

med at få heste og vogne over strømmen. Ventetiden kunne være umådelig lang og kedsommelig på begge sider af vandet, men alt dette var noget, Vorherre rådede over. Man måtte tage det med tålmod og sagtomdighed. Ingen havde vel turdet drømme om ligefrem at skabe en landevej hen over det strømstærke sted. Så kunne man lige så godt drømme om at gå på regnbuen.

Men der var vitterligt ubesindige mennesker, som drømte om at gå på regnbuen.

Jernbanen

Den, der ager med stude, kommer også med, hed det sig. Efterhånden var det dog gået op for flere og flere, at et landsinfrastruktur – hele transportvæsenet ikke i længden kunne indstilles på færdsel med studevogn. Der måtte noget mere til.

Den første jernbane i kongeriget, som gik fra København til Roskilde, blev åbnet i den 27. juni 1847. Dette "prøveeksemplar" blev i begyndelsen betragtet som en slags forlystelse. Der var kun få folk, der forstod,

at fremtiden kom med jernbanen. I København blev der lavet kighuller i muren ind til Tivoli, så folk kunne få fornøjelsen af at stå derinde og se den larmende, røgudspyende jernhest, når den kom og gik. Faktisk gik der næsten et årti, inden man havde ført banen frem til Korsør, men så begyndte det også at gå stærkt, og op gennem 60-erne og 70-erne blev Danmark dækket af et net af jernbaner. Rigets infrastruktur eksploderede.

Der var dog et alvorligt aber dabej ved indførelsen af det nye transportsystem. Danmark er og var et ø-rige, og tog kan som bekendt ikke køre på vandet. Ved hver overfart pr. skib måtte varer og passagerer omlastes, indtil man fik bygget så store skibe, at togenes vogne kunne køre ombord og føres over. Det var en højst besværlig procedure, og i virkeligheden var det nok disse vanskeligheder, som fik drømmerne til at fantasere om at bygge broer. I begyndelsen var det blot noget, man trak på skulderen af, men efterhånden som jernbanetog blev mere dagligdags foreteelser, blev det også

*Færgelejet i Gåbense
ca. 1900-1937.
Lokalhistorisk Arkiv
for Nordfalster.*

mere indlysende, at noget måtte gøres. Var der andre muligheder end at undersøge, om den vanvittige idé med kæmpebroer over de danske indvande måske virkelig lod sig gennemføre?

Ideen

Det var ikke nogen egentlig dansk idé. Ikke noget danskerne selv havde fundet på. Over store dele af verden var der i de år gang i planer om både tunnel- og brobyggerier i en helt anden skala. En af de største internationale bogsucceser i begyndelsen af 1900-tallet var tyskeren Bernhard Kellermanns "Tunnelen", der handler om en ingeniør, som får den vilde ide at bygge en transatlantisk tunnel. Romanen var en succes fra starten i 1915, men modsat de fleste andre bøger blev den ved med at være en bestseller, og i slutningen af 30'erne var der solgt mange millioner eksemplarer. Trods bogens fantasti og dens noget ubehagelige antisemitisme fængede ideen, og folk diskuterede i ramme alvor, om det monstro lod sig gøre at bore en tunnel under Atlanterhavet. Bogen tændte gnisten

for de store tunnelboringer og brobyggerier kloden rundt, og et resultat kunne fx være Golden Gate Bridge ved San Francisco, der stod færdig i 1937. En af tidens store broer var også den australske Sidney Harbour-bro, som er verdens bredeste. Den blev bygget i 1932. En anden kæmpebro er George Washington-broen i New York. Den er fra 1931.

Mødet i Nykøbing

I Nykøbing havde man i mange år været stolte af Christian d. 9's bro, som blev åbnet af selveste den russiske zar, Christian d. 9's svigersøn, Alexander 3. Det var i 1867, og broen var dengang Danmarks største, så man havde noget at leve op til på Falster. Da jernbanen til Gedser blev anlagt i 1886, var det en betragtelig udvidelse af transportforholdene mellem Danmark og Tyskland, men samtidig blev irritationen over omlastningen ved Storstrømmen mere intens, og man begyndte at kaste lange blikke over vandet. Kunne man dog bare ...? Og allerede året efter havde Statsbanerne fået udarbejdet den

første seriøse plan for en kommende bro fra Masnedø til Falster!

Da drømmen om den store bro først havde nået et punkt, hvor man begyndte at anse det for muligt virkelig at bygge Europas største bro, begyndte det at gå stærkt. DSB skulle bruge en jernbanebro, og man havde ansat ingeniøren Anker Engelund til at projekttere sådan en bro. Engelund blev i 30'erne Danmarks højt beundrede brobygger. Han var uddannet på Polyteknisk Læreanstalt, som han senere blev rektor for, og det var ham, der stod bag en række af de store brobyggerier: Christian X's bro over Alssund, Vilsundbroen, Oddesundbroen, Guldborgsundbroen, Dronning Alexandrines Bro over Ulvsund og så mesterværket: Storstrømsbroen.

De danske Statsbaner havde intet ønske om at jævne vejen for den begyndende konkurrent: bilismen. Derfor faldt det ikke DSB ind at gøre en eventuel Storstrømsbro anvendelig for de afskyelige biler, der efterhånden viste sig på landevejen i stadigt stigende antal. Og cykler var jo dog kun en slags legetøj, som man ikke behøvede at tage hensyn til. Altså projekterede Anker Engelund sin store bro som en ren jernbanebro – det samme som man havde gjort med Lillebæltsbroen. I det sidste tilfælde havde man dog til sidst gjort den indrømmelse at hænge en kørebane på siden af den egentlige bro, så at de få automobiler kunne passere – og også de cyklister, som vovede sig over Lillebælt. Sådan skulle det dog ikke være over Storstrømmen! Her planlagde Anker Engelund en enkeltsporet jernbanebro, som dog skulle bygges så solid, at den kunne holde til, at togene passerede den med den rasende fart af hele 70 kilometer i timen! Sådan var planen, men så skete der noget uventet. En mand kom i vejen – ikke med en slæde, men med en bil.

I begyndelsen af det 20. århundrede kørte der en del biler rundt på Europas gamle veje, men det var nok verdens dyreste færdsel, for hver eneste af dem var gedigent håndværk, og ikke to af dem var ens. I USA overvejede Henry Ford på den tid, om det dog ikke lod sig gøre at bygge en bil, som almindelige mennesker kunne få råd til. Han allierede sig med Frederic Taylor, der havde udviklet et arbejdssparende rationaliseringssystem, og sammen fandt de på at bygge en fabrik, der var centreret omkring et *samlebånd*. Den 1. april 1913 blev det første samlebånd sat i gang, og på én gang øgedes fabrikationen umådeligt. Hvor det før havde taget måneder at bygge en fordvogn, kunne det nu lade sig gøre på 14 timer. Samtidig faldt prisen til et niveau, hvor næsten enhver kunne være med og anskaffe et automobil – en "bil". (Det var avisen Politiken, der fandt på ordet). I 1913 kunne Fords arbejdere ved hjælp af samlebåndet bygge 12 – 13 biler om dagen, men blot nogle få år senere kunne de sende 6.000 biler ud gennem porten hver dag! En ny verden begyndte at tegne sig i den nærmeste fremtid – også på Falster. En lille gruppe velhavere havde i 1901 stiftet Dansk Automobil Klub, som samtidig med det store spring frem i antallet af biler fik ændret navnet til Kongelig Dansk Automobil Klub – KDAK. På Falster havde man da allerede slået sig sammen i en forening, der hed Lolland-Falsters Motorforening, og i 1928 inviterede denne forening sin "storebror" KDAK til et møde på Jernbanehotellet i Nykøbing. Der blev også sendt invitation til amtsrådet og byrådet, til landboforeningernes bestyrelser, til handelsstandsforeningen og Nykøbings industri- og håndværkerforening samt til alle rigsdagsmænd, som var valgt på Lolland-Falster. Og de kom! – Hele 300 mennesker mødte op til dette skelsættende møde, hvis formål var at slå et slag for en Storstrømsforbindelse.

KDAKs generalsekretær hed E. J. Ipsen. Han var kaptajn i hæren og derudover en ægte ildsjæl. Han indledte mødet med en hånende beskrivelse af de elendige trafikforhold, der fandtes i hele Danmark og især ved forbindelsen mellem hovedstaden og Gedser. Han kaldte det “en verdensrute” og viste, at det tog DSB 3 timer og 34 minutter at køre denne strækning på bare 182 kilometer – d.v.s. en gennemsnitsfart af 55 km/t. Mente man virkelig, at Danmark kunne være det bekendt på en verdensrute? Kort sagt: der *skulle* bygges en Storstrømsbro, og det skulle ikke være en ussel jernbane, men en bro med plads til tog, biler, cykler og gående! Forsamlingen jublede. Da mødet nærmede sig sin afslutning, måtte mødelederen ligefrem spørge, om der dog slet ikke var nogen i salen, som var imod projektet? Ellers kunne man jo ikke få en debat ud af det. Ingen meldte sig, og man enedes om at sende følgende skrivelse fra mødedeltagerne til trafikminister i Staunings regering Johannes Friis-Skotte:

*Til Ministeriet for offentlige Arbejder
Ved et af Kongelig Dansk Automobil Klub
og Lolland-Falsters Motorforening afholdt
Møde, hvori foruden lokale Landstings- og
Folketingsmænd deltog Repræsentanter for
Maribo Amtsraad, Nykøbing Byraad, Han-
delsstandsforeningen, Industri- og Haand-
værkerforeningen og Landboforeningerne
paa Lolland-Falster, opfordres Ministeriet
for offentlige Arbejder til snarest muligt at
undersøge Betingelserne for at tilvejebrin-
ge en Broforbindelse mellem Sjælland og
Falster.*

Allerede dagen efter rejste en delegation til København for at søge om foretræde for ministeren, der tog pænt imod dem og bad dem om “at holde tanken varm”. Således blev det for første gang i landets historie bi-

lerne, der kom til at bestemme udviklingen. Det skulle ikke blive sidste gang!

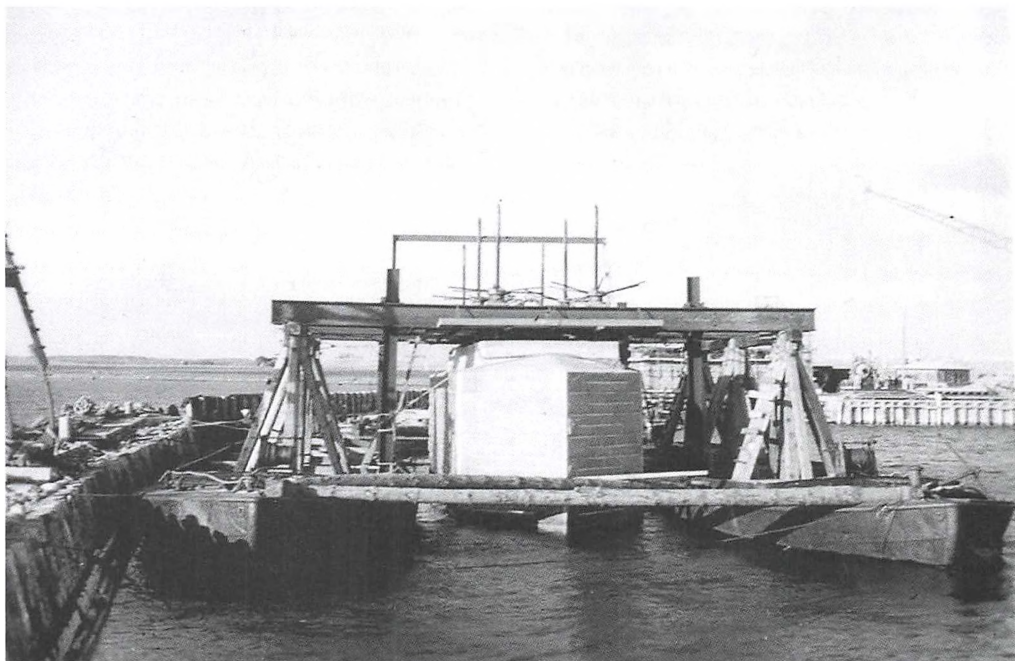
En historisk cigar

Spørgsmålet om en bro over Storstrømmen havde tidligere været oppe at vende i Rigsdagen. I 1910 indtraf der et af de mærkværdige tilfælde, som undertiden afgør et lands skæbne. Et forslag om en jernbanebro over Storstrømmen havde været til behandling, og ved den endelige afstemning kom det til at stå 49 mod 49 – hvorfor forslaget faldt. Men der havde faktisk været 99 rigsdagsmænd til stede. Hvad var gået galt? Jo, det var såmænd den senere statsminister Niels Neergaard, som under forhandlingerne fik trang til en cigar. Han gik ned i Rigsdagshaven (hvor nu Østre Landsret holder til), tændte sin cigar og spadserede lidt omkring uden tilsyneladende at vide, at afstemningen var gået i gang. Dette “tilfælde” – den berømte cigar – reddede Storstrømsbroen, for hvis bygningen dengang var blevet vedtaget, havde det kun været en jernbanebro, og det er tvivlsomt, om man havde fået en vejbro, før Farø-broerne mange år senere blev bygget.

Forslag til en bro blev igen forelagt i rigsdagssamlingerne 1916 og 1917. Man må huske, at Danmark jo dengang havde et tokammersystem. Ingen lov blev vedtaget, uden at den var blevet godkendt i begge ting, og ofte var det netop det, der standse et forslag. Det skete også i 1917. Ved afstemningen var de to ting uenige, for Folketinget ønskede en højbro, mens Landstinget var uenigt. Nogle ville nemlig have en tunnel. Sagen blev henlagt, men ikke glemt.

Også i 1931 fandtes der snu politikere, som nok vidste, hvordan man får sin sag ført til ende. Friis-Skotte var en af dem. Efter besøget fra Nykøbing-mødet gik han i gang med de indledende manøvrer, og den 16.

Storstrømsbroen under konstruktion (paramangkasse) ca. 1933-1937. Lokalhistorisk arkiv for Nordfalster.

december 1931 kunne han forelægge et lovforslag om broforbindelsen. Men han tog misteltenen i ed – jyderne havde ikke nogen særlig interesse i en Storstrømsbro. De skulle helst stemme for forslaget, så derfor kædede Friis-Skotte det sammen med en bro over Oddesund. Stemte jyderne for den, fik de Storstrømsbroen med – og præcis sådan gik det. Forslaget blev vedtaget, og endelig kunne Anker Engelund tage fat på den store opgave.

Det bør nok siges, at i virkeligheden var politikerne skrumpnervøse ved at give sig i kast med sådan et kæmpearbejde, som bygningen af Storstrømsbroen ville være. Kunne et lille land i en krisetid gabe over så stor en mundfuld? Andre var ungdommeligt begejstrede over storheden i dette foretagende. Men alle var naturligvis bekymrede

over, om sagen nu kunne betale sig i lyset af den rædselsfulde økonomiske situation, der havde drevet millioner ud i arbejdsløshed i den vestlige verden og gjort alle fattigere. Derfor taler det til politikernes ros, at beslutningen virkelig blev taget, og arbejdet sat i gang.

Mange interesser

Utallige interesser stødte sammen, da den nye bro skulle bygges. Først og fremmest ønskede man naturligvis at skabe en hurtig jernbaneforbindelse til Gedser og videre med færge til det store udland. Det kunne de fleste enes om. Men statsminister Thorvald Stauning havde også en række politiske hensyn at pleje. Man befandt sig midt i 30'ernes krise med meget stor arbejdsløshed. Broen skabte mange arbejdspladser, og det var en afgørende grund for Social-

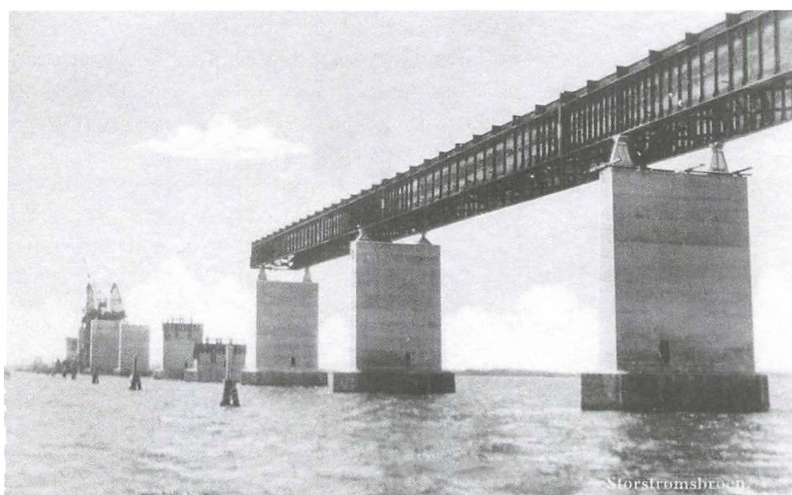
demokratiet til at støtte det store arbejde – som man i øvrigt også havde gjort ved bygningen af Lillebæltsbroen. Men broforbindelsen fik også betydning for udenrigspolitikken. Der var hensyn at tage såvel til den store nazificerede nabo mod syd som til Danmarks største handelspartner, England i vest. Broen var jo klart nok en væsentlig del af den sydlige trafikforbindelse – nogen havde allerede fablet om det, som få år senere skulle udvikles til Fugleflugtslinjen.

Af flere grunde var Tyskland absolut interesseret i at få bygget broen. Den skulle indgå i det net af motorveje, som i disse år blev anlagt ud over Tyskland. Broen skulle være adgangsvejen til Skandinavien for tysk handel. Med England forholdt det sig sådan, at Danmark havde eksporteret utrolige mængder af smør og bacon og havde oparbejdet et stort overskud på handelsbalancen. Det var så stort, at England begyndte at tale om at lægge told på de danske varer. Den situation kunne undgås, ved at man importerede større mængder af britiske varer, og her faldt det så heldigt, at broen jo skulle anvende kolossale mængder af rent stål, som man kunne købe i Storbritannien.

De tanker udmøntede sig i, at man gav England prioritet til at levere stålet, og den danske stat akkorderede med det engelske ingeniørfirma Dorman Long and Company, samtidig med at man lod det danske Christiani og Nielsen stå for tilsynet med byggeriet og leveringen af dele af broen (cement) under vejledning af Anker Engelund fra DSB.

Ud over leverancen af stål fik det engelske firma overdraget opgaven med at skaffe det store lån, der skulle til – 41 millioner kroner. Det viste sig at blive en ganske nem opgave. Broen må være blevet opfattet som et fint investeringsobjekt, for på mindre end en time blev lånet overtegnet 15 gange! Disse penge, der skulle stå som et rentefrit lån til 1938, skulle selvsagt tilbagebetales, og det skete ved, at regeringen lagde én øre i afgift på hver liter benzin.

Den 21. juni 1933 gik en stor dampdrevet gravko i gang på en mark ved Rosenfeldt gods. Den moderne maskine greb en stor skovlfuld jord, løftede den op og lod den falde ned i en tom tipvogn. De tilstedeværende klappede. Byggeriet var i gang!

Storstrømsbroen under bygning ca. 1935. Lokalhistorisk Arkiv for Nordfalster.

Konstruktionen

Af de forskellige forslag, der havde været fremlagt med hensyn til broens konstruktion, havde man til sidst bestemt sig for en højbro. Dorman Long and Company havde sat som en forudsætning for deres medvirken, at broen skulle fremstilles af stål, som de selv skulle levere. Der havde været tale om bjælker af armeret beton, men det blev afvist, og Engeland havde koncentreret sig om stål-bjælkerne og de tre imponerende buer over gennemfartsfagene. Et andet spørgsmål var, hvor højt skulle der bygges? Det løste man ved at tjekke mastehøjden på de ca. 15.000 skibe, der årligt sejlede gennem Storstrømmen. Det viste sig, at kun ganske få nåede en højde på 25 meter, så derfor blev det besluttet, at der skulle være 26 meter fra dagligt vande til det underste af broen.

Motorforeningerne havde virkelig noget at henvise til i deres krav om en vejbro. Bilparken voksede i disse år så hurtigt, at man må undre sig over, at det kunne ske i en krisetid. Gang på gang måtte man forhøje beregningen af det antal biler, der kunne forventes at passere broen. I øvrigt blev broen projekteret med en vejbredde på 5,6 meter. Det ville ikke give plads til cykeltrafikken, så derfor blev en særlig gang- og cykelbane hængt uden på broen. Længden af den store bro – Europas længste – blev 3.270 meter plus de store tilkørselsvolde og Masnedsundbroen på 182 meter. Storstrømsbroen skulle hvile på 49 piller i selve strømmen plus to inde på land.

Broen over Masnedsund

Storstrømsprojektet omfattede ikke blot den vældige stålbro. I virkeligheden var der jo tale om to broer, for den gamle jernbanebro mellem Sjælland og Masnedø, der var en svingbro, var for svag til at kunne tåle den trafik, man forventede. Altså måtte der også en ny Masnedsundbro til.

Man kommer nordfra i sin bil i dag. Turen skal gå over den gamle Storstrømsbro, og man ænser vel knap nok Masnedsundbroen, der forsvinder i et sug under hjulene. Det går videre i et mægtigt sving op i højde med brofæstet og ud på den lange bro. Men – vent lidt! – for Masnedø har sin egen dramatiske historie. I dag kan der se lidt øde ud på øen, men engang var her et travlt trafikknudepunkt med egen jernbanestation og færgehavn. Masnedsund er ikke blot navnet på den dybe strøm, der løber mellem Sjælland og Masnedø, det er også navnet på den del af Vordingborg by, som ligger ud mod sundet. Her lå tidligere en temmelig stor station, som var endestation for den sydsjællandske jernbane. I 1884 blev der bygget en jernbanebro over strømmen og en færgehavn på sydspidsen af Masnedø. Anlægget var en udvidelse af Masnedsund station. Fra færgehavnen gik dampfærgen over til Orehoved havn på nordkysten af Falster. Hvor der også var en mindre jernbanestation, som var blevet bygget i 1872 sammen med en falstersk bane fra Orehoved til Nykøbing F. Der fandtes samtidig en bilfærge fra Masnedsund til Gåbense.

Fra Masnedsund station udgik jernbanelinjen nordpå mod hovedstaden og en privatbane østpå mod Kalvehave. Et mylder af mennesker kunne fylde stationen på travle dage, mens Masnedø Kalv – ubeboet – teede sig som en uovrn unge, der plaskede uforsigtigt i strømmen, den stærke strøm, som gav færgens styrmand nok at koncentrere sig om, når han skulle have færgen ind i lejet, mens afdriften rasede mod øst eller vest. Vil man opleve det i vor tid, kan man jo blot prøve den lille færge mellem Stubbekøbing og Bogø.

Da Storstrømsbroen skulle bygges, var det praktisk, at man havde den gamle Masnedsundbro, for der skulle jo føres materialer og folk ud til selve Storstrømsbro-

en, og ved hjælp af den gamle bro kunne man altså begynde arbejdet på begge broer samtidig. Det gik også godt nok den første tid, men den 12. december 1935 lå der en engelsk damper, Klara C, i havnen på Masnedø. Den skulle svinge ud og fortsætte syd på gennem den åbnede bro. Strømmen gik med 3 knobs fart, og den engelske kaptajn forsøgte at svinge sit fartøj ud i sundet ved hjælp af to ankre. Her gik det galt. Ankrene holdt ikke, skibet gik i drift og tørnede ind i en bropille. Hele den ene ende af broen styrtede sammen – og det var afslutningen på den gamle forbindelse til Masnedø. I dag kan man ikke andet end beundre de arbejdere, der byggede broen. Et stort hold løsarbejdere gik straks i gang. De knoklede nat og dag, og på bare ti dage lykkedes det dem at skabe en brugbar forbindelse over den ufærdige nye bro. Arbejdet blev kun i ringe grad forsinket ved det grimme uheld.

Verdens største flydekran, Stærkoder, transporteret et brofag i ca. 1937. Lokalhistorisk Arkiv for Nordfalster.

Arbejdspladsen

De mænd, som byggede broen, var stolte af deres arbejde. Ved en sammenkomst engang i 1956 var en af de gamle brobørster til stede, og da talen faldt på arbejdet på Storstrømsbroen, gik der en lysning over ansigtet på den aldrende arbejdsmand – jo, han havde været med til at bygge den store bro! Og det glemte han aldrig. Det havde været de store år i hans lange arbejdstid. Nitte for nitte havde han slået i, og det var, som om hele det kæmpemæssige værk var hans fortjeneste. Man undte ham det gerne.

Der var dog mænd, som så anderledes på broen som arbejdsplads. Arbejdsmanden og forfatteren Mads Fuglsang skrev sine erindringer, og andet bind hedder “Fra Argentina til Storstrømsbroen”. Han skildrer de yderst barske arbejdsforhold. Den store skare af arbejdsløse, der var søgt til Sydsjælland for at få arbejde på broen, blev aldrig ansat i nogen fast stilling. Hver morgen måtte de stille ved formandens skur. Han udtog dem, han skulle bruge, og resten kunne gå igen – således i alle de fire år, som det tog at færdiggøre værket. Fuglsang skriver også, at hvis nogen dengang havde talt om arbejdsklima, ville man have troet, at de mente, om det regnede eller var solskin.

Det, der endnu i dag kan få det til at løbe koldt ned ad ryggen, når man ser billeder fra byggeriet, er først og fremmest de helt skandaløse sikkerhedsforanstaltninger – eller rettere: manglen på samme. Kun sandblæserne havde særlige dragter, ellers stillede folk i deres gamle klæder og for det meste i træsko. I den mundering klatrede de rundt højt oppe på de mægtige buer uden sikkerhedssele. Mange steder var der lagt tilfældige løse brædder over gabende huller, og her vandrede arbejderne rundt uden rækværk eller anden form for afskærmning – og i løse træsko i regnvejrl! Ufatteligt, at der ikke gik flere til. Faktisk omkom “kun”

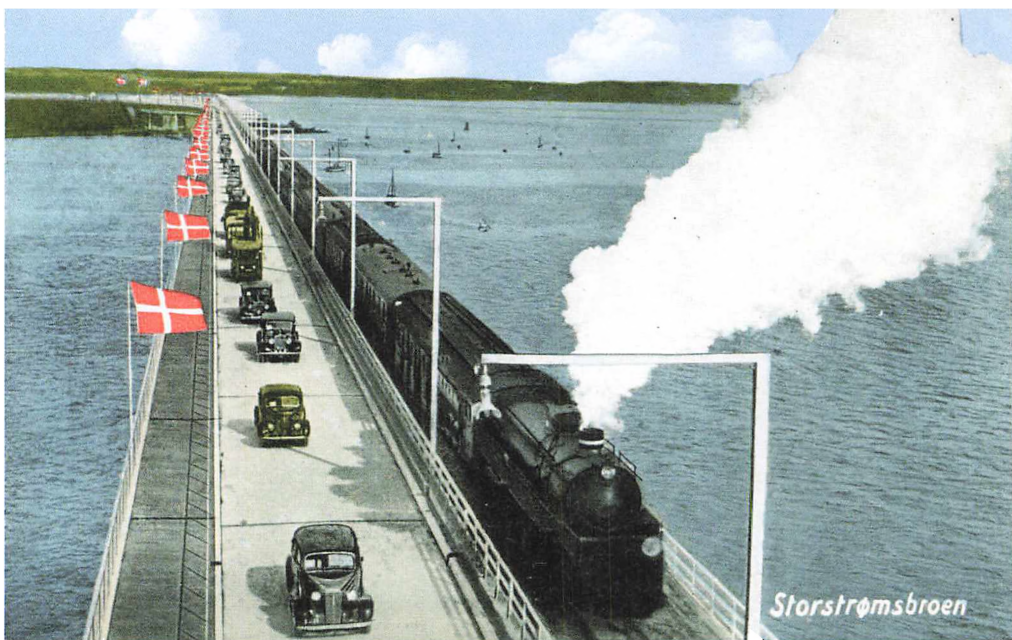
Vue over den næsten færdige Storstrømsbro ca. 1935-1937. Lokalhistorisk Arkiv for Nordfalster:

tre mænd under det store arbejde. En faldt ned, fordi hans træskostøvler gled på det glatte stål. En blev ramt af et løst stillads, der styrtede ned, og en blev klemt ihjel under en stabel stålplader, der væltede. Det skete endda, at en mand faldt ned fra broen, men slap fra det med livet i behold. Det er forbløffende at tænke på, hvis man sammenligner med dødsfaldene under bygningen af Storebæltsbroen (11), hvor dog alle sikkerhedsforanstaltninger blev overholdt. De gamle må have lært at passe på sig selv.

Arbejdet skred fremad. Christiani og Nielsen støbte pillerne, mens de enkelte brofag blev samlet hver for sig og løftet på plads af verdens største flydende kran, "Stærkodder", som var bygget til dette job og kunne løfte 500 tons ad gangen. Lidt efter lidt kunne man se broen tage form i hele sin langstrakte væld. Turister strømmede til – især da de tre buer spændtes ud over

vandet. Både på Masnedø og Falster dukkede der nye restauranter op for turister og tilrejsende. I Orehoved byggede Thorkild Brasen en fornem funkis-restaurant, "Falstria", og på samme tid blev "Brohallen" anlagt på Orehoved Langgade. Der blev også plads til et mindre bromuseum – alt for turisterne. På Masnedø blev der anlagt et fornemt spisested – nærmest beregnet på velhavere, men det var et fejltræk. Stedet blev senere ændret til værtshus for arbejderne på broen. Endvidere blev et ældre skib ankret op ved Masnedø og bemannet med hurtige damer indkaldt fra Nyhavns faste stok.

Broen fik en effekt, man vist egentlig ikke havde regnet med fra begyndelsen: Falster blev opdaget. Det kunne ses ved Marielyst, hvor flere og flere sommerhuse skød op i det hidtil ret øde område. Dette byggeri forøgede selvsagt også antallet af biler, der skulle over broen.

Indvielsen af Storstrømsbroen fandt sted d. 26. september 1937. Lokalhistorisk Arkiv for Nordfalster.

Broen indvies

Den 26. september var Hans Majestæt Kong Christian 10.s fødselsdag. Hen på året 1937 blev man klar over, at arbejdet var skredet så godt frem, at man ville blive færdig før den fastsatte termin: 1. december. Det viste sig, at ved en særlig indsats kunne man afslutte byggeriet og åbne broen for trafik netop på majestæten's fødselsdag. Der var yderligere en grund til at benytte netop denne lejlighed til at hylde majestæten: Christian 10. havde også 25-års regeringsjubilæum. Dagen kom – en strålende sensommerdag. Tilkørselsramperne og selve broen var kantede af en utrolig mængde flag. Honoratiores – dvs. kongen med familie, repræsentanter for Storbritannien og Tyskland og DSB's direktør kom brusende i et pyntet damptog trukket af statsbanernes nyeste lokomotiv: E 972. En skare på mange tusind mennesker havde samlet sig, da kongen trådte frem og

holdt sin lille tale. Han sagde blandt andet: "Vi staar alle og anerkender det Arbejde, som her er nedlagt." Kongen nævnte ikke blot ingeniørerne, men alle som havde arbejdet på broen. Han glemte ikke at minde de mænd, der var døde under arbejdet. Han mente, at broen ville blive et bindeled til omverdenen – en bemærkning, der vel også var møntet på de to udlændinge: handelsminister Oliver Stanley fra Storbritannien og dr. Dorphmüller, trafikminister i Hitlers regering. Kongen så frem i tiden og glædede sig over, at efterslægten nok ville se med anerkendelse på det store værk, nutiden havde skabt. Så sluttede han – meget dansk – med tre hurraer for Danmark. Livgardens orkester spillede, stemningen var høj. De udenlandske gæster holdt små taler, og det samme gjorde Knutzen, DSB's direktør, og så kunne det første tog og de første biler køre over den lange bro.

Med militærets øjne

Der var en side af broens betydning, som man ikke talte så meget om, men som alligevel var nok så væsentlig: broens militære betydning. Siden Absalons dage havde Masnedø og sundet bagved været samlingsplads for store flådestyrker. Dengang gjaldt det kampen mod det vendiske folk, senere handlede det om forsvaret af Sjælland. På Masnedø var der i 1909 anlagt et stærkt fort bestykket med svære kanoner, og denne stilling passede sammen med en mindre kanonstilling på Masnedø Kalv, en skanse længere mod øst ved Borgsted på Møn, endnu en kanonstilling ved Hårbølle på Møn foruden skanser ved Orehoved. Med andre ord: det snævre sted i Storstrømmen var i virkeligheden en stærk forsvarsstilling både mod angreb fra syd og mod angreb fra gennemsejlende skibe. Da nu broen blev bygget, måtte man også tage i betragtning, at den kunne få militær betydning. Man var sluppet nådigt gennem første verdenskrig, men netop da broen blev til, trak det igen op til krig i Europa.

På det tidspunkt havde man fra dansk side opgivet Masnedø fort som egentlig forsvarsstilling og benyttede nu fortet som magasin for søværnets minebeholdning. De store kassematter, hvor større mandskabsstyrker tidligere havde været indkvarteret, husede nu kun en fortinspektør og en lille håndfuld mænd, der skulle vedligeholde fortet. Således var forholdene også den 9. april 1940. Fra tysk side havde man regnet med, at Masnedø ville være en stærk modstander, og sætte alt ind på at hindre landgang og overtagelse af Storstrømsbroen. Derfor foretog Hitlers styrker sig noget ganske uventet den tirsdag morgen. Mens fortets tilsynsførende og hans 5–6 mænd tumlede ud af køjerne, kom en stor mængde faldskærme dalende ned over Masnedø. Historiens første angreb med faldskærms-

styrker var gået i gang for at forhindre, at nogen skulle ødelægge broen.

I Gedser stævnedes færgen ind med 800 tyske soldater, som gav sig til at marchere mod Nykøbing og videre nordpå for at komme over til Sjælland. I en håndvending var broen blevet besat, og kort efter marcherede regimenter sydfra over broen. Den dag blev Storstrømsbroen vitterligt det bandede mellem Tyskland og Danmark, som det var blevet lovet ved indvielsen, men nok ikke helt, som Christian d. 10. havde forestillet sig. De næste fem år var der konstant tysk vagt ved Storstrømsbroen. Og tyske soldater overtog Masnedø Fort.

Foto fra 1944 af en tysk vagt ved et skilt, der fortæller, at det er forbudt at standse eller stå stille på Storstrømsbroen. Vordingborg lokalhistoriske Arkiv.

Tysk flaksskytte på Storstrømsbroen i 1944. Vordingborg lokalhistoriske Arkiv.

Gedder!

Der gik fem år, før tyske soldater traskede den modsatte vej over broen og hjem. I de år arbejdede man fra både tysk og dansk side på at smidiggøre forbindelsen ved at anlægge den fugleflugtslinje, man i en del år havde drømt om. Den skulle gå over Storstrømsbroen, føre ned over Guldborgsundbroen og som motorvej gå ned til Rødby. En ny færgerute skulle her føre de rejsende til Warnemünde i Tyskland, hvorefter ruten blev koblet til det tyske motorvejsnet. Man fik begyndt, og vældige jordvolde lå ned over Lolland og ventede på den videre udbygning, da krigen endte, og det hele gik i stå i en lang årrække. Det centrale punkt dengang som nu var: Storstrømsbroen.

I det lave vand ved Farø lidt øst for Storstrømsbroen gyder brakvandsgedderne. Der

har været år, hvor Storstrømmen formeligt vrimlede med gedder, mens der andre år af uransagelige grunde næsten ingen gedder var. Også ålene kom og gik på mystisk vis. Når man taler om Storstrømsbroen, må man trods krisetid og krigstid ikke glemme den mere fredelige syssel, som broen også gav anledning til: Det eventyrlige geddefiskeri, som kunne finde sted her fra broens cykel- og gangbane. I gode år stod lystfiskerne skulder ved skulder ud over broen med deres fiskegrej i evig bevægelse. Det specielle ved dette fiskeri var, at når den store gedde havde bidt på, måtte fiskeren vandre langs broen ind til brofæstet, før han kunne gøre sig håb om at lande det sprællende bæst. Spændingen var uhyre, for dels skulle man passere alle kollegerne, dels kunne gedden hvert øjeblik baske sig fri af kroge. Men lykkedes det, var det en sejr, man nok kunne være stolt af. Mange eventyrlige lystfiskerhistorier kunne brofiskeriet kaste af sig op gennem årene.

Et sørgeligt kapitel i broens historie er det selvmord, som fandt sted her. Flere af Danmarks store broer er med tiden blevet forsynet med værn, der skal hindre, at nogen kan kaste sig ud fra broerne. Trist nok har det været sådan, at jo højere bro, jo flere selvmord. Også Storstrømsbroen har krævet sin del af de ulykkeliges liv. Et ganske ejendommeligt tilfælde fandt sted i begyndelsen af 70'erne. En geddefisker kom forvirret til politiet og meldte, at hans kone var styrtet ned fra broen, mens hun havde været på fiskeri sammen med ham selv. Hun var dræbt i styrtet. Hendes fiskegrej befandt sig stadigvæk på broen. Man fandt historien mistænkelig og satte en undersøgelse i gang. Her viste det sig blandt andet, at linen på kvindens fiskehjul kun lige netop kunne nå fra broen ned til vandoverfladen. Det så mistænkeligt ud. Havde hun virkelig været på fiskeri? Det endte med, at manden blev

sigtet for at have skubbet sin kone ud over broens rækværk. Som forsvarer fik den sigtede en dengang meget kendt kvindelig advokat, og hun gjorde sig den ulejlighed at kontakte en erfaren profisker, som hun førte som vidne i retten. Manden kunne oplyse, at længden på fiskelinen netop var den helt rigtige. Man fangede flest gedder, hvis man holdt pirken eller blinket lige i vandoverfladen. Gedderne kunne lige frem springe efter sådan et agn. – Den sigtede blev frikendt!

Mindernes bro

Storstrømsbroen var fra starten Danmarks stolthed. Man valfartede i de første år til Sydsjælland blot for at se fænomenet eller vise det frem for fremmede. Ud over de filmoptagelser, der blev taget ved indvielsen, drejede også filmmanden Carl Th. Dreyer en elegant 7-minutters film, som udelukkende kæler for flader og buer. Filmen har ingen stemme, men musikken er lavet af Svend S. Schultz (en nykøbingdreng).

I 50'erne var der i øvrigt en gruppe falsterske studerende, som havde givet hinanden håndslag på aldrig at passere Storstrømsbroen uden på en eller anden måde at anvende udtrykket: "et imponerende bygningsværk". Mange venlige bilister, som tog "tomlere" op, har måttet høre på den bemærkning.

Årene gik. Storstrømsbroen blev en selvfølgelighed. Nu var den der jo, og man talte vel kun om den, de gange hvor der skete noget ekstraordinært på eller ved broen. Der blev talt om den, da British Airways Lockheed-maskine styrtede i Storstrømmen i 1939. Da var broens kraner endnu ikke fjernet, og vraket af maskinen blev hævet – formodentligt af "Stærkodder". Eller de gange hvor flyelever fra Avnø brød reglerne og mod et direkte forbud tvang

deres små chipmunkmaskiner under Storstrømsbroen! Rene drengestreger. Af og til forekom der trafikulykker på broen. Det kunne fx ske, når ungdommelige chauffører stik imod alle regler forsøgte at overhale på den ret smalle kørebane. Men også vejrfænomener som storm eller tåge kunne forårsage ulykker.

Porten ud til den vide verden – det blev broen ved med at være for os falstringer. Og årene gik, og der gik slid både på os og på broen. De siger, den slår revner. De siger, den skal rives ned. De siger, de vil bygge en ny. Ja, gør så bare det. Vi kommer jo alle til enden engang. Men for os vil "Storstrømsbroen" altid være synonym med den "rigtige" gamle bro, som åbnede verden for os.

Niels Aage Jensen er uddannet cand. pæd. i historie. Han er forfatter og redaktør af en meget lang række af lærebøger om historiske emner og modtager af bl.a. Gyldendals Lærebogspris. Han har også skrevet skønlitteratur og har været med i Forfatterforeningens ledelse.

Kilder:

Ud over opslagsværker og personlige erindringer har følgende tekster været anvendt:
Ingeniør- og bygningsvæsenet nr. 18, 1937.
Egelund, Anker: DTUs historie, 2013.
Jensen, Niels Aage: Den store bro. En kamp mod krisen, 1983.
Fuglsang, Mads: Fra Argentina til Storstrømsbroen, 1976.
Lolland og Falster. Turistforeningens Aarboeg 1936.
Fogtdals Illustreret Tidende, nr. 10, 1996,
Carl Th. Dreyers film findes på nettet. Her kan man også se klip fra broens indvielse og kongens tale.

Den stridbare købmand fra Nakskov

Af Peter Heiberg

C.P.J. Fogh var i årene 1820-1826 underofficer ved Sjællandske Jægerkorps og bar denne uniform. Tøjhusmuseet.

Trusler, injurier, vold, attentatforsøg, bedrageri, angiveri og mange, mange andre lidet flatterende handlinger stod købmand C. P. J. Fogh utallige gange anklaget for. De afstedkom mange retssager, hvor han blev dømt, men enkelte gange også frikendt. De foranledigede fejder med alenlange skriverier i aviser og mange pamfletter og bøger til følge. Derfor er hans liv og færden i samtiden usædvanlig godt beskrevet såvel på tryk som i dokumenter i de offentlige arkiver.

Kun ved et par lejligheder er der efter hans død blevet trukket et par af de mere spektakulære tildragelser frem fra hans livsbane. I *Nakskov købstads historie*¹ fortæller Haugner om et svovlsyreattentat, han skulle have forøvet i Nakskov, og i et lille hæfte, *Sandheds-Faklen*², berettes om Foghs meriter som udgiver og redaktør af et skandaleblad i København. Før og efter disse to hændelser er der adskillige andre begivenheder, som det er værd at tage et kig på, fordi de giver et indtryk af den tids embedsmandsvælde og livsvilkårene for en borger, som kom i konflikt med autoriteter og medborgere – uforskyldt som selvforskyldt.

Foghs unge år

I sin erindringer (*De vigtigste Tildragelser af mit Liv og Levnet ...*³) fortæller Fogh, at han blev født i 1801 i Vesterborg, hvor

faderen var skolelærer. Allerede i 1802 flyttede familien dog til Ønslev på Falster, hvor faderen blev degn. Da Fogh var blevet konfirmeret i 1815, kom han i handelslære i Nakskov hos købmand Wulffeldt i Tilegade. Efter fem år kunne han forlade Nakskov med et pænt skudsmål om at have udvist troskab, flid og agtpågivenhed i læretiden. Herefter rejste Fogh til København, hvor han dog forgæves søgte ansættelse i forskellige handelshuse. For ikke at gå arbejdsløs tegnede han i sommeren 1821 en 10-årig kontrakt med Sjællandske Jægerkorps, hvor han blev underofficer, fourer, med den opgave at skaffe proviant og sørge for lønudbetaling til soldaterne. I 1829 ansøgte han kongen om eftergivelse af to år af tjenestetiden, hvilket blev bevilget. Planen var at vende tilbage til Nakskov.

Købmand i Nakskov

Dette skete i sommeren 1829. Fogh lejede butik i Søndergade af en købmand Lyngby, og med hjælp fra ungdomsvennen og lærekammeraten købmand Winchell fik han åbnet kredit hos adskillige handelshuse. Alt var nu klart til åbningen af butikken, men så kom meddelelsen fra byens magistrat om, at Fogh ikke kunne erhverve borgerskab som købmand, fordi han ikke havde arbejdet tre år som butikssvend. Byens købmænd mente, at der med omkring et halvt hundrede af slagsen, og et forholdsvist lille opland, var alt for mange købmænd i byen⁴. De gjorde alt for at begrænse tilgangen. Det blev Foghs første konfrontation med de fremtidige kolleger og byens øvrighed, personificeret i borgmester E. P. Pontoppidan og byfoged Hammerich. Denne afgørelse havde Fogh dog ikke i sinde at acceptere, så han henvendte sig via sin tidligere chef i Sjællandske Jægerkorps til kongen. Efter 14 dage indløb der en kongelig resolution til Fogh, at magistraten skulle meddele ham borgerskab som købmand, hvilket skete d.

Karikaturtegning fra Foghs erindringsbog af ærkefjende nr. 1, byfoged Hammerich.

31. oktober 1829⁵. Den sidste og afgørende forhindring var skaffet af vejen, men han havde skaffet sig fjender på halsen, som ikke siden forsømte nogen anledning til at chikanere ham.

Inden flytningen fra København var han blevet gift med en madam Siveke. De var dog hurtigt blevet separeret, fordi hendes skørlevnet i Nakskov gav anledning til megen snak og sladder⁶ og dermed skadede forretningen. Madam Siveke vendte tilbage til København med sin søn, Herman Siveke – om ham senere. Da separationstiden var omme, giftede Fogh sig med Karen Marie Jessen – en skipperenke fra byen.

Kludesamlerpasset – den første sag

I det daglige blev – eller følte – Fogh sig konstant udsat for chikanerier. Når en vekselse på trods af aftale om betalingsudsættelse forsøgte inddrevet, mens han var på marked i Rødby for at skaffe pengene, næredes forestillingerne om konspiration bag hans ryg.

Byens borgmester Pontoppidan fik han i 1836 igen lagt sig ud med. Det skete i forbindelse med udstedelse af pas til hans klundeindsamlere, som blev ham nægtet. Fogh sendte straks en klage af sted til København med mange henvisninger til love og reskripter. Her fik han dog ikke medhold. Det nærede blot hans mistro til embedsværket og skærpede yderligere hans interesse for jura. Det fik Fogh god brug for, da han undervejs i forløbet havde slynget om sig med injurier og anklaget borgmesteren for bl.a. smugleri (af en blå engelsk kappe). Sagen kørte, indtil der faldt dom i 1840 i Landsoverretten, hvor Fogh kun blev dømt for fornærmelige udtalelser og fik halveret den tidligere tildelte bøde. De mange injuriersøgsmål, der blev rejst mod Fogh, var alle private.

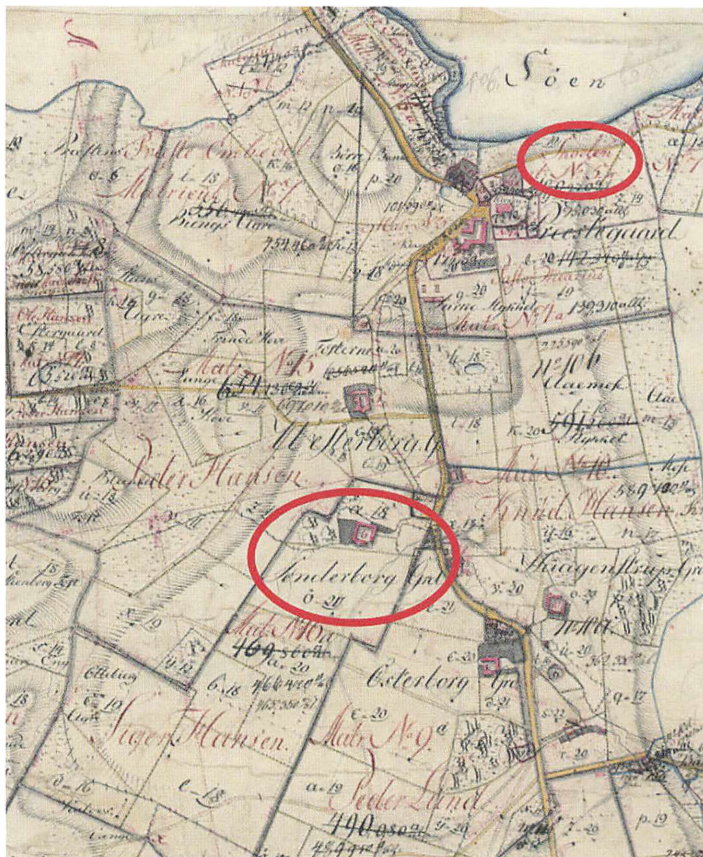
Han undgik med held at få egentlige trykkefrihedssager⁷ på halsen ved aldrig at angribe den enevældige konge og hans kancelli. Han var altid i sine skrivelser over for landets øverste autoriteter slesk, krybende og allerunderdanigst. Det var "kun" de lokale embedsmænds misforvaltning af retfærdige love og deres magtfuldkommenhed, han gik efter. Her en prøve på, hvorledes Fogh smigrer kongen i et forord til et af sine skrifter:

Konge, Du som har et Hjerte
 Hvor kun Dyd og Retfærd boer!
 Du kan dulme megen Smerte
 Ved at høre disse Ord. –
 Du kan standse Graad og Klage
 Ved at læse dette Skrift;
 Skaffe Folket bedre Dage,

Søndergade fotograferet af Ad. Lønberg i 1800-tallets sidste halvdel med et af de gamle købmandspakhusse for enden af gaden. Næstved lokalhistoriske Arkiv.

Matrikelkort fra Vesterborg (1804) med markering af gården Sønderborg og skolen, hvor Fogh blev født 1801.

Ved en skjøn og stor Bedrift.
 Fra Dit kongelige Æie
 Sløret bort Du drage kan,
 Som der ofte Retten bøier,
 I mit elskte Fødeland;
 Når Du blot vil prøve – veie!
 Hvad i denne Bog Du seer,
 Da vil komme i Dit Æie
 Mange danske Hjerter her.⁸

I 1839 rejste byfoged Hammerich en sag om dokumentfalsk begået af Fogh over for et tysk handelshus. I denne sag dømtes han igen for sine skriverier, men ikke for den egentlige anklage om dokumentfalsk.

Det var en betændt sag, hvor dokumenter i Hammerichs varetægt forsvandt. Hammerich var ikke et af Guds bedste børn. Han var ved tidligere lejligheder blevet tildelt irettesættelser og bøder for at have slået en bonde, som ikke viste respekt nok, og for at lade nogle læredrenge piske uden dom. Man kan undre sig over, at der er opkaldt en vej (ganske vist en kort en) efter ham i Nakskov, når man ser på Hammerichs generalieblad. Ved denne proces skaffede Fogh sig endnu en uven. Han følte sig i den grad forfulgt af anklageren, prokurator E. P. Smidth, hvad der satte sig som et alvorligt nag hos ham.

Rådhuset (1841-76) med ret og arrest, hvor Fogh blev dømt og sad fængslet i en uopvarmet celle februar-marts 1843. Foto: Ad. Lønborg.

Bonde i Vesterborg

Retssagerne var medvirkende til, at Foghs økonomiske situation i 1839 blev meget kritisk. Da en af hans kreditorer ønskede at få indfriet et stort indestående i købmandsgården i Søndergade, så han sig nødsaget til at sælge den.

I en lokal avis så han, at arvefæstegården Sønderborg i Vesterborg var averteret til salg. Han fik solgt købmandsgården til en fornuftig pris og kunne overtage arvefæstegården, som var i meget dårlig stand. Stuehuset var faldefærdigt, og af de 40 tønder land var kun 30 under plov. Resten var skov og eng. Han gik på med krum hals og fik i løbet af kort tid renoveret stuehuset, gravet grøfter og merglet jorden. Det blev et tiltrængt helle efter en lang tid med dårlig økonomi og belastende retssager. Fogh valgte dog allerede efter et år at sælge, da

en langelænder fik kig på gården og kom med et tilbud, han ikke kan sige nej til.

Tilbage i Nakskov

Derfor vendte han i efteråret 1840 tilbage til Nakskov, hvor han stadig havde en ejendom. Han fik sit borgerskab som købmand tilbage og startede på en frisk. Købmandsforretningen supplerede han med et bageri og bryggeri. Men det gik ikke særlig godt. For at supplere indtægterne begyndte han at skrive og udgive egne digte og bl.a. en bog om hestens røgt og pleje⁹. Hans store projekt var dog at få skrevet og udgivet sine erindringer, hvad han gik i gang med at indsamle abonnenter til.

Attentatet

Den 28. februar 1843 om aftenen blev der forøvet et attentat mod prokurator Smidth.

Han var jo almindelig kendt som Foghs fjende nummer et. En flaske syre var i ly af mørket kastet ind gennem Smidths vindue, og kun tilfældigheder afværgeede en alvorlig ulykke. Mistanken samlede sig straks om Fogh. Han blev arresteret, og Hammerich beskyldte ham for under arrestationen at have bidt ham og kaldt ham: Skurk og dansemester. Hammerich, der jo var en ilter herre, sparede heller ikke på krudtet og havde kaldt Fogh for: En hund, kæltring, røver, bandit, stimand og løgner. Fogh blev efter arrestationen indsat i, hvad han kaldte Nakskovs tyve- og mordbrænderfængsel. Her måtte han tilbringe næsten to måneder under kummerlige forhold i en opvarmet

den samme Dødsfængsel for, nemlig inden en Uge paa den 15 Ude Naah for at ligesom det som...
A r r e s t e r e m a a n e
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...

ind Brændingsolie og det er...
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...
 De af mig for...
 Ved Ueberbringelse...

De vigtigste Tidragelser
 af
mit Liv og Levnet,
 siden jeg blev Borger og Kjøbmand
 i Naakflov,

som i Sandhed indholder
 de skændigste og skammeligste Forsølgelser
 af Cancellisecretair og Byfoged Hammerich
 i Naakflov, der har behandlet mig saaledes, at
 en saadan Behandlingsmaade ikke engang
 finder Sted i Barbariet;

eller:
 saaledes kan Oprigtigheden i Danmark
 behandle en dansk Borger.

Med et udsnit af den danske, er udgivet, den 18de
 i dette Bogen og i gamle Dage?
 Nils S. Kihm.

Forfattet og udgivet
 af
G. V. J. Fogh,
 Kjøbmand og Borger i Naakflov.
 Første Del.

Kjøbenhavn.
 Paa Forfatterens Forlag.
 Trykt i det K. Hoftrykkeri ved H. S. Schlegel.
 1846.

Titelbladet på erindrings- og formularbogen fra 1846.

De 104 borgeres annonce, som redegjorde for Fogs gerninger og advarede folk mod at indlade sig med ham. Lolland-Falsters Stiftstidende no. 188, 16. juli 1846.

celle, hvor han blev syg. Han overkom dog under "strengeste bevogtning" at skrive andragender til kongen og digte til konen og børnene, som han lod trykke¹⁰.

I de efterfølgende retsmøder kom Fogh med en række spidsfindige forklaringer, men retten tog ikke hans alibi for gode varer, og da der tilmed blev fundet syrepletter på hans tøj, faldt dommen: To års forbedringshus – og i tilgift 3 mark i bøde for endnu en gang at have skældt byfoged Hammerich ud for at være bl.a. en gedigen løgner!

Højesteret ændrede dog siden dommen til fem gange 6 dages vand og brød¹¹.

Artisfements.

Kunst.

Da jeg paa min Reise i Hertugdømmerne og Lolland har lært den Kunst, at afstaae Portraiter efter Daguerres Opfindelse i Paris, saa bekjendtgjordes herved, at Gudbrø, icke enker deres Portrait afstaaet, som hver Dag fra Kl. 10 Hermiddag til Kl. 2 Eftermiddag, naar det ei er Regnveer, blive afstaaet hos mig paa en å to Minuter; og en halv eller deel Time efter Afstagningen reholde Portraiter sunst udspreit og indfattet, og saa vel truffet, at det langt overgaaer de tegnede Portraiter.

Da mine Portraiter, hver jeg har arbeidet, har vundet almindeligt Pris, saa baater jeg ogsaa her at udsjøre Kunst en Tilfredshed. Prisen er iordelst billig, nemlig 2 Rbd. for et enkelt Portrait med Jubelning og 3 Rbd. naar i Cr. Mand og Kone eller Andet vil afstaaet paa eet Stykke.

En Gruppe af Vorn paa een Plade afstaaet for 1 Rbd. pro persona, og taaget sig forrindlig ud.

Mit Atelier er i Nakskovs Nygade hvor man daglig træffer mig hjemme til eventuelle Tid.

Nakskov, den 17de November 1847.

C. Fogh,

Kjøbmand og Daguerreotypist.

Hvis man vil afstaaet sin min Reise i Lolland og

Fra 1847 arbejdede Fogh som daguerreotypist og indrykkede annoncer som denne i de byer, hvor han tilbød sin kunst. Lolland-Falsters Stiftstidende no. 188, 24. november 1847.

Herefter kom der for alvor gang i Foghs skribentvirksomhed. Denne kulminerede foreløbigt med udgivelsen af erindringsbogen¹². Men nu var det slut med Nakskovitternes tålmodighed. 104 navngivne embedsmænd og borgere udsendte en erklæring, hvori de redegjorde for Foghs meriter og advarede andre mod at indlade sig med ham¹³. Da Fogh efterhånden havde svært ved at få optaget indlæg i lokale aviser, forsøgte han sig med endnu en udgivelse, *Cancellie-Vennen*¹⁴, hvori han ikke holdt sig tilbage med at kalde sine erklærende fjender dumme, enfoldige og lignende af samme skuffe.

Daguerreotypist

Den langvarige sag, med fravær forårsaget af fængselsophold og retsmøder samt ikke mindst medborgernes afstandtagen fra ham i annoncen, gjorde, at han måtte stoppe som købmand og finde et andet virke. Her kom

daguerreotypien – forløberen for fotografi- et – ind i billedet. Fra 1847 indrykkede han annoncer¹⁵, hvor han fortalte, at han tog portrætter efter Daguerres opfindelse. Han havde på dette tidspunkt rejst i Jylland og hertugdømmerne og her vundet stort bifald for sin “Kunst”. I november 1847 tilbød han så sin kunst i Nakskov fra hjemmet i Nygade. I en efterfølgende annonce i Lolland-Falsters Stiftstidende no. 188, 24. november 1847 fortæller han også:

“Efter min Hjemkomst fra min Reise i Jylland og Hertugdømmerne overtager jeg som før mine Forretninger som Commissionair og Consulent i Nakskov og da jeg i dette Fag ogsaa har udvidet mine Kundskaber paa min Reise, anbefaler jeg mig til Enhver, der ønsker min tjeneste som Commissionair eller Raadgiver (Consulent) i vigtige og mindre vigtige Affairer, og lover prompte og reel Behandling i en enhver Henseende.

Da jeg har en særdeles duelig og retsindig juridisk Embedsmand i Kjøbenhavn, der i Ting, som jeg med Vished mulig selv ikke tør besvare, saa indhenter jeg i tvivlsomme tilfælde først denne Mands Mening og Raad førend jeg selv afgiver min bestemte mening. Meningen heraf er: at Enhver kan sikkert stole paa, at jeg altid skal give enhver sikker og bestemt Besked, hvorom man henvender sig til mig. Endelig bekjendtgøres, at de Documenter, som i min Fraværelse ere afleverede til min Kone til mit Eftersyn, nu kan erholdes tilligemed det fornødne Svar derpaa. Jeg anbefaler mig saaledes til det ærede Publicum, idet jeg tillige maa bemærke, at jeg skriver Skjøder, Obligationer, Leiecontracter m.m. til billige Priser.

Nakskov, den 19. November 1847.

C. Fogh

Kjøbmand og Daguerreotypist

Drager til København

I nogle år fortsatte han som forfatter, omrejsende daguerreotypist, juridisk konsulent og kommissionær med base i Nakskov. Fra 1853 var han at finde med fast adresse i Pilestræde i København¹⁶. Stillingsbetegnelsen var nu kun kommissionær, hvilket indebar, at han fortsat ernærede sig ved alskens handeler, inkasso og vinkelskriveri. Fra 1859 føjede han redaktør til indførslen i vejviseren. Fra efteråret 1859 udgav han bladet *Sandheds-Faklen*¹⁷, hvor han brugte meget spalteplads med bidrag til smudskampagnen mod Grevinde Danner. To måneder efter bladets start kunne Fogh bryste sig af at have 4000 abonnenter, især takket være skriverierne om grevinden. Han havde i *Sandheds-Faklen* antydnet, at Frederiksborgs brand egentlig var et attentat mod Frederik 7. foranstaltet af grevinden og kammerherre Berling, for at de kunne tage magten.

Skriverierne blev medvirkende årsag til store optøjer i byen. Der demonstreredes foran Christiansborg, og i forbindelse med demonstrationerne opstod rygtet, at Fogh var blevet arresteret. En folkemængde samledes foran hans hus for at få syn for sagen. Han var dog ikke blevet arresteret og kunne træde frem for mængden og lade sig hylde. Det var Foghs stjernestund. Uroen gik i sig selv og Fogh fandt, at han hellere måtte lade grevinden i fred.

Nu satsede han i stedet på at opkøbe fordringer på folk for derefter at true med skandalisering i *Sandheds-Faklen*. Han var i evig kappestrid eller rettere i krig med byens andre kommissionærer. Her var der specielt en kommissionær Nielsen, som tog kampen op mod Fogh for at gøre en ende på Foghs skandalevirksomhed. Det blev til en reel fejde, hvor Fogh beskyldte Nielsen for tyveri. Det ville Nielsen ikke have siddende på sig, så han opsøgte Fogh og gav ham en omgang prygl med en hasselkæp. Dette

blev enden på Foghs tid som kommissionær, redaktør og bladudgiver.

Endeligt i USA

Fogh, der nu var 65 år, så ikke anden udvej end at udvandre til USA¹⁸. Stedsønnen, Herman Siveke, var udvandret for år tilbage og havde derovre haft heldet med sig. Fogh havde taget ham til sig, efter han var blevet skilt fra moderen, og regnede nok med, at Herman kunne og ville hjælpe ham i vej, når han kom derover. Det blev ikke tilfældet. Han fristede en kummerlig tilværelse og døde i 1875¹⁹ som stenhugger på en amerikansk landevej.

Peter Heiberg (f. 1947). Uddannet bibliotekar. Har ved siden af langt virke som biblioteks- og arkivchef (i Helsingør, København og Banedanmark) skrevet artikler, kroniker og bøger om lokalhistoriske og biografiske emner.

Noter:

1. C.C. Haugner: *Nakskov Købstads Historie* (2. udgave, 1945), bd. 2, s. 395-396
2. Gert Hammerby: *Sandheds-Faklen* (Kbh., 1949)
3. Erindringsbogens fuldstændige titel er: *De vigtigste Tildragelser af mit Liv og Levnet, siden jeg blev Borger og Kjøbmand i Nakskov, som i Særdeleshed indeholder de skændigste og skammeligste Forfølgelser af Cancellisecretair og Byfoged Hammerich i Nakskov, der har behandlet mig saaledes, at en saadan Behandlingsmaade ikke engang finder Sted i Barbariet; eller: saaledes kan Øvrigheden i Danmark behandle en dansk Borger* (Kjøbenhavn, 1846). 485 sider. Bogens første del (s. 1-318) udgør Foghs erindringer. Anden del (s. 319-485) er en juridisk formularbog til brug "nyttig for enhver at eie", som Fogh skriver

4. C.C. Haugner: *Nakskov Købstads Historie* (2. udgave, 1944), bd. 1, s. 290
5. Borgerskaber i Nakskov, 31. October 1829, fol. 398 (Rigsarkivet)
6. Følgeblad til Sandhedsfaklen 1860 nr. 11, s. 87
7. Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848 (1944), s. 261
8. Allerunderdanigst forord til Cyprianus, 2 (1847)
9. Udgav bl.a. digtsamlingen: *Sommerblomster af Poesiens Have ... helliget det smukke Køn* (Mariebo, 1842) og *Ei at blive bedraget af Hestprangere ...* (Nykjøbing, 1842)
10. *Tvende allerundanigste Andragender til Hans Majestæt Kong Christian den 8de* (Kjøbenhavn, 1843) sidenhen genoptrykt i: *De vigtigste Tildragelser af mit Liv og Cyprianus nr. 1* (1847), s. 21-31
11. Højesteret Slutningsbog 21, 1845-1848, p. 120-121, 13-11-1845, no. 355
12. C.P.J. Fogh: De vigtigste Tildragelser af mit Liv ... (1846)
13. Trykt i bl.a. Lolland-Falsters Stiftstidende 1846, nr. 85.
14. Bladet *Cancelli-Vennen* var tænkt som et ugeblad men udkom kun med et nummer i 1846.
15. I bl.a. Lollands-Posten nr. 141, 23.11.1847
16. *Veiviser eller Anviisning til Kjøbenhavns ... Beboere for Aaret 1853*. Udgivet af Thiesens enke, s. 177
17. *Sandheds-Faklen* udkom 1859 – 1864 og 1866
18. Gert Hammerby: *Sandheds-Faklen* (Kbh., 1949), s. 20
19. V. Richter: *100 Aars Danske dødsfald – 1791-1890*, bd. 1, s. 320 (Fejlagtigt opført med fornavnet: Carl, men korrekt som fhv. redaktør af Sandhedsfaklen). Som dødsdato er anført 23.5.1875 med reference til skifteprotokollen.

De tyske flygtninge på Lolland-Falster 1945-47

Af Jan Bodholdt

Overblik

Da den sovjetiske armé under Anden Verdenskrig trængte frem mod vest, skubbede den enorme mængder af civile flygtninge foran sig, som for hovedpartens vedkommende søgte til Østersøhavnene for derfra at komme videre til Tyskland eller til andre destinationer. Det anslås, at ca. 2.000.000 flygtninge blev evakueret over Østersøen.¹

I alt kom der 238.010 flygtninge til Danmark.² De var primært fra Østpreussen og det østlige Tyskland, men umiddelbart før den 5. maj kom der også flygtninge fra andre dele af Tyskland. De tyske myndigheder placerede flygtningene, hvor de nu kunne, og beslaglagde de bygninger, de fandt nødvendige, da der ikke havde været tid til at lægge en overordnet strategi for, hvor og hvordan flygtningene skulle indkvarteres. De danske myndigheder protesterede mod, at Danmark skulle modtage flygtninge, og "afslog at medvirke ved flygtningenes anbringelse og forplejning".³ Den 8. februar 1945 orienterede tyskerne det danske udenrigsministerium om, at "einige Tausende" flygtninge ville ankomme til Danmark⁴, og få dage efter anløb det første skib med tyske flygtninge København.

Situationen i de første måneder efter befrielsen var kaotisk. Det var en stor opgave for de danske myndigheder pludselig at skulle

overtage ansvaret for så mange flygtninge, og man havde langtfra en målrettet plan for dem, for ønsket var, at flygtningene skulle sendes hjem med det samme, og ingen kunne forestille sig andet, end at det ville ske.

Men det skete ikke. Selvom de danske myndigheder hævdede, at der ikke var tale om flygtninge, men om tvangsevakuerede, ville englænderne ikke være med til at overføre flygtningene til Tyskland. Allerede få dage efter befrielsen blev hjemsendelsen af flygtninge berørt i drøftelser mellem udenrigsministeriet og en repræsentant fra de britiske myndigheder, men der kunne ikke gives noget svar på, hvornår hjemsendelsen kunne finde sted. Efter et møde den 24. juli 1945 mellem arbejds- og socialminister Hans Hedtoft og den britiske militærmission, stod det imidlertid klart, at der ikke kunne gives nogen dato for, hvornår de tyske flygtninge kunne vende tilbage til Tyskland. Begrundelsen var, at tvangsforflyttede personer i de vestlige besættelseszoner først skulle bringes væk, samt at de sovjetiske myndigheder for tiden ikke ville modtage flygtninge,⁵ men i lige så høj grad har årsagen nok været, at der ikke var økonomi i de engelske og amerikanske zoner til at modtage flygtninge.

Herefter stod det klart, at flygtningene var et problem, som de danske myndigheder

De tyske flygtninge blev bevogtet og skulle ikke have kontakt med danskerne. Her føres de i samlet trop gennem Nakskov umiddelbart efter den tyske overgivelse i maj 1945. Foto: Nakskov lokalhistoriske Arkiv.

måtte tage hånd om, og der blev i september 1945 nedsat en Flygtningeadministration, der havde til opgave at sørge for flygtningenes ophold i Danmark og forhandle med de allierede om hjemsendelsen. Leder af Flygtningeadministrationen blev socialdemokraten Johs. Kjærboel, der fik vidtgående beføjelser med direkte reference til indenrigsministeriet og arbejds- og socialministeriet.⁶

Hjemsendelsen af de tyske flygtninge skete løbende fra slutningen af 1945 til februar 1949, hvor de sidste ca. 2.200 flygtninge blev sendt til den franske besættelseszone⁷. På Lolland-Falster blev de sidste lejre nedlagt i 1947.

Organisering af flygtningene

Ankomst og antal

Langt de fleste flygtninge kom til Lolland-Falster med skib og blev landsat i havnene i Nakskov, Rødby, Gedsø, Nykøbing og Stubbekøbing, hvorefter de så blev fordelt i alle retninger, f.eks. med tog fra Stubbekøbing til Nysted, hvor der den 15. april 1945 ankom ca. 400 flygtninge.⁸

En opgørelse fra midten af maj 1945 viser, at der i alt var indkvarteret 7.869 flygtninge på Lolland og Falster.⁹ Sammenlignet med indbyggertallet på de to øer udgjorde flygtningetallet godt 6 %, hvilket var en smule over landsgennemsnittet på lige knap 6 %. Der blev indkvarteret 4.664 flygtninge på Lolland, mens der var 3.205 på Falster. Set i forhold til indbyggertallet var der således forholdsmæssigt flere flygtninge på Falster,¹⁰ men tallene ligger ikke langt fra landsgennemsnittet. Mange flygtninge blev indkvarteret i landlige omgivelser, f.eks. Berritsgård og Krenkerup, begge steder med 600 flygtninge, hvilket givet gav færre gnidninger med lokalbefolkningen end i byerne.

Flygtningene blev indkvarteret på i alt 45 lokaliteter, der i størrelse varierede meget – fra 17 flygtninge på Hotel Maribo til 690 i Marielyst. Som indkvarteringssteder var man åbenbart nødt til at bruge alt: kommuneskoler, hoteller, forsamlingshuse, kirkesale, feriekolonier og skibe – for blot at nævne nogle af stederne.

Bevogtning og isolering af flygtningene

I de første uger efter krigsafslutningen kunne man nok se tyske flygtninge i gadebilledet,¹¹ men en gennemlæsning af de lokale aviser efterlader også det indtryk, at der ikke blev skelnet mellem tyske soldater og flygtninge i de første måneder efter befrielsen.

Det er dog klart, at der var et udpræget ønske om at holde tyskerne adskilt fra danskerne. I den første tid efter befrielsen var det modstandsfolk, der stod for bevogtningen af flygtningene, enten frivilligt eller i nogle tilfælde tvangsudskrevet. Problemet var imidlertid, at hovedparten af dem havde et civilt job, de skulle vende tilbage til, og herefter blev bevogtningsopgaverne overtaget af CB'erne, Civilbeskyttelsen – eller CB¹². Det var værnepligtige, som blev udskrevet til at være CB'er.

Der var mange begrundelser for, at flygtningene skulle være afsondret fra den omkringliggende verden.

Fra politisk hold var man urolig for, om det overordnede mål, nemlig hjemsendelse af flygtningene, kunne realiseres, hvis de fik lov til at blande sig med den danske befolkning. Måske kunne de blive integreret i det danske samfund og dermed umulige at hjemsende. Desuden ville man – blev det påstået – undgå tiggeri og prostitution. Og endelig var tyskere besættere, og besættere skulle indespærres.

Med ønsket om en skarp adskillelse af flygtninge og danskere er det heller ikke overraskende, at da provsten i Halsted, der husede sine tyske svigerforældre og sin svigerinde samt dennes tre børn, ansøgte om tilskud til at bære omkostningerne til mad, tøj og varme, fik han afslag. Luftværnschefen i Nakskov skriver således: “Det kan ikke lade sig gøre, at yde noget Tilskud til Private, der har Flygtninge i Pension, hvorimod man til enhver Tid vil modtage de omtalte Familier i en af Lejrene”.¹³

Ønsket om at isolere flygtningene kom konkret til udtryk i “fraterniseringsloven”. Med lovhjemmel i en gammel lov fra 1871 blev det under strafansvar forbudt at have kontakt med de tyske flygtninge: “...al Samkvem og Forbindelse med internerede tyske Flygtninge samt sammenstimlen foran Flygtningelejrene..” var forbudt,¹⁴ og flygtningene fik kun tilladelse til at forlade lejrene – mod forevisning af udstedt pas-sørseddel – hvis der var tale om sygdom, eller hvis en slægtning skulle begraves.¹⁵ En flygtning kunne ligeledes få udgangstilladelse, hvis det var for at arbejde i tyske lazaretter eller kaserner.

De lejre, der tidligere havde været tyske forlægninger, var i forvejen afgrænset af hegn, som. f. eks. Berritsgaard, Stubberupgård og Hasselø-lejren. Efterfølgende blev alle lejre i princippet omkranset af pigtrådshegn, der skulle forhindre flygtningene i at komme ud – og danskerne i at komme ind. Ligeledes blev der sat enslydende skilte op ved flygtningelejrene om forbuddet, så alle kunne være klar over, at man ikke burde nærme sig de tyske flygtninge: “Ethvert Samkvem med tyske Flygtninge er forbudt. Det er forbudt at stå stille eller færdes frem og tilbage langs Flygtningelejrens Indhegning eller i dennes umiddelbare Nærhed.”¹⁶

Men det har været mere end svært at administrere fraterniseringsloven. Der er i den første tid efter befrielsen eksempler på klager over, at flygtningene færdes overalt, selvom der er vagter, og en indberetning fra Stubberupgaard påpeger, at bevogtningsmandskabets størrelse “maa i Øjeblikket anses for utilstrækkeligt”.¹⁷

Der er indberetninger, der fortæller, at der ikke var posteret vagter ved lejrene i Horbelev og Maglebrænde, og at der ved flere lejre ikke var pigtrådsafspærring. I en indberetning fra politivagten for flygtninge på Falster berettes om, at der kun hav-

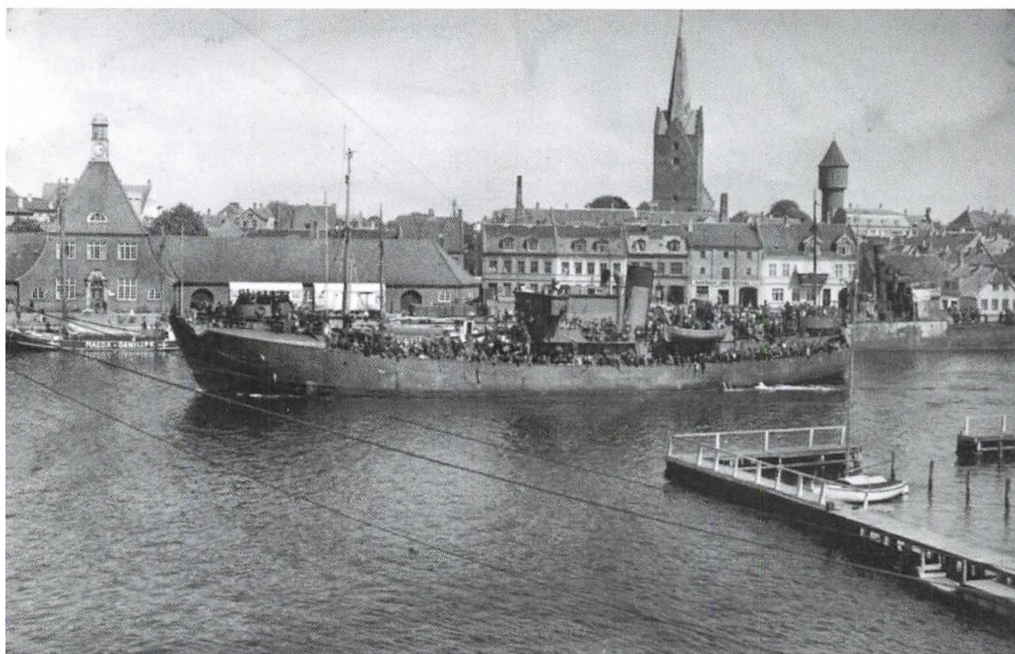
de været inspektion i lejrene “een gang i Døgnet”, at vagthavende CB’er ikke kunne findes, fordi “han og andre Kommandører spillede Morskabsspil”. Indberetningen konkluderer, at sådanne forhold er ganske uværdige.¹⁸

Der er ligeledes eksempler på, at kvindelige flygtninge og CB’ere har hygget sig sammen. Der er således et modsætningsforhold mellem den officielle danske lovgivning og politik, og hvad der fandt sted ved de enkelte flygtningelejre, men det skal nok snarere ses som udtryk for de enkelte vagtkommandørers “slappe Holdning”, som det udtrykkes i en indberetning, end en opposition til den officielle behandling af flygtningene. Derfor blev der også slået hårdt ned med hæftestraf til CB’erne, når fraterniseringen blev opdaget og indrapporteret. Og i den lokale presse omtales det jævnlige,

at der er idømt bødestraf til civile, der har overtrådt fraterniseringsforbuddet. Mange af overtrædelserne skete af medlidenhed og bestod ofte i, at de dømte havde købt fødevarer til flygtningene. F.eks. berettes der om, at håndværkere havde købt brød til flygtninge, som var sultne. Brødet blev beslaglagt, og håndværkerne blev tiltalt for overtrædelse af fraterniseringsloven.¹⁹

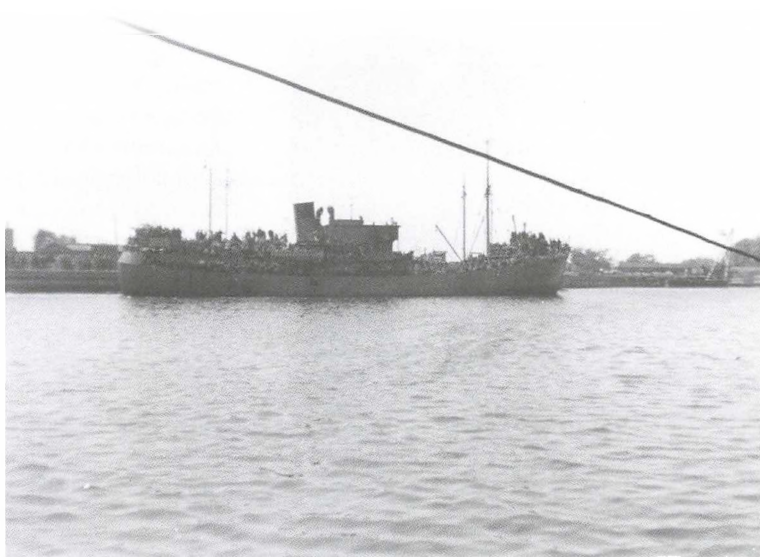
Krav om hjemsendelse

Indenrigsministeriet ønskede at have et overblik over, hvilke bygninger der var beslaglagt af tyskerne, og som følge heraf tog læger og repræsentanter for Frihedsrådet på rundtur for at bese og vurdere, hvorledes pladsen var udnyttet. Det var deres indtryk, at der ikke var ruttet med pladsen og at lokalerne var stærkt udnyttede. Denne konklusion gentages i en kommissionsrapport:

Dette foto fra Nakskov kort efter befrielsen skulle angiveligt vise, at både flygtninge og soldater rejste hjem efter frigørelsen, men der har kun været ganske få flygtninge ombord. Foto: Nakskov lokalhistoriske Arkiv.

Foto af tysk flygtningeskib i Nakskov havn i 1945. Fotoet er i 1995, i forbindelse med en udstilling om besættelsen, blevet forsynet med nedenstående billedtekst. Foto: Nakskov lokalhistoriske Arkiv.

Måneder før krigens afslutning, ankom der til Nakskov mange Østtyske flygtninge, jaget på flugt af de fremrykkende russiske tropper. Der var mange syge, invalider og sårede med blodige bandager. Hovedskolen på Nr. Boulevard (nu Nørrevold), blev især indrettet som lazaret. En tid efter besættelsens ophør, blev de ombord på et tysk skib returneret til Vesttyskland. Billedet viser afsejlingen fra Færgelandet. I Baggrunden skimtes barakkerne, hvor tyske tropper var indkvarteret under besættelsen. Trods omhyggelig omsorg og pleje, råbte disse flygtninge til nakskovitter på kajen, et hadfuldt: Wir kommen zurück!!

“intet Sted breder Tyskerne sig, Stuerne er udnyttet til det yderste”.²⁰

Til trods for dette var der i befolkningen en markant utilfredshed med, at flygtningene beslaglagde “nogle af byens bedste bygninger”, og det blev ligeledes påstået, at hele institutioner var beslaglagt, selvom der kun boede et mindre antal flygtninge; det kunne ikke passe, at “Tyskerne skal have lov til at brede sig i alle Byens største og bedste Bygninger”.²¹ Og i takt med at de beslaglagte institutioner skulle bruges til deres oprindelige formål (f.eks. skoler), blev det folkelige krav om hjemsendelse af flygtningene endnu kraftigere.

I denne sammenhæng er det værd at nævne, at der findes billedmateriale med

tilhørende tekst, der hævder, at visse af de tyske flygtninge blev sendt hjem allerede fra maj 1945.

Det er næppe rigtigt. Det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at nogle flygtninge havde succes med at liste sig ombord på skibene, der bragte de tyske soldater hjem i den første tumultariske tid efter befrielsen. Og der har da også været civilister ombord, således er det dokumenteret, at tyske piger blev viet til tyske soldater for på denne måde at slippe for at komme i flygtningelejr.²² Men det har været ganske få flygtninge, der kom hjem på dette tidspunkt. Det var englændernes udtrykkelige ønske, at flygtningene ikke skulle hjem nu, og det ville ikke have været muligt at omgå

De tyske flygtninge fik efter befrielsen ikke lov til at gå alene rundt. Her bliver de eskorteret af en bevæbnet vagt i Nakskov 1945. Foto: Nakskov lokalhistoriske Arkiv.

dette i stor udstrækning. Derfor blev flygtningene også bevogtet for at sikre, at der ikke skete noget, der gik imod den engelske politik. I avisomtalen af afsejlingen af de tyske skibe blev det da også bemærket, at det kun var soldater og ikke flygtninge, der var ombord, ligesom det berettedes, at der var 900 soldater og Blitz-Mädchen (generel betegnelse for kvinder, der tjente i den tyske værnemagt) ombord. Men rygterne var hårdnakkede, og der fortælles løbende om, at flygtninge tog tilbage til Tyskland sammen med soldaterne. Således skulle 80 tyske kvindelige flygtninge have valgt at tage med de tyske marinesoldater, da de skulle

hjemsendes.²³ Men det er næppe troligt, at der var så mange giftelystne(!), og næppe muligt, da frihedskæmperne, der skulle bevogte dem, var blevet underlagt Generalkommandoen, og dermed var at betragte som soldater, der skulle adlyde ordre. Når der derfor tales om hjemsendelse af tyske soldater og flygtninge, er det i højere grad et udtryk for, at det for den danske befolkning var ligeegyldigt, om der var tale om soldater eller flygtninge. En tysker var nu en gang en tysker.

Flygtningene samles i større lejre

Flygtningene blev altså ikke sendt hjem umiddelbart efter den tyske kapitulation. Derimod blev de samlet i større lejre, fordi der kunne ske en mere rationel udnyttelse af flygtningelejrenes kapacitet, og i særdeleshed fordi man i større lejre bedre kunne overvåge lejrene med mindre personale.

Flygtningene blev sendt fra den ene lejr til den anden. F.eks. blev flygtninge fra Rødbyvejens og Løjtoftevejens skoler i Nakskov den 1. februar 1946 sendt til Fuglsølejren på Mols med DFDS, og der findes fortegnelser over 240 flygtninge fra Stubberupgård med angivelse af navn, fødselsdato og registreringsnummer, da de den 7. juli 1946 skulle overføres til Tybjerglejren nord for Næstved. At dømme efter navnene er det flygtninge, der var i familie med hinanden, forblev samlet og ikke arbitrært fordelt til forskellige lejre. Og andre igen blev indkvarteret først på Olsens Hotel i Maribo, derefter på Maribo Borgerskole for til sidst at blive flyttet til Hasselølejren. Man havde nemlig besluttet at udbygge flygtningelejren på Hasselø ved Nykøbing (der tidligere havde været tysk radarstation og derefter lazaret for tyske flygtninge på Lolland-Falster). Alle tyske barakker fra Sydsjælland, Møn, Lolland og Falster blev flyttet til Hasselø, foruden at mange nye blev rejst, bl.a. efter køb i Sverige, hvorved der blev

skaffet plads til 3.800 flygtninge. I foråret 1947 blev lejren som den sidste i landsdelen nedlagt.²⁴ Helt forladt blev lejren dog ikke. Således blev der af Arbejds- og Socialministeriet i august 1947 meddelt afslag på ansøgning om køb af barakker fra lejren, den skulle anvendes som gennemgangslejr for transporter af flygtninge til den russiske zone.²⁵ Sideløbende med de mange omrøringer blev hjemsendelsen af flygtningene påbegyndt. I september 1945 kom der ordre om straks at sende flygtninge fra bl.a. Lolland-Falster til lejren i Haslev, så de i den nærmeste fremtid kunne transporteres til Tyskland. Det gjaldt dog kun flygtninge, der stammede fra nærmere definerede områder i den engelske zone.²⁶

Forholdene i flygtningelejrene

Med den tyske kapitulation blev de tyske flygtninge fjendtlige civilpersoner. Forvaltningen af flygtningelejrene overgik til luftværnschefen, der også ansatte lejrlederen.²⁷ De tyske flygtninge skulle vælge en tillidsmand, der kunne forhandle med lejrlederen, så enhver henvendelse direkte

fra flygtningene til vagterne kunne undgås. Og der blev udsendt et reglement for de tyske flygtninge med bestemmelser, der klart antyder, at flygtninge blev betragtet som fanger: "Flygtningene skal gaa til Rosenest Kl. 22. Ingen maa staa op inden Kl. 6", "Flygtningene maa ikke opholde sig i aabne Vinduer til Gaden", "Det er forbudt for Flygtningene at forlade Lejren."²⁸

Flygtninges kost

I maj blev der udsendt et kostreglement for de tyske flygtninge med en detaljeret oversigt over, hvilke fødemidler flygtningene skulle modtage om dagen/ugen. Den blev udregnet til at indeholde 2000 kalorier om dagen.²⁹ Listen omfatter bl.a. kød, kødpålæg og ost, men da kalorieindholdet heri varierer, alt efter hvilken slags kød eller ost der er tale om, kan det daglige antal kalorier lige så godt have været 1830 (min udregning på baggrund af kød- og ostetyper med et lavt kalorieindhold. Eksempelvis varierer kalorieindholdet i kategorien kødpålæg fra 101-455 kcal pr. 100 gram). Under alle omstændigheder var det

*Haslelejreren. Væg-
gerløse sogns lokal-
historiske Arkiv.*

ikke meget at restituere sig på for flygtningene, der for manges vedkommende var udhungrede efter flugten. Måske var det også i erkendelse heraf, at rationerne i januar 1946 blev sat op til 2500 kalorier om dagen.³⁰ Nævnes skal det dog, at der var et tillæg på 280 kcal/dag (0,5 l sødmælk) til børn under 15 samt til gravide og til syge på lazaret.

Postbegrænsninger

Flygtninges muligheder for at kommunikere gennem post var næsten lige så begrænset som den fysiske kontakt med folk uden for lejren. De måtte kun udfærdige breve på højst 25 ord om personlige familieforhold i indenrigsbreve i Danmark, hvorimod breve til udlandet ikke kunne besørges. Begrænsningen på 25 ord blev ophævet i begyndelsen af 1946. Lejrlederen kunne begrænse brevvekslingens hyppighed, og brevene skulle afleveres åbne, så de kunne censureres,³¹ og opfordringer i brevene til at sende pakker ville ikke slippe igennem censuren. I begyndelsen kunne flygtningene således heller ikke modtage pakker; denne bestemmelse blev der lempet på i september 1946, så pakker kunne modtages, hvis de ikke indeholdt fødevarer.³²

Fratagelse af værdier

I en instruks til lejrlederen hedder det: "Lejrlederen drager Omsorg for, at fornøden Ransagning og Beslaglæggelse af Penge og Effekter...foretages".³³ De tyske flygtninge skulle altså aflevere deres værdigenstande, dog mod behørig kvittering. I henhold til denne instruks blev der således jævnlige foretaget razziaer i flygtningelejrene, f.eks. blev der i begyndelsen af juli 1945 indsamlet 44.349,76 mark i Stubberupgårdlejren.³⁴ Man kan undre sig over denne nidkærhed, al den stund at flygtningene var bevogtede, men det kan måske ses som et modtræk mod den irritation, som flygtning-

genes pengeforbrug før den 5. maj havde forårsaget i den danske befolkning (de havde bl.a. købt flødeskumskager!). Dertil kommer, at store pengebeløb måske kunne afsløre nazister, der forsøgte at gemme sig blandt flygtningene. Samtidig var det ikke blot penge, men også rationeringsmærker, der blev samlet ind, så aktionerne har også været rettet mod det sorte marked.

Tyfus og kulde

Med sig fra flugten bragte flygtningene en række smitsomme sygdomme, især tyfus, paratyfus, plettyfus og dysenteri, og da danskerne kunne blive smittet, blev det taget så alvorligt af de danske myndigheder, at der blev igangsat et omfattende vaccinationsprogram af alle flygtninge, og der blev iværksat skærpet patrulje ved f.eks. lejren i Stubbekøbing for at hindre smitten i at brede sig. Der er rapporteret om flere dødsfald blandt flygtningene og i enkelt tilfælde også blandt danskerne, men i nogle tilfælde havde forholdsreglerne mod smittefaren også en overdreven karakter, som da der blev indført forbud mod at bade i Maribosøerne. Lægerne skulle koncentrere sig om epidemiske sygdomme, kønssygdomme samt lus og fnat.³⁵ Derudover har flygtningenes sundhedstilstand ikke haft myndighedernes bevågenhed; underernæring og mave-tarmsygdomme blev der ikke taget hånd om (se afsnit om de døde tyske flygtninge, p. 60).

Flygtninges klager over mangel på fodtøj, klæder og over kulden i barakkerne var absolut berettigede. Inspektionsrapporterne bekræfter dette, heri omtales for flere flygtningelejres vedkommende, at der i høj grad mangler fodtøj, især til børn, ligesom tæpper er en mangelvare.³⁶ Kombinationen af sygdom og kulde har ikke været rar, især ikke i den kolde vinter 1946-47, hvor flygtningene måtte blive i sengen for blot nogenlunde at holde varmen.

Beskæftigelse

Flygtningeinspektorerne rapporterede i flere tilfælde fra lejrene på Nordfalster om, at mange flygtninge i den arbejdsdygtige alder kunne sættes i arbejde, men at dette ikke er sket bortset fra f.eks. skomagerarbejde.³⁷ Men deres anbefalinger synes ikke at være blevet fulgt. I det første halve år af 1946 er der en nogenlunde konstant fordeling af flygtningenes beskæftigelse i Stubberupgårdlejren: ca. 25 % af lejrens beboere gik i skole (børn i alderen 6-15 år), og de syge eller uarbejdsdygtige udgjorde ca. 10 %. Derimod sker der en ændring i løbet af de 6 måneder, således at antallet af ubeskæftigede falder fra 54 % til ca. 38 %, men dette fald skyldes, at man fra maj begyndte at oprette børnehaver, og at børn i alderen 0-6 år derved blev beskæftiget. De resterende ca. 10-15 % var i beskæftigelse i forskellige funktioner, kontor, rengøring, sygepleje og forplejning, men langt de fleste var beskæftiget ved såkaldt arbejdstjeneste, hvor antallet varierede fra dag til dag, og det må derfor formodes at dække over forefaldende arbejde³⁸. Der er således tale om, at et stort antal flygtninge i måneder/år har måttet tilbringe dag efter dag ubeskæftiget, og det er ikke overraskende, at en flygtning taler om de psykiske problemer ved lejrtilværelsen.³⁹

De danske myndigheder bestemte allerede i sommeren 1945, at børn skulle undervises mindst 6 timer om dagen, og at det skulle ske "ved flygtninges egen hjælp"⁴⁰, så der blev igangsat undervisning, hvor fagene tysk og regning var de dominerende fag, men der blev også tid til historie, biologi, naturfag, musik og engelsk, så skoledagen kunne strække sig langt ud over de 6 timer.⁴¹ Ud over det rent faglige var formålet med undervisningen at fjerne evt. nazistiske tanker hos børnene, og undervisningsmaterialet skulle godkendes. Således var adjunkt Kjær-

gaard Jensen fra Vordingborg udpeget til at "foretage Undersøgelse og Udrensning af Bogsamlingerne" i bl.a. flygtningelejrene i Stubbekøbing.⁴²

Et af tidens store spørgsmål var i øvrigt, om flygtningene kunne tage arbejde uden for lejrene, men selvom der var bred enighed om, at det ikke burde være tilladt, har det ikke afholdt landmænd fra at bruge flygtninge til roelugning og høstarbejde. De undskyldte sig med, at de ikke vidste, det var forbudt, og at de kun havde givet flygtningene mad og ingen penge.⁴³

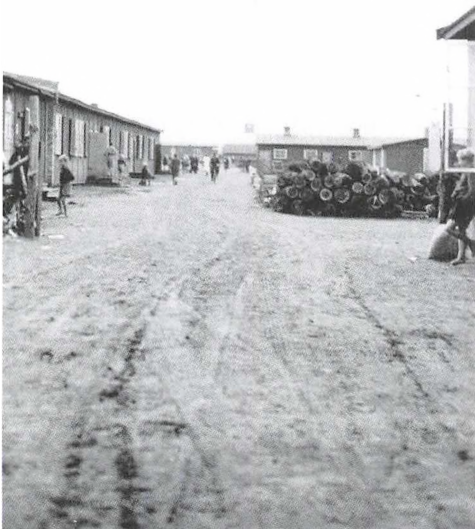
Den offentlige holdning til flygtninge

Der er ingen tvivl om, at der var vrede i lokalbefolkningen vendt mod de tyske flygtninge (se også afsnittet Krav om hjemsendelse, p. 54). Denne holdning kom klart til udtryk i en række artikler i de lokale aviser, f.eks. med indsigelser over at flygtningene kunne bo hos deres danske familie, selvom de rettelig burde være i en flygtningelejr, men det går heldigvis ikke længere for "Regnskabet's time nærmer sig". I et andet eksempel bliver der udtrykt vrede over, at der var uro omkring lejren på Marielyst, og disse og lignende kommentarer som "Resterne af Herrefolket" og "Herrefolkets udsultede Repræsentanter"⁴⁴ viser den hoverende og skadefro holdning, og det latente hævngherrige kom til udtryk i følgende vurdering fra Stiftstidende: "Det er egentligt mærkeligt at tænke sig, hvor roligt og disciplineret det danske Folk i Grunden er. Man kan ikke tænke sig ret mange andre Steder, hvor Opgøret med Undertrykkerne havde faaet en saa næsten idyllisk Karakter."⁴⁵ – opgøret med undertrykkerne bliver nu sidestillet med et opgør med flygtningene.

Der var dog også indlæg, der viste medfølelse med flygtningene. Efter en rundvisning i tre flygtningelejre kunne Nykøbing Socialdemokrat berette, at "Det er Smaa-

folk, der har haft lidt. Nu har de intet... De ser lige elendige og nervøse ud. Deres Tøj er flækket sammen af alt muligt... Der ligger Mænd og Kvinder med udbrændte Øjne, tomme og stive Ansigter. De længes efter at komme hjem – "hjem" – de fleste har intet at komme hjem til."⁴⁶

I datidens aviser var læserbreve en sjældenhed sammenlignet med i dag, og det kan derfor være svært direkte at høre vox populi, men i stedet skal følgende sikkert meget typiske historie genfortælles: Lokomotivføreren på et tog, der bragte flygtninge til Nysted, fik denne salut med på vejen, da han ville hjælpe en flygtning op, der var faldet: "Det skal vi huske dig for"⁴⁷

Hasselølejren blev løbende udbygget, så den til sidst kunne rumme 3800 tyske flygtninge. Her ses et udsnit af det indre af lejren. Væggerløse sogns lokalhistoriske Arkiv. Det er ikke længere muligt at se spor af lejren; hvordan stedet ser ud i dag, kan ses på <https://www.flickr.com/photos/larskjensen/3379397028/in/photostream/>

I sammenligning med især Information, Land og Folk og Ekstra Bladet var de lokale aviser relativt afdæmpede. Som en reaktion på et indlæg i pressen fra 60 præster, der havde deres gang i flygtningelejrene, og som opfordrede til at vise medmenneskelighed over for flygtningene, brugte Information et helt andet sprogbrug: "De har lært os ikke at spilde vor nedravede humane Indstilling og vor Barmhjertighed paa et Folk, som ikke fortjener Barmhjertighed."⁴⁸

De døde tyske flygtninge

Rigtig mange tyske flygtninge døde, og i den periode, hvor der døde flest, gav det pladsproblemer på kirkegårdene. Mange menighedsråd protesterede mod begravelsen af tyskere, og hvor protesterne ikke hjalp, begravede man flygtningene i uindviet jord. Anderledes var det dog på Nordre Kirkegård i Nykøbing F, hvor menighedsrådet ikke mente, der ville opstå problemer med at begrave flere tyskere, selvom byens borgmesterkontor havde ment det modsatte og anbefalet, at tyskerne blev begravet i Væggerløse.⁴⁹ Tyskerne gik i de sidste dage af besættelsen over til at kremere de døde flygtninge, selvom det var imod den katolske tro, som mange af flygtningene havde. De mange begravelser betød også mangel på træ til kister, og for at imødegå dette problem gik man over til at begrave de afdøde i poser i stedet for. Det nævnes fra Saksøbing, at man dog her begravede i kister, men når begravelsesceremonien var overstået, blev kisterne løftet op, og liget blev anbragt i poser, så kisterne kunne genanvendes.⁵⁰

Fra dansk side ønskede man at sløjfe flygtningegravene efter 20 år, men i 1962 blev der indgået en aftale med Tyskland, der ønskede at bevare gravene, om, at de døde skulle samles på så få kirkegårde som muligt for "at skabe bedre mulighed for tilsyn med og vedligeholdelse af deres grave."⁵¹

Den del af Nordre Kirkegård i Nykøbing F, der rummer tyske grave. Foto: Ingrid Riis.

Som et resultat heraf blev flygtningegravene på Lolland-Falster og Sydsjælland samlet på Nordre Kirkegård i Nykøbing F. Her er der i dag 415 gravpladser, dels til flygtninge, og dels til tyske soldater. Det kan være vanskeligt nøjagtigt at opgøre, hvor mange der er flygtninge, og hvor mange der er soldater, men for at finde antallet af flygtninge kan man tage det samlede antal grave fratrukket de grave, hvor der pga. anførte titler tydeligt er tale om folk i tysk militærtjeneste samt døde mænd i den våbenføre alder. For at få fornuftige data til nedenstående statistikker er der også fratrukket tyske flygtninge, hvor hverken alder eller dødsdag er angivet. Herefter indgår 274 begravede flygtninge i Nykøbing i statistikken. (Tallene er fremkommet ved gennemgang af samtlige gravsten og adskiller sig fra de tyske opgivelser. På kirke-

gården er der en mindesten, der oplyser, at der er tale om 353 flygtninge og 149 soldater, mens Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge oplyser, at der er 364 flygtninge og 140 soldater).⁵²

Det fremgår af omstående tabel (p. 62), at der døde 107 børn i alderen 0-2 år i perioden april – august 1945, svarende til 39 % af samtlige døde flygtninge. For børn i alderen 0-10 var dødstallet 62 % af det samlede antal, svarende til 168. Det er en tydelig understregning af, at småbørn var den gruppe, der klarede situationen lige før og lige efter den tyske besættelse allerdårligst. Fra oktober synes de danske myndigheder bedømt ud fra disse tal at have fået situationen nogenlunde under kontrol. Der er desværre ikke grundlag for at sammenligne ovenstående tal med det samlede antal flygtninge på 7.869 (nævnt p. 52), fordi

flygtninge blev flyttet rundt i lejre i hele Danmark, og fordi de løbende blev sendt hjem. Antallet af døde stiger lidt i de højere aldersgrupper, bl.a. fordi dødsfaldene er aldersbetingede, og fordi mænd her igen er inkluderet i statistikken.

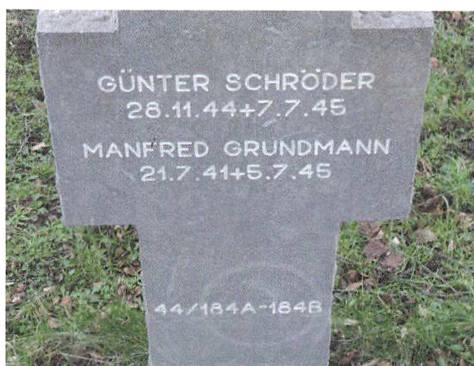
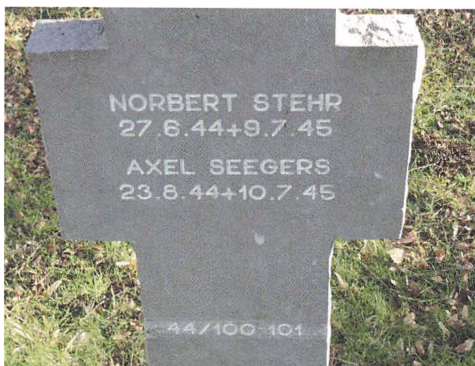
Som vist i denne artikel var forholdene for de tyske flygtninge ikke gode i månederne efter kapitulationen. Den bedredes med tiden, men i 1945 er hovedindtrykket,

at de levede sammenstuede i lejre med elendige fysiske forhold og med en kost, der lige kunne holde dem i live. Det kan have været en medvirkende årsag til de abnormt høje dødstal i foråret 1945, især for de meget unge børn. En mindst lige så stor indvirkning havde dog lægernes holdning. I de sidste måneder af krigen foregik der forhandling mellem tyskerne, danske embedsmænd og danske læger, blandt andet i

Begravede tyske flygtninge på Nordre Kirkegård, Nykøbing F.⁵³

Døds måned 1945	<1 år	1 år	2 år	3 år	4 år	5-6 år	7-8 år	9-10 år	11-20 år	21-30 år	31-40 år	41-50 år	51-60 år	61-70 år	71-80 år	81-90 år	90-år
Januar																1	
Februar												1			1		
Marts	1										1						
April	20	15	9	4	5	2	1					3	2	2	8		1
Maj	33	13	9	4	5		2		2		7	1	1	4	9	1	
Juni	6	7	6			1		1	5	2	1	1	2	1	4		
Juli	6	2	1	2	2	1	1	1	1				1	1	2		
August	2	3	2	2						1					2		
September									3	1			1	2	1	1	
Oktober															4		
November	3			1										1			
December	3													1	2		
Døds måned 1946																	
Januar	2														1		
Februar															1	1	
Marts																	
April											1						
Maj															1		
Juni															1		
Juli															2		
August-dec		1											1				

Bemærk, at der er forskelle i inddelingen i aldersintervaller.

Der var rigtig mange tyske småbørn, der døde som flygtninge i Danmark. I perioden frem til august 1945 var knap 2/3 af de døde børn 10 år gamle eller yngre. Foto: Jan Bodholdt.

et forsøg på at få danske fanger i koncentrationslejrene ført hjem til Danmark, mod at danske læger behandlede de tyske flygtninge. Frihedsrådet var imod, at danske læger skulle hjælpe tyske flygtninge under nogen omstændighed, da der "ikke kan ydes nogen frivillig Hjælp til tyske Flygtninge, hverken af danske Læger, danske Myndigheder og Organisationer eller af det danske Folk."⁵⁴ De danske læger nægtede på linje hermed at deltage i en behandling af de tyske flygtninge, undtagen hvor det (som tidligere omtalt, se p. 58) drejede sig om smitsomme sygdomme som tyfus og paratyfus, der kunne udgøre en fare for danskerne. Hovedparten af de døde var imidlertid børn, som især led af mave-tarminfektioner, dehydrering, underernæring og børnesygdommene mæslinger og skarlagensfeber.⁵⁵ Rigtig mange børn kunne være reddet, hvis de danske læger havde behandlet disse sygdomme og derved udvist et menneskeligt i stedet for et nationalistisk sindelag.

Efterskrift

De tyske flygtninge blev ikke behandlet som flygtninge, men som fanger. De var ikke ønsket her i landet. De levede indespærret under kummerlige materielle og mentale

forhold, henslæbte ofte en dagligdag uden indhold, og fik i begyndelsen af deres ophold ikke den lægebehandling, de skulle have. Sådan ser det i hvert fald ud i en 2015-optik, men det giver sjældent mening at bedømme fortiden ud fra nutidige normer. Måske kan man forstå, men ikke retfærdiggøre, at de tyske flygtninge efter 5 års tysk besættelse med afsavn og tab fik en behandling, som vi i dag må tage afstand fra.

Jan Bodholdt er uddannet cand. mag. i historie og engelsk. Har været ansat på VUC Storstrøm i 35 år, bl.a. som leder af afdelingen i Nykøbing F. Efterlønner siden januar 2014.

Litteratur:

- Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark 1945-49. Udgivet af udenrigsministeriet. Nyt nordisk forlag, 1950. Forkortet: Aktstykker.
- Boyhus, Else-Marie: Flygtning i 1945. Centraltrykkeriet Nyk. F., 1985.
- Christiansen, Bo og Petersen, Erik: Flygtninge fra fjendeland. Tyske flygtninge 1945. I historiske beretninger, nr 4, Uhrskov, 2010. Udgivet af Sakskøbing lokalhistoriske arkiv.

- Flygtninge i Danmark 1945-1949. Udgivet af flygtningeadministrationen. Fremad, 1950. Forkortet: Flygtningeadministrationen.
- Havrehed, Henrik: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Odense Universitetsforlag, 1987.
- Jensen, Bent: De fremmede i dansk avisdebat. Fra 1870'erne til 1990'erne. Spektrum, 2000.
- Lolland-Falsters Stiftstidende maj-august 1945.
- Lund, Henrik: Flygtninge og indvandrere 1850-1980. Forlaget Palle Fogtdal, 2008.
- Lylloff, Kirsten: Barn eller Fjende. Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949. Danmarks pædagogiske Universitetsforlag, 2004.
- Lylloff, Kirsten: Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt og lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark 1945. I Historisk Tidsskrift 99:1.
- Nykøbing Socialdemokrat maj-august 1945.
- Upublicerede dokumenter, Stubbekøbing lokalhistoriske arkiv.
- www.lokalekilder.dk/tyskere-i-danmark/ Lokalekilder.dk, der er et samarbejde mellem kommunearkiverne på Sydsjælland og Lolland-Falster, har oploadet mange kilder på dette site.
- http://vimu.info/image.jsp?id=for_14_9_8_fo_fluechtlingsordning_de_adv_tif-f&lang=de&u=general&flash=true Ordensreglement for tyske flygtninge, juli 1945. Forkortet: Reglement.
- Enkelstående kilder, herunder aviser, der kun er brugt en gang, omtales direkte i noterne.
- Noter:**
1. Støvmiderne, p. 53
  2. Flygtningeadministrationen, p. 304
  3. Aktstykker, p. 13
  4. *ibid*, p. 23
  5. *ibid*, p.p. 23-24
  6. Flygtningeadministrationen, bilag A og B
  7. Flygtningeadministrationen, p. 19. Aktstykker p. 334
  8. Upubliceret dokument, Nysted lokalhistoriske arkiv
  9. Flygtningeadministrationen, bilag 3
  10. Tallene er udregnet på baggrund af ovenstående bilag
  11. F.eks. Nykøbing Socialdemokrat 7. maj 1945
  12. Nykøbing Socialdemokrat 4.06.45 og 24.07.45
  13. <http://www.lokalekilder.dk/media/6144/afslag-paa-provst-stiers-ansoegning-om-tilskud-til-privat-indkvartering-af-flygtninge-1945.pdf>
  14. Folketidende 19.06.45
  15. http://www.lokalekilder.dk/media/5949/fka-12_3_1_passersedler.pdf
  16. <http://www.immigrantmuseet.dk/index.php?page=livet-som-interneret>
  17. Upubliceret dokument, Stubbekøbing lokalhistoriske arkiv
  18. *ibid*
  19. Lolland-Falsters Stiftstidende, 19.07.45, 23.10.45, 18.07.45
  20. Nykøbing Socialdemokrat 28. 05 1945 og 4. 06. 1945
  21. Lolland-Falsters Stiftstidende 2.07.45
  22. Flygtninge fra Fjendeland, p.58
  23. Nykøbing Socialdemokrat 16.05.45, 18.05.45, 17. 07.45
  24. Lolland-Falsters Historiske Samfund, årbog 1993, 81. årgang, af Jens Erik Christiansen
  25. http://www.lokalekilder.dk/media/6005/gs-12_3.pdf
  26. http://www.lokalekilder.dk/media/5948/fka-12_5_1_flygtningetransport.pdf
  27. http://www.lokalekilder.dk/media/5934/fka-12_2_2_instruks_for_lejrleder.pdf Instruks, men det var allerede omtalt i Nykøbing Socialdemokrat den 14. maj
  28. Reglement for tyske flygtninge, Arbejds- og Socialministeriet, juli 1945
  29. Flygtninge i Danmark 1945-1949, bilag 11
  30. Havrehed p. 290
  31. Reglement afsnit 4
  32. http://www.lokalekilder.dk/media/5935/fka-12_2_7_forbud_mod_pakker.pdf samt <http://www.lokalekilder.dk/media/6136/sammendrag-af-bestemmelser-vedroerende-tyske-flygtninges-faerden-1946.pdf>
  33. http://www.lokalekilder.dk/media/5934/fka-12_2_2_instruks_for_lejrleder.pdf

34. http://www.lokalekilder.dk/media/6343/gs-12_2_stubberupgaardlejren_beslaglagte_tyske_penge_februar_1946.pdf samt Nykøbing Socialdemokrat 29.06.45
35. Lolland-Falsters Stiftstidende, 19. 07.45, Nykøbing Socialdemokrat 4.06.45, Instruks afsnit 8d
36. Upubliceret dokument, Stubbekøbing lokalhistoriske arkiv
37. Ibidem
38. http://www.lokalekilder.dk/media/6344/gs-12_2_stubberupgaardlejren_daglig_arbejdsinddeling_februar_juni_1946.pdf
39. http://www.archive-dk-2013.com/dk/b/2013-01-21_1204942_60/Befrielsen-1945-Oplevelser-i-en-dansk-flygtningelejr-1945-47/
40. Reglement afsnit 20
41. Flygtninge fra fjendeland p. 80
42. Upubliceret dokument, Stubbekøbing lokalhistoriske arkiv
43. se f.eks. Politiken 14.10.45, folketingsdebatten 13.06.46, Lolland-Falsters Stiftstidende 3.+4. 08.45
44. Lolland-Falsters Stiftstidende 22.07.45, Nykøbing Socialdemokrat 25.07.45, Nykøbing Socialdemokrat 7. 05.45
45. Lolland-Falsters Stiftstidenden 04.07.45
46. Nykøbing Socialdemokrat 25.07.45
47. Genfortalt af lokomotivførerens søn, Aage Th. Mortensen, til artiklens forfatter
48. Information 25. 06.45
49. <http://www.lokalekilder.dk/media/6009/gs-14.pdf>
50. Støvmiderne, p. 65
51. Havrehed, p. 218
52. <http://www.volksbund.de/kriegsgraebertaeette/nykoebing.html>
53. Opgørelsen er lavet af artiklens forfatter på baggrund af optegnelser fra kirkegården
54. Frit Danmark, 4.04.45
55. Lylloff, p. 66

Den uskyldige præstedatter fra Gunslev

Om Helene Stranges forsøg på at opklare et mord fra 1755

Af Lene Vinther Andersen

Folkemindesamleren og forfatteren Helene Strange (1874-1943) var et aktivt medlem af Lolland-Falsters historiske Samfund og en flittig bidragsyder til foreningens årbog gennem flere årtier. I flere årbøger beskæftigede hun sig med mordet på en præst i Gunslev Præstegård i 1755. Hun satte spørgsmålstegn ved domfældelsen i den gamle mordsag og hævdede, at en uskyldig pige var blevet dømt, mens den virkelige morder slap fri. Det var folkets uskrevne dom, som i over hundrede år var blevet fortalt videre på egnen, og Helene Strange forsøgte – med forskellige midler – at få bragt denne version af historien frem i offentligheden.

Den 3. august i 1756 blev den kun 17 år gamle præstedatter Karen Birgitte Mossin halshugget på Ønslev Galgebakke på Falster, hvorefter hendes hoved blev sat på stage til skræk og advarsel.¹ Hun var blevet dømt for mordet på sin forlovede, præsten Johan Clausen. Den unge pige havde erklæret sig skyldig.

Det er ikke til at vide, hvilke tanker der rumsterede i den unge Karen Birgitte Mossins hoved i de sidste minutter og timer, inden hun måtte gå sin bøddel i møde. Måske har hun tænkt på, hvordan hendes forældre ville kunne fortsætte livet efter at have mistet deres eneste barn, og formentlig

er hendes tanker også gået til præstesønnen Dines Pontoppidan, som hun var blevet forelsket i, mens hun var forlovet med det senere mordoffer, Johan Clausen. Måske har hun gjort sig tanker om, hvilket eftermæle hun ville få – hvordan venner og naboer talte om hende og forbrydelsen, og om hele sagen hurtigt ville gå over i glemslen. Men hun har næppe for alvor kunnet gøre sig begreb om, hvilket efterliv hendes historie ville få. På egnen gik der i flere århundreder rygter om, at den virkelige morder var gået fri, og at man havde henrettet en uskyldig. Det førte blandt andet til en polemik i *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* og gav inspiration til en historisk roman om Karen Birgitte Mossins skæbne.

Mordofferet var den 34-årige Johan Clausen, der var opvokset som købmandssøn på Ærø. Han fik præsteembede i Stadager på Nordfalster i 1754. Samme år ved "Michels Dagstider", dvs. omkring Mikkelsdag den 29. september, blev han forlovet med den 16 år gamle Karen Birgitte Mossin, der var datter af præsten i Gunslev. Forlovelsen var sket med hendes forældres samtykke. Dog vægrede forældrene sig mod at fastsætte en dato for brylluppet, og efterhånden begyndte der på egnen at gå rygter om, at brylluppet aldrig ville blive til noget. Der begyndte også at cirkulere rygter om, at Jo-

han Clausen var drikfældig, og flere af egnens beboere mente, at disse rygter udløb fra præstegården i Gunslev. Samtidig gik Karen Birgitte Mossin og fortalte, blandt andet til tjenestefolkene i præstegården, at hun ikke ville blive gift med Johan Clausen. Hun var blevet forelsket i den 23-årige student Dines Pontoppidan, der var søn af præsten i nabosognet Torkilstrup, og følgelig følte hun afsky ved Johan Clausen og forlovelsen med ham.

Den 30. april 1755, da der var gået godt et halvt år siden forlovelsens indgåelse, tog Johan Clausen på besøg i Gunslev Præstegård for at få endeligt svar på, om brylluppet med Karen Birgitte Mossin ville blive til noget. Både hans forlovede og hendes forældre var hjemme. Karen Birgitte Mossin serverede tre pandekager for ham. De var rullet sammen med syltede ribs og sukker og – skulle det senere vise sig – rottegift. Straks efter at Johan Clausen havde spist pandekagerne, blev han dårlig, så han tog hurtigt afsked og bad sin kusk køre sig hjem. På vejen måtte han stoppe flere gange for at tømme maven. Derhjemme var Johan Clausens far kommet på besøg, og sønnen klagede over, at han var blevet forgiftet af en kage, han havde fået i Gunslev Præstegård. Det fortalte han også til blandt andre sin søster og provst Ole Dorph fra nabosognet Ønslev. Provsten sendte bud efter Mossin familien, som kom på sygebesøg, hvor de tilsyneladende virkede ubevægede ved mødet med den stærkt smerteplagede Johan Clausen. Efter atten timers lidelser døde han den 1. maj 1755. Provst Dorph tog initiativ til, at sagen blev meldt til øvrigheden. Johan Clausens lig blev obduceret den 4. maj, og der blev fundet rottegift i hans krop.

Karen Birgitte Mossin blev indsat i arresthuset på Nykøbing slot, og senere blev også hendes mor arresteret. Først nægtede Karen Birgitte sig skyldig i mordet, men efter et par forhør tilstod hun. Hun påtog sig hele

Efter halshugningen blev den morddømte Karen Birgitte Mossins hoved sat på en stave til skræk og afsky. Ifølge Helene Strange berettede folk efterfølgende, at lige efter afhugningen trillede Karen Birgitte Mossins hoved hen og bed sig fast i hendes mors skørt, og det tolkede man som tegn på, at moren var den virkelige skyldige i mordet. Træsnit af Søren Hansøns henrettelse, trykt 1720, efter Karen Brahes Flyveblade, Det Kongelige Bibliotek.

ansvaret og insisterede på, at hun havde været alene om det. Trods anklager om, at hendes mor skulle være meddelagtig i mordet og faren have et medansvar, fordi han havde været sløset med, hvordan han opbevarede rottegift i hjemmet, blev begge forældre frikendt. 26. februar faldt landsretsdommen, som frifandt forældrene, men dømte Karen Birgitte Mossin til døden. Sagen gik til Højesteret, men heller ikke højesteretsdommerne fandt noget, der kunne tale for en frifindelse af Karen Birgitte Mossin. Højesteretsdommen blev afsagt 19. juli, og den 3. august 1756 blev Karen Birgitte Mossin halshugget på Ønslev Galgebakke.²

Folkemindesamlere Helene Strange tog fat på den gamle mordsag

Mange år senere begyndte den lokale forfatter og folkemindesamler Helene Strange (1874-1943) at skrive om den gamle mordsag fra 1755. Helene Strange var selv født

og opvokset på Nordfalster, og hun var lidt af en lokal personlighed, som havde skabt sig et vist ry i samtiden ved at skrive hjemstavnsromaner samt tage rundt i landet og holde foredrag om gammelt bondeliv. Hun indsamlede blandt andet folkeminder til Dansk Folkemindesamling samt dialektord til Udvalg for Folkemaal, og helt fra barnsben af havde hun været interesseret i den lokale folkløse. Hendes mor døde, da Helene var blot fem år gammel, og hun voksede op hos mormoren, som sad enke på en gård. På gården boede også morfarens søster, og Helene Strange elskede at sidde og høre de gamle koner fortælle.³ Måske har hun allerede dengang hørt fortælle om giftmordet og den stakkels Karen Birgitte Mossin, som man mente blev uretmæssigt

dømt for mordet – måske er Helene Strange først stødt på historien, da hun mere systematisk tog rundt på sin cykel på Lolland og Falster for at optegne folkeminder. Under alle omstændigheder er hendes interesse for mordsagen blevet vakt af de mundtlige fortællinger, der stadig blev fortalt på egnen.

Denne artikel vil følge Helene Stranges forskellige forsøg på at opklare mordsagen fra 1755. Helene Strange publicerede forskellige tekster om mordsagen i perioden fra 1917-1925, hvor hun afprøvede forskellige genrer og påtog sig forskellige afsenderroller. Hun granskede skriftlige kilder, indsamlede og fremlagde folkeminder, og endelig digtede hun en roman – alt sammen med det gamle giftmord og Karen Birgitte Mossins rolle som omdrejningspunkt. Hele-

På marken vest for Bodehave skov lå Ønslev Rettersted. Der er i dag ingen synlige spor efter det gamle rettersted udover den mindsten, der blev sat i skovkanten i 1994. De henrettede blev ofte begravet på retterstedet, og formentlig blev også Karen Birgitte Mossin begravet på området.

ne Stranges arbejde med giftmordet kan illustrere, hvordan forskellige versioner af historien kan sættes i spil mod hinanden på flere planer. For Helene Stranges fremlægning af sagen i *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* fik ikke lov at stå uimodsagt. Ned gennem historien er der mange eksempler på, at historieskrivere har været uenige om, hvilke versioner af historien der skulle fortælles videre, og Helene Stranges historieskrivning kan også ses i lyset af en uenighed om, hvad historieskrivningen bør handle om, og hvilke kilder den bør bygge på. Historikerne ved Københavns Universitet havde på dette tidspunkt forsøgt at professionalisere historiefaget ved at fokusere på kildekritikken og havde emnemæssigt indskrænket fagets område. Det var især den politiske historie og kirkehistorien, der blev prioriteret. De historikere, der ønskede at beskæftige sig med kulturhistorien – og fx kaste lys over det private livs historie og ikke kun prioritere det offentlige – befandt sig i en oppositionel position i forhold til det etablerede historikermiljø.⁴ Det gav også plads til en understrøm af kulturhistorisk interesserede, der lige som Helene Strange ikke var videnskabeligt uddannede⁵, men hvis arbejde dog blev anerkendt og støttet af nogle af de videnskabeligt uddannede historikere, fx ved museerne.

Helene Strange higede og søgte i skriftlige kilder

Helene Strange bidrog med materiale til *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* gennem flere årtier. Hun var ikke med til stiftelsen af samfundet i 1912, da hun på dette tidspunkt opholdt sig i Amerika. Hun meldte sig imidlertid ind, efter hun kom tilbage til Falster, og hun optræder på listen over nye medlemmer i årbogen 1916. Hun bidrog samme år med en "Gammel Vise", som hun havde optegnet efter Anna Pedersen i Lommelev sydvest for Nørre Al-

Helene Stranges skolegang stoppede, da hun blev konfirmeret. Hun arbejdede som tjenestepige, mens hun i sin fritid begyndte at optegne folkeminder og skrive. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

slev. Visen handler om en 16-årig pige fra Gunslev, som var kæreste med en soldat. Men hendes forældre var imod forbindelsen, og da pigen fortalte soldaten det, jøg han en kniv i brystet på hende, og hun døde efter fire dages lidelser. Her aner man, at Helene Strange har fundet interesse i tragiske kvindeskæbner fra historien – som også hendes interesse for den unge Karen Birgitte Mossins skæbne er et eksempel på.

Helene Strange fortsatte med kontinuerligt at bidrage til årbogen resten af sin levetid. Hendes bidrag spænder vidt, og hun udgav både forskellige folkelige fortællinger og viser, som hun enten havde optegnet mundtlig efter folk på egnen eller fundet i skriftlige kilder, men også slægtstavler over

falsterske bondeslægter, lister med nordfalsterske dialektord, samt diverse artikler med kulturhistorisk indhold, som fx en beskrivelse af den nordfalsterske egnsdragt.

I hendes nekrolog, som blev trykt i årbogen i 1944, konstateres det imidlertid: "Bedst huskes måske hendes udførlige Udrødning af den ulykkelige Præstedatter fra Gunslev Jomfru Karen Birgitte Mossins tragiske Livsskæbne (Aarbøgerne 1917, 1918 og 1920), et dygtigt Arbejde, som man læser fra Ende til anden med usvækket Interesse."⁶

Giftmordet i Gunslev var altså et af de første emner, Helene Strange behandlede i årbogen, og hun vendte tilbage til sagen flere gange. Allerede i den første artikels første afsnit sætter Helene Strange spørgsmålstegn ved, om Karen Birgitte Mossin var skyldig:

"Som et af de mørkeste og dunkleste Punkter i Lolland-Falsters Præstehistorie staar Drabssagen fra Gunslev Præstegaard, og om den unge ulykkelige Præstedatter virkelig har været en Morderske, bliver desværre aldrig opklaret. Endnu efter over halvandet Hundrede Aars Forløb lever paa hendes Hjemegn dog Mindet om hendes Uskyldighed, og med en vis Ret kan det vel siges at være den uskrevne Histories Dom."⁷

Med disse ord slog Helene Strange det tema an, som kom til at løbe som en rød tråd gennem alle hendes tekster om drabssagen. Afklaringen af skyldspørgsmålet synes at have været hendes primære motivation for at skrive om sagen. Med inspiration fra de mundtlige fortællinger, der florerede på hendes hjemegn om den morddømte præstedatter, dykkede hun ned i historiske dokumenter for at efterspore historien og gav i artiklen en gennemgang af sagen.⁸ Hun tog primært udgangspunkt i det skriftlige kilde-materiale fra retssagen i sin gennemgang af mordsagens forløb.

Det er imidlertid karakteristisk, at Helene Strange engagerede sig og blev optaget af stoffet, og hun gav udtryk for sin sympati og afsky for de involverede parter i sagen. Det kan være digteren i hende, der hurtigt samlede de historiske oplysninger til personkarakterer. For eksempel skrev hun om det senere mordoffer, Johan Clausen: "... ved at arbejde med hans Historie kan man ikke andet end faa Indtrykket af, at han i al sin Fromhed og Hæderlighed dog i mange Retninger var et sølle Skrog og i hvert Fald et stakkels Pjat af et Mandfolk at være."⁹ Og senere: "Her ser man tydelig Manden. Pjattet, klynkende og dog brovtende."¹⁰ Derimod fattede Helene Strange sympati for Karen Birgitte Mossin og forsvarede, at den unge pige spottede og lo ad sin forlovede: "hvilken 16-17 Aars Pige har vel ikke le't af et Mandfolk, særlig naar vedkommende var noget giftesyg og tilmed en Klynkepotte af første Skuffe. At hun i Længden blev ked af hans Klynkerier, kan i Grunden ikke undre."¹¹

Helene Strange funderede over bevæggrundene for, at Karen Birgitte Mossin frivilligt indgik forlovelsen med, hvad Helene Strange opfattede som en lidet attraktiv mand. Ud over at beskrive ham som et sølle skrog, betegnede hun ham som fattig "indtil armod", og med sine 34 år var Johan Clausen dobbelt så gammel som sin 16-årige kommende forlovede. Helene Strange gættede imidlertid på, at den modne mands frieri måtte have smigret den unge Karen Birgittes forfængelighed, og at hun ønskede at få sit eget hjem, som hun kunne forvalte som hun lystede.¹² Karen Birgitte Mossins forældre var rige og kendt for at være gerrige¹³, så Johan Clausens fattigdom må have været en torn i øjet på dem, og de må have haft et eller andet særegent motiv for at give tilladelse til datterens forlovelse, mente Helene Strange. I kilderne fandt hun en tilsyneladende uskyldig bemærkning:

“Der oplyses senere – dog ganske uden nogen som helst Hentydning til noget særlig bemærkelsesværdigt –, at Gaardens avlskarl, Jørgen Olsen, var vant til at komme i Spisekammeret hos Jomfruen.”¹⁴ Det fik Helene Strange til at foreslå, at tanken om, at deres eneste barn skulle gifte sig under sin stand, har været årsagen til, at forældrene hurtigst muligt ønskede hende bundet til pastor Clausen.¹⁵

Under retssagen frikendte Karen Birgitte Mossin som nævnt alle, der blev hende forelagt som mulige medskyldige i drabet. “Hvis ikke dette er stort af en knap 17-aarig Pige, saa maa der vist spørges om, hvad Storhed er. Ja selv om hun virkelig var den skyldige Morderske, og de andre nok saa uskyldige, saa kommer der nu alligevel ved denne Lejlighed til at hvile et Skær af Højhed over hende. Og var hun saa uskyldig – ja saa fortjente hun vel en Martyrglorie om sit Hoved,”¹⁶ kommenterede Helene Strange, som intet gjorde for at skjule sin fascination af Karen Birgitte Mossin.

Hun konstaterede dog – ligesom anklageren i retssagen – at Karen Birgitte Mossin løj under retssagen. Hun gjorde det dog aldrig til egen fordel, pointerede Helene Strange, men for at beskytte den egentlige morder. Helene Strange forsøgte også at sætte sig ind i, hvorfor Karen Birgitte påtog sig skylden for noget, hun ikke havde gjort. Hun mente, at udover at Karen Birgitte Mossin følte sig tæt knyttet til den rigtige morder og derfor forsøgte at beskytte vedkommende, havde hun også indset, at genstanden for hendes kærlighed, præstesønnen Dines Pontoppidan fra Torkilstrup, var tabt for hende for altid. Med den plet, der var sat på hendes navn, ville hun aldrig kunne blive gift ind i den Pontoppidanske familie. “Alt er derfor blevet hende ligegyldigt og værdiløst, og maaske selve Livet uden Dines Pontoppidan er forekommet hende saa tungt, at hun hellere har vildt

I 1903 debuterede Helene Strange som skønlitterær forfatter under pseudonymet “En Bondepige”. Hun var meget glad for ovenstående portræt og brugte det ofte i reklamer for sine bøger, artikler og skuespil. Det Kongelige Bibliotek, Dansk Folkemindesamling.

dø end leve skilt fra ham,” foreslog Helene Strange.¹⁷

Helene Strange lod hele tiden muligheden for, at Karen Birgitte Mossin blev uskyldig dømt, stå som et åbent spørgsmål. Hun måtte dog indrømme, at “Hvem der har været den Skyldige er vanskeligt at sige og endnu vanskeligere at bevise”.¹⁸ Med denne vage formulering forsøgte hun at lade skyldspørgsmålet fremstå uafklaret, men reelt set kunne hun ikke i det historiske kildemateriale fra blandt andet kommi-

sionsprotokollen og højesteretsprotokollen finde belæg for at sige, at Karen Birgitte Mossin blev uskyldig dømt. Hun lod imidlertid ikke resultatet af granskningen af de historiske kilder – og dermed det manglende bevis for justitsmord – stå knivskarpt som artiklens konklusion. I stedet slørede hun det ved forinden at vende tilbage til folkeminderne og gentage: “Af stedlig Overlevering vil jeg nævne, at der endnu i Gunslev bliver sagt: ’Det var Madame Mossin, der forgav Hr. Clausen, men Karen Birgitte tog Skylden’.”¹⁹ Dermed kom konklusionen på granskningen af de skriftlige kilder ikke til at stå helt så entydigt og klart, som hvis den havde stået alene.

Året efter publicerede Helene Strange endnu en artikel om præstemordet i den lokalhistoriske årbog. Igen indledte hun med at konstatere, at i følge den offentlige mening var Karen Birgitte Mossin ikke den skyldige, men dækkede over den egentlige morder og påtog sig skylden, og “endnu lever Mindet om hendes Uskyldighed.”²⁰ Artiklen består ellers hovedsageligt af fremlæggelsen af kilder: et længere uddrag fra kommissionsprotokollen, højesteretsdommen, samt uddrag fra kirkebøger og andre skriftlige kilder i tilknytning til familien Mossin.

Hvem var morderen så, hvis det ikke var Karen Birgitte Mossin? Ifølge den offentlige mening på egnen var Karen Birgittes mor, madame Sophie Christine Mossin, den skyldige. Endnu i samtiden talte folk på egnen om det, fortalte Helene Strange.²¹ Hun forsøgte at sandsynliggøre rygternes postulat om, at madame Mossin lod sin datter bøde med livet for morens ugering. Det gjorde Helene Strange ved at foreslå en noget spekulativ forklaring. For hun tænkte, at mange nok ville undre sig over, hvordan en mor kunne handle sådan mod sin datter, og det var også et spørgsmål, Helene Strange havde stillet sig selv. Hun fandt det

nemlig unaturligt, at en mor kunne gøre det mod sin datter, for som regel vil mødre derimod gå i døden for deres børn. Derfor spurgte hun:

”Har Madame Mossin virkelig været Karen Birgittes Moder? Lad mig straks sige, at jeg ikke et eneste Sted har set en eneste Antydning om, at der herom skulle være nogen som helst Tvivl; hvad jeg skriver staar helt og fuldt for egen Regning. [...] [Det er] kun Gisninger, som der ikke kan staa inde for. Kun det er sikkert, at Madame Mossins Opførsel overfor Karen Birgitte langt lettere kan blive forstaaet, hvis hun ikke har været hendes Moder, end dersom hun var det. Thi uden Skyld eller Del i Mordet har Madame Mossin ikke været...”²²

Det er endnu et eksempel på, at Helene Strange ikke behandlede stoffet med distance, men involverede sig i det, ønskede at forstå karaktererne og deres motiver for handling samt fattede sympati og antipati for dem. Hun skrev, at datter og mor fik forskelligt eftermæle, og at man ikke kunne undgå at få sympati for datteren og ikke moren, når man arbejdede med deres historier.²³ Helene Strange stod i modsætning til de mere kildekritisk fokuserede historikere, der anså det anerkendende subjekt som en potentiel fejlkilde. Gennem sin egen indlevelse forsøgte hun at forstå og forklare fortidige personers motiver og handlinger, og denne tilgang var noget, som hun delte med andre kulturhistorikere, selv om det ikke var alle, der gik så langt som hun med sine til tider spekulative forslag.²⁴

Spekulationen om moderskabet er karakteristisk, idet den viser, at Helene Strange tog sit udgangspunkt i rygterne og forsøgte at sandsynliggøre dem. Hendes udgangspunkt var ikke en fuldstændig åben tilgang til kildematerialet, men man fornemmer, at hun gik til materialet med en forudindtaget opfattelse – nemlig den version af historien, som er blevet mundtligt overleveret

på egnen gennem generationer – som hun derefter forsøgte at sandsynliggøre og argumentere for.

Polemikken og "folkets stemme"

Det er ikke til at vide, hvordan læserne af *Lolland-Falsters historiske Samfundss Aarbog* i al almindelighed modtog Helene Stranges udlægning af mordsagen. Men i hvert fald én af læserne gik det så meget imod, at han selv skrev et indlæg om sagen i årbogen. I 1919 publicerede overlærer Hans Rasmussen en artikel, som han ligeledes indledte med at henvise til den folkelige overlevering ved at skrive, at hvis sætningen '*Folkets Stemme er Guds Stemme*' gjaldt, så var Karen Birgitte Mossins mor ansvarlig for mordet på Johan Clausen i 1755."²⁵ Imidlertid henviste Hans Rasmussen til Højesteretsdommen og fastslog flere gange i artiklen, at der ikke kunne bevises andet eller mere end det, som i sin tid blev konstateret af retten, der pure frifandt madame Mossin såvel som hendes mand, men vurderede, at Karen Birgitte alene både udtænkte og begik mordgerningen.

På linje med Helene Strange holdt Hans Rasmussen sig ikke tilbage med at komme med antagelser, som snarere byggede på fornemmelser og forudindtagede holdninger end på rationel argumentation, der ville holde i en retssag. Han skrev, at Karen Birgitte Mossin sagtens selv kunne stå bag mordet for: "Hvad et underfundigt Pigebarn i den farlige Tøsealder kan finde paa, er utroligt."²⁶ I slutningen af artiklen skrev han: "Jeg finder, at det kan regnes for et formildende Træk for Madame Mossin, at hun kun i fem Maaneder overlevede sin Mand, hvorefter hun fandt sin sidste Hvile ved hans Side i Koret i Gunslev Kirke".²⁷

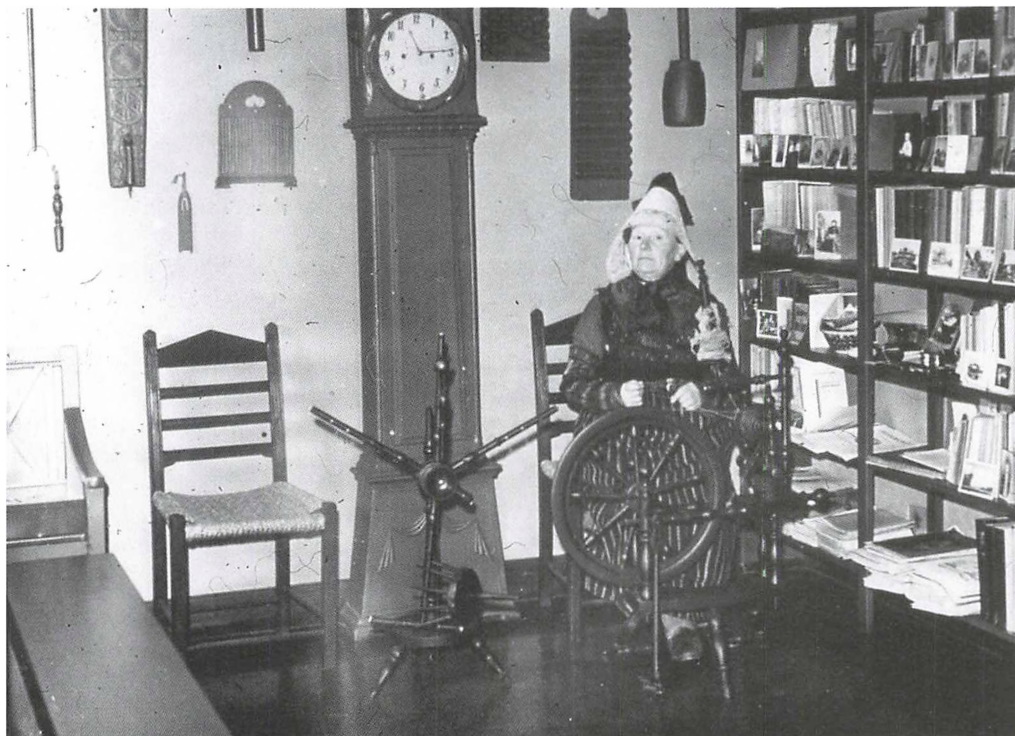
Den sidste bemærkning faldt Helene Strange for brystet, og hun skrev i sit modsvar på kritikken i samme årbog: "at Hr. Rasmussen kan se et Tegn paa hendes

Skyldfrihed, fordi hun dør 5 Maaneder efter Præsten, forstaar jeg ikke."²⁸

I sit modsvar tog Helene Strange også fat på deres begges tilgang til sagen og satte fingeren på, at de i mangel af fældende beviser måtte gisne og formode om dette og hint: "Hr. Rasmussen [er] inde på samme 'vilde Veje', som jeg selv har betraadt, idet han 'formoder dette' ligesom jeg 'gisner om hint'."²⁹

Hun opfordrede læserne til selv at læse sagsakterne igennem. Så ville de fleste stå tilbage med indtrykket af, at der var "something rotten" ved madame Mossins frifindelse.³⁰ Det var altså tilsyneladende ikke muligt for Helene Strange at udpege steder i kildeteksterne, der konkret pegede på, at madame Mossin var skyldig, men det var med Stranges mere luftige udtryk blot "indtrykket", man som læser fik.³¹

Polemikken mellem Hans Rasmussen og Helene Strange i 1919 afspejler blandt andet en uenighed om, hvilke kildetyper der burde tillægges autoritet. Når man læser Helene Stranges tekster om mordsagen, kan man få indtryk af, at hun tog udgangspunkt i "folkets stemme", som Hans Rasmussen kaldte det – med andre ord den almene holdning, som egnens beboere mundtligt havde fortalt videre gennem generationer. Interessen for folkets mundtlige fortællinger delte Helene Strange med andre folkemindesamlere, der – lige som hun selv – tog rundt til de såkaldte almindelige mennesker på landet for at nedskrive, hvad de kunne huske af traditionelle fortællinger, skikke, ritualer og trosforestillinger. Optegnerne mente, at denne kultur var blevet overleveret stort set uforandret fra mund til mund gennem mange generationer, og den landlige befolkning blev agtet for at være bærere af deres egns og deres lands oprindelige kultur. Denne baggrund er værd at have i baghovedet, når man ser, hvor stor sandhedsværdi Helene Strange tillagde den mundtlige overlevering.

Helene Strange søgte ikke blot at dokumentere fortiden ved at indsamle folkeminder, men udlevede fortiden i sin hverdag. I 1930 byggede hun et hus på Nørre Alslev Nygade 17, som hun kaldte 'Prierhus' og indrettede som et gammelt bondehjem. Efter hendes død fortsatte huset i nogle år som museum, men i dag er huset privatbolig. Museum Lolland-Falster.

Mordsagens efterspil: en faderskabssag

Året efter udgav Helene Strange en artikel, der beskæftiger sig med, hvad hun selv kaldte et "Efterspil" til mordsagen i Gunslev. Familien Mossins stuepige Sophie Fache, der var slægtning til madame Sophie Christine Mossin, beskyldte i 1756 fejlagtigt Ole Dorph for at være far til hendes uægte barn, Ole. Ole Dorph var provst i Falsters Nørre Herred samt sognepræst i Ønslev og Eskilstrup. Helene Strange henviste til P. Rhodes *Samlinger til Lolland-Falsters Historie*, hvor han skrev, at det var madame Mossin, som havde fået

Sophie Fache til at udlægge provsten som far til lille Ole. Madame Mossins motiv var hævn over provsten, fordi det var hans skyld, at mordet på Johan Clausen blev opklaret. På baggrund af skriftlige kilder, fx *Falsters Nørre Herreds Provstis Justitsprotokol*, gav Helene Strange i artiklen en gennemgang af sagen, som endte med, at det kom frem, at provst Dorph ikke var far til Ole.³²

I 1923 fik Helene Strange nogle breve fra familien Mossin i årbogen. Det er en ren kildefrem læggelse, og Helene Strange undlod at rejse sit sædvanlige spørgsmål om, hvem morderen var.³³

I folkemunde

I 1924 udgav Helene Strange endnu en tekst om mordsagen. Denne gang optrådte hun i rollen som folkemindesamleren, der udgav sine optegnelser. Under titlen *Karen Birgitte Mossins Historie i Folkemunde* fremlagde hun, hvad en unavngiven "ældre Kone, barnefødt i Gunslev" havde fortalt om Karen Birgitte Mossin, hendes mor og mordofferet Johan Clausen. Ifølge den gamle kone var det madame Mossin, der strøede rottegiften i pandekagerne, men hun pålagde Karen Birgitte at servere dem for sin forlovede. Karen Birgitte havde efterfølgende sagt til en veninde, at hun ville gå i døden for sin mor.

I den folkelige overlevering støder vi på anden type bevisførelse, end den som optræder i retten og formelt kan indgå som gyldig bevisførelse:

"Da Madame Mossin hørte, at hun blev beskyldt for at have forgivet Præsten, sagde hun: 'Gid jeg maa blive ædt af Lopper og Lus, hvis jeg har nogen Skyld i Hr. Clausens Død.' Efter Overleveringen blev denne Lod hende til Del. Utøj aad hende op, og Folkene i Kappelgaarden havde ofte set, hvordan hun sad i Vinduet og 'loskede sig'."³⁴

Denne form for bevisførelse ville ikke holde i retten, men man kan forestille sig, at egnens beboere har moret sig med at fortælle historien videre. I dag kan man kun gætte på, hvordan historien kan have bidraget til at bestyrke egnensbeboernes mistanke om, at madame Mossin var den virkelige morder.

Jomfru Mossin – en historisk roman

Efter 1924 skriver Helene Strange ikke mere om mordsagen og Mossin-familien i *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* – men det betyder bestemt ikke, at hun har skrevet det sidste ord om Karen Birgitte Mossin. Hun kastede sig i 1925 ud i en for hende ny genre, nemlig den historiske

roman. Hun havde tidligere skrevet romaner, der foregik i et fortidigt univers, men de omhandlede fiktive personer og hændelser.³⁵ Med den historiske roman valgte hun en fiktionsgenre, hvor hun kunne digte, hvad hun ville, og hvor hun kunne lade sine sympatier og afsky for de i drabssagen involverede personer få frit løb – uden at behøve at besvære sig med at fremlægge kilde-mæssig dokumentation. Det interessante er imidlertid, at hun ikke nøjedes med en bemærkning om, at romanen var inspireret af virkelige hændelser og lod det blive ved det, men ved hjælp af forord og noteapparat fremhævede hun, at forfatteren havde styr på de historiske detaljer og støttede sig til grundig kilderesearch.

Bogen *Jomfru Mossin. Historisk Roman* udkom på Det Schønbergske Forlag, fyldte 187 sider og blev indledt af et forord af forfatteren. Her henviste Helene Strange – vanen tro – til den folkelige overlevering.³⁶ Dernæst nævnes bogens forbindelse til virkelige hændelser samt personer, og kildegrundlaget udpeges: "Ved Studier i Arkiverne og paa det kongelige Bibliotek har jeg fundet en Del vedrørende denne Sag. [Oprensede kilder.]"³⁷ Forordets kommentar om, at bogen bygger på virkelige begivenheder og personer samt bemærkningen om studier ved arkiverne og Det Kongelige Bibliotek, trækker et skær af autenticitet ind i den ellers fiktive fortælling. Bagerst i bogen findes et noteapparat.³⁸ Noterne henviser imidlertid ikke til historiske dokumenter, der kan verificere de givne udsagn, men er oplysninger, der udpeger, at her digtede Helene Strange ikke. Hvis man fx læser romanens brødtekst om Karen Birgittes tanker, da hun så Johan Clausen for første gang: "Var det hendes Prins, som sad derhenne, bred og tung og med et godt Anlæg for Fedme!", s. 27. Så er der en notehenvisning (note 7), som henviser til: "Hr. Clausen var meget fed". I noten henvises

der dog ikke til, hvor denne viden stammer fra. Et andet sigende eksempel er note 9, der oplyser "Hr. M.[ossin] skrev fint og sirligt." Jeg gætter på, at dette er Helene Stranges egen subjektive vurdering, efter hun har læst hans håndskrift, men det fremgår ikke.³⁹ Det har ikke været muligt at finde nogen overvejelser fra Helene Strange om, hvilket formål denne type noter tjener. Der er næsten ingen direkte henvisninger til konkrete skriftsteder i kilde materiale, og selv når det forekommer, er henvisningerne ikke videre præcise, fx note 64: "Disse Linier er et lille Uddrag af den store haandskrevne Prædiken, som findes paa det kgl. Bibliotek".⁴⁰ Det giver indtryk af, at det ikke var Helene Stranges hensigt at lede sine læsere videre til original materialet, men at hun blot har ønsket at give indtryk af, at hun selv har været i dem og dermed udtalte sig med autoritet om de virkelige begivenheder.

I romanen fremgår det, hvordan Helene Strange digtede videre på nogle af sine forskellige spekulative forklaringer, som hun måske ikke helt kunne finde belæg for i kilderne. Som nævnt overvejede hun i artiklen i *Lolland-Falsters historiske Samfundets Aarbog* fra 1917, om forældrene gav deres velsignelse til deres datters forlovelse med pastor Clausen, fordi de var bange for, at hun ellers ville gifte sig under sin stand.⁴¹ Inspirationen til denne ide kom fra en tilsyneladende ubetydelig oplysning om, at avlskarlen var vant til komme i spisekammeret hos jomfruen. Helene Strange digtede følgende dialog mellem Karen Birgitte Mossins forældre:

"[Pastor Mossin sagde:] 'Hr. Clausen er langt fra at være den Svigersøn, jeg havde ønsket mig, men skulde det gaa, som du frygter, maatte Karen Birgitte dog Snese Gange hellere blive Præstemadam i Sundby end slet og ret Bondekone – eller kanske ringere end det.'

'Jeg saa hende nys staa og fjase med Jørgen Avlskarl,' blev Madame Mossin ved, 'og hos ham kan man finde hende til hver en Tid, saa ingen ved, hvad det kan føre til.'

Præsten lukkede Embedsprotokollen haardt i.

'For enhver Pris maa det forhindres, at Karen Birgitte kaster sig hen til en simpel Tjenestekarl.'"⁴²

Senere i romanens forløb kom det forældrene for øre, at avlskarlen havde sagt nej til at ægte en ældre velstående gårdsmandsenke, og da Karen Birgittes lyst til at være sammen med avlskarlen samtidig ikke var blevet mindre, satte de sig for at forpurre den upassende forbindelse ved at bakke op om, at datteren skulle indgå forlovelse med Johan Clausen.⁴³

Episoden er et eksempel på, hvordan Helene Strange digtede videre på nogle af de ideer, hun flere år tidligere havde fået ved gennemlæsning af de skriftlige kilder. Det er imidlertid ikke alle ideer, hun lod gå videre i romanen. For eksempel er mistanken om, at Sophie Christine Mossin ikke skulle være Karen Birgittes biologiske mor ikke med i romanen.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvem Johan Clausens virkelige morder var, kunne Helene Strange i romanen digte sin egen version – og her valgte hun ikke overraskende en fortælling, der lå tæt på den mundtlige overlevering. Så det blev madame Sophie Christine Mossin, der forgav Johan Clausen. I romanen lod hun sin intetanende datter servere pandekager med rottegift for sin forlovede:

"Efter at Karen Birgitte havde belagt Kagerne med Syltetøj, tog hun den lille Pakke Sukker, som Moderen havde givet hende og dryssede det ud over Ribsene. Det var da noget mærkeligt sukker, syntes hun. Men moderen havde jo ogsaa sagt, det var en særlig fin Slags. Og alt, hvad der var af særegen Beskaffenhed, plejede Moderen jo

altid at gemme hos sig selv, saa det gjorde hun vel ogsaa med det finere Sukker, siden hun nu blot gav hende, hvad der kunde passe for Hr. Clausens pandekager. Uden videre Betragtning strøede hun derefter et par Theskefulde af det almindelige Sukker henover alt det øvrige og rullede saa Kagerne fast og sirligt sammen. Som et Par store gulbrune Pølser laa de nu paa Fadet og ventede kun paa at blive spist af Hr. Clausen, der snart maatte komme.”⁴⁴

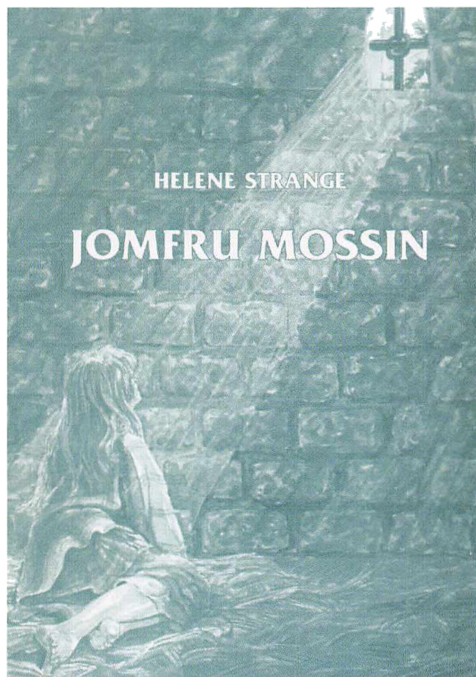
Hvis vi går tilbage og kigger på Helene Stranges optegnelse fra den gamle kone, som hun året før fik udgivet under titlen *I Folkemunde*, så havde konen fortalt, at det var madame Mossin, der havde kommet rottegiften i pandekagerne. Så i romanen fulgte Helene Strange altså ikke denne folkemindeoptegnelse. I det væsentlige spørgsmål om skylden, lagde hun sig dog på linje med den folkelige overlevering. Og på bogens allersidste side, hvor noteapparatet afsluttes, gentog hun: “Karen Birgitte Mossins Uskyldighed hævdes endnu paa hendes Hjemegn. Den uskrevne Histories Dom lyder den Dag i Dag: ’Det var Moderen, som gjorde det, men Datteren tog Skylden’.”⁴⁵ I 1925 sluttede hun altså sin sidste tekst om giftmordet med en henvisning til “den uskrevne Histories Dom”, som i ordlyd minder om hendes allerførste tekst om samme emne i 1917.⁴⁶ Det var som sagt en rød tråd gennem hele forfatterskabet, at hun ønskede at skrive den uskrevne dom og få den mundtligt overleverede version af historien frem i lyset.

Modtagelsen af den historiske roman ‘Jomfru Mossin’

Jomfru Mossin fik overvejende god kritik, og nogle mente endda, at det var Helene Stranges bedste bog.⁴⁷ Mange anmeldere fremhævede, at Helene Strange byggede sin fortælling på arkivstudier, og at hendes

historie var i overensstemmelse med egen overlevering.⁴⁸ Aviserne fandt hendes skildringer af de historiske begivenheder overbevisende. “Jo mere man fordyber sig i Emnet, desto mere må man indrømme, at Forfatterindens Rekonstruktion af Begivenheden er korrekt; i den Grad har hun følt sig ind i Emnet,”⁴⁹ skrev en anmelder for eksempel. Flere af anmelderne forholdt sig også til skyldspørgsmålet og vurderede fx, at Johan Clausen “aldeles utvivlsomt uden den unge Piges Viden, men paa hendes Moders Anstiftelse” blev forgiftet, som anmelderen ‘C.’ formulerede det i *Ringsted Folketidende*.⁵⁰

Bogen fik også en omtale i *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarboeg*, hvor det

Forsiden af andenudgaven af Helene Stranges historiske roman *Jomfru Mossin* (udgivet første gang 1925), der i 1999 blev udgivet af Nordfalster Avis, giver et billede af den mordanklagede Karen Birgitte Mossin i arresten på Nykøbing Slot.

Helene Strange yndede at optræde i en 100 år gammel folkedragt, når hun holdt foredrag om falstersk bondeliv. I 1940 malede Anna Maria Mehrn dette portræt af hende iført dragten. Folkedragten opbevares i dag på Museet Falsters Minder. Anna Maria Mehrn: Portræt af forfatterinden Helene Strange. Fuglsang Kunstmuseum. Foto: Ole Akhøj.

også blev hævdet, at Helene Strange var loyal over for de faktiske begivenheder. I mange af årbøgerne har der under titlen "Fra Bogverdenen" oprådt en gennemgang af nyudgivelser, der berørte Lolland-Falsters historie. Her kunne man i årbogen for 1926 læse: "Vi slutter denne lille Oversigt med Henviſning til en Bog, der egentlig ligger ganske uden for vort Omraade, da vi jo ikke befatter os med Skønlitteratur. Det gælder *Helene Stranges* nylig udkomne historiske Fortælling "*Jomfru Mossin*", der foreligger i smukt Udstyr fra Schönbergs Forlag. Men da Romanen skildrer Tildragelser fra Falster, der gennem Tiderne har sat Sindene i

Bevægelse hernede, og den nøje følger den historiske Virkelighed (hvor denne foreligger), bør vi dog vist ogsaa have den Bog med her. De, der har fulgt vore Aarbøger, vil ved Frøken Helene Stranges egen historiske Fremstilling og hendes Fremlæggelse af Retsakterne m.v. være fortrolig med selve den historiske Virkelighed, som Forf. nu har givet digterisk Form."⁵¹

Jomfru Mossin er blevet genoptrykt en enkelt gang, i 1999, på vegne af Nordfalsters Avis, men ser ikke umiddelbart ud til at have haft så stor læsertilslutning som fx hendes slægtsromaner om Sværkeslægten og Priergårdsslægten, som er blevet

genoptrykt flere gange og også indtalt på lydbog. *Jomfru Mossin* kan i dag lånes via folkebibliotekerne, og når man slå den op i deres databaser, får man denne omtale af bogen: “*Genfortælling af den ulyksalige historie om den unge fälsterske præstedatter Karen Birgitte Mossin, som i august 1756 blev henrettet – sandsynligvis uskyldig – for mordet på sin fæstemand, præsten Johan Clausen.*”⁵² (Min understregning).

Folkets mundtlige overlevering og kampen om historien

Vi finder nok aldrig ud af, hvem den rigtige morder var. Men Helene Stranges forfatter-skab om Mossin og giftmordet i Gunslev Præstegård fortjener opmærksomhed ud over mysteriet om skyldspørgsmålet. Helene Stranges involvering i sagen illustrerer, hvordan forskellige versioner af historien sættes i spil mod hinanden. Hendes frem-lægning af historien blev ikke ukritisk modtaget og accepteret. Ned gennem histo-rien er der mange eksempler på, at histo-rieskrivere strides om, hvilken version af historien der skal overleveres til eftertiden. Helene Stranges behandling af giftmordet i Gunslev eksemplificerer flere af disse proble-matikker. Både i form og indhold gik hun nye veje i forhold til den eksisterende histo-rieskrivning om giftmordet. Hun afprøvede flere skriftlige genrer og påtog sig selv flere forskellige afsenderroller – som gransker af historiske dokumenter, som folkeminde-samler og som digter – for at få den ellers uskrevne historie frem. Det er en gammel sandhed, at det ofte er magthavernes frem-stilling af historien, der overleveres til ef-tertiden. Men Helene Stranges skrifter om giftmordet i Gunslev Præstegård udsprang af et ønske om at skrive den version af histo-rien, som blev overleveret i folkemunde i over 150 år, og som hun kaldte for “den uskrevne Histories Dom”⁵³. Helene Strange troede på den version af historien, som var

blevet overleveret mundtligt blandt egnens befolkning, og ved at gøre denne historie skriftlig ønskede hun at få den frem og anerkendt for en bredere offentlighed. Det var altså en kamp om, hvad den officielle historieskrivning skal indeholde.

Lene Vinther Andersen er student fra Nykøbing Katedralskole 1997, cand. mag. i historie og dansk fra Københavns Universitet 2005. Arkivar ved Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek, hvor hun arbejder med at udforske såkaldt almindelige menneskers hverdagsliv og forestil-lingsverdener i de sidste 200 år.

Noter:

1. Artiklen er en let redigeret og udvidet ud-gave af artiklen “Hvem var morderen? Helene Strange og ‘den uskrevne historis-es dom’ om et giftmord i 1755”, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, 2014, nr. 4, s. 3-15. Jeg takker redaktionen af årbogen for opfordringen til at genpublicere artiklen.
2. Ovenstående sammenfatning af forløbet bygger på kilder, som Helene Strange har gengivet i Helene Strange: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard. *Jomfru Karen Birgitte Mossins Historie, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog, 1917*, s. 85-105; Helene Strange: Det fälsterske Præstemord, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog, 1918*, s. 143-179.
3. Carl Østen: Et Besøg hos en 66-aarig Falster-Pige Forfatterinden Helene Strange, *Tidens Kvinder*, 1941. J.S. Møllers mindeord i Helene Strange: *I Mødrenes Spor*, 1945, s. 11.
4. Palle Ove Christiansen: *Kulturhistorie som opposition*, 2000, s. 30ff.
5. Helene Strange gik i skole indtil konfirma-tionen og beskrives som “udpræget auto-didakt” i *Biografisk Leksikon*, Gyldendal, 1983, bd. 14, s. 146.

6. Svend Jørgensen: Helene Strange (1874-1943), *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1944, s. 268.
7. Helene Strange: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard. Jomfru Karen Birgitte Mossins Historie, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1917, s. 85.
8. Samme. Se en angivelse Helene Stranges kilder på s. 105.
9. Samme, s. 87.
10. Samme, s. 93.
11. Samme, s. 91.
12. Samme, s. 88-89.
13. Samme, s. 86.
14. Samme, s. 89.
15. Samme, s. 89.
16. Samme, s. 98.
17. Samme, s. 101.
18. Samme, s. 105.
19. Samme, s. 105.
20. Helene Strange: Det falsterske Præstemord, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1918, s. 142.
21. Samme, s. 178.
22. Samme, s. 178.
23. Samme, s. 179.
24. Palle Ove Christiansen: Kulturhistorie som opposition, 2000, s. 83ff.
25. Hans Rasmussen: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1919, s. 118.
26. Samme, s. 118.
27. Samme, s. 123.
28. Helene Strange: [uden titel], *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1919, s. 125.
29. Samme, s. 124.
30. Samme, s. 124.
31. Samme, s. 124.
32. Helene Strange: Provst Dorph og Sophie Fache. Ogsaa et Blad af den Mossinske Historie, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1920, s. 105-13.
33. Helene Strange: Mossinske familiebreve, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1923, s. 113-15.
34. Helene Strange: Karen Birgitte Mossins Historie i Folkemunde, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1924, s. 131.
35. Hendes romaner om Priergårdsslægten og Sværkeslægten er eksempler på dette.
36. Helene Strange: Jomfru Mossin, 1925, s. 5.
37. Samme, s. 5.
38. Samme, s. 185-87.
39. Helene Strange vurderede allerede i sin første artikel om sagen, at Hr. Mossin førte sin kirkebog upåklageligt og skrev en sirlig og fin håndskrift. Helene Strange: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard. Jomfru Karen Birgitte Mossins Historie, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1917, s. 87.
40. Der må være tale om Isac Sidenius' prædiken, som han holdt i 1756 for Karen Birgitte Mossin. NKS 2070 d kvart, Det Kongelige Bibliotek.
41. Helene Strange: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard. Jomfru Karen Birgitte Mossins Historie, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1917, s. 89.
42. Helene Strange: *Jomfru Mossin*, 1925, s. 39.
43. Samme, 1925, s. 56-57.
44. Samme, 1925, s. 114-15.
45. Samme, 1925, s. 187.
46. Helene Strange: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard. Jomfru Karen Birgitte Mossins Historie, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1917, s. 85.
47. Fx Knud F. i *Aalborg Stiftstidende*, 3-11-1925.
48. Nogle af anmelderne finder dog, at noterne kunne være undgået, fx *Sorø Folketidende*, 26/9-1925.
49. *Esbjerg-Posten*, 3/10-1925.
50. 26/9-1925.
51. A. Hk.: Fra Bogverdenen, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1926, s. 141.
52. Søgning på "Jomfru Mossin" på <https://guldbib.dk> og <https://bibliotek.kk.dk>.
53. Helene Strange: *Jomfru Mossin*, 1925, s. 187 og Helene Strange: Mordsagen fra Gunslev Præstegaard. Jomfru Karen Birgitte Mossins Historie, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*, 1917, s. 85.

Fejøbægrene – en hyldest til detektorfolket!

Af Kasper Høhling Søsted & Anders Rasmussen

“Under en fra Fejø Birk’s Extraret indanket Justitssag... paadømtes afvigte Fredag, ... tvende Gaardmænd for ulovlig Omgang med Danefæ.” (Overrettens retsprotokol 1873)

I forbindelse med efterårspløjningen af en mark fandt en gårdejer på Fejø i 1872 et stort, dekoreret sølvbæger med fire mindre sølvbægre indeni. Fundet – og navnlig det

store bæger, “Fejøbægret” i daglig tale – er blandt de kendteste fund fra den periode, der i Danmark og det øvrige Skandinavien kaldes for vikingetid og på det europæiske kontinent for middelalder.

Som det fremgår af ovenstående citat fra Overrettens (vore dages Landsret) retsprotokol, fik gårdejeren dog ingen hæder for det spektakulære fund. I stedet for at anmelde fundet solgte han nemlig bægrene til

De fem sølvbægre fra Østerby, Fejø, Fuglse herred. Nationalmuseet, Danmark.

en guldsmed fra Maribo. Dermed forbrød han sig mod en flere hundrede år gammel lov: Danefæloven. Som straf for forseelsen blev gårdejereren og en medskyldig idømt en bøde samt tab af den dusør på 55 Rigsdaler, som han ellers skulle have haft for fundet af sølvbægrene. Bægrene blev ved den lokale birkedommers mellemkomst reddet fra guldsmedens smeltedigel og indleveret til Nationalmuseet¹.

143 år efter fundet kom Fejøbægrene igen i fokus. En weekend i 2015 havde en gruppe entusiastiske amatørarkæologer udstyret med metaldetektorer sat hinanden stævne på Fejø for at foretage afsøgning af nogle udvalgte lokaliteter. En af disse lokaliteter var findestedet for Fejøbægrene, og inden weekenden var omme, havde detektorfolkenes indsats føjet seks hele nye sølvbægre til det oprindelige fund samt en række fragmenter fra yderligere et eller to bægre.

Udover at sætte en tyk streg under, at Fejøbæger-fundet hører til i en kategori for sig selv, understreger de 8 nye sølvbægre fra Fejø også nogle meget vigtige forhold. Forhold, som i løbet af de sidste ca. 30 år, i

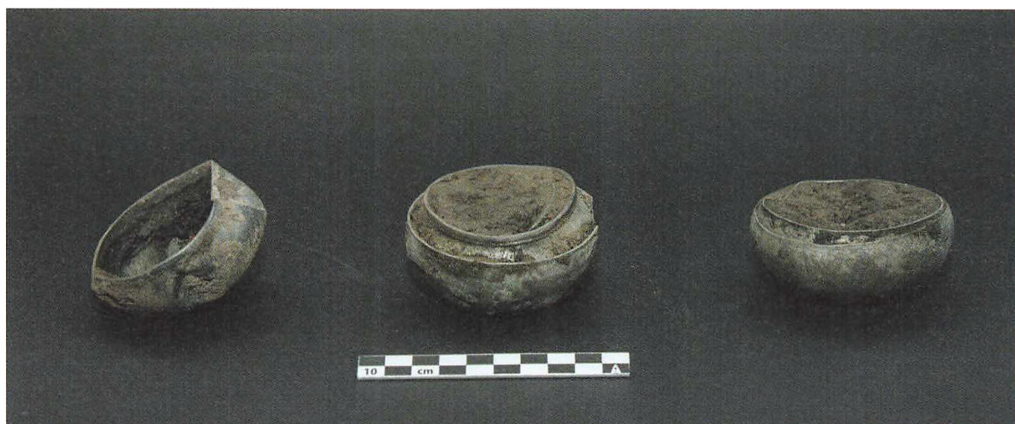
stigende grad har ændret den måde, hvorpå det arkæologiske materiale indsamles og bruges i udforskningen af fortidens mennesker og de samfund, som de levede i. Det ene er, at der aldrig nogen sinde tidligere er blevet gjort så mange metalfund fra forhistorisk og historisk tid som nu, og at man til stadighed overraskes over spektakulære fund og indimellem også af helt nye fundtyper. Det andet er, at dette efterhånden meget store genstandsmateriale løbende bidrager med afgørende ny viden om fortidens samfund. Det tredje er, at den store tilvækst i fund og viden næsten udelukkende kan tilskrives de mange engagerede og dygtige detektorfolk, som bruger deres fritid til afsøgning af det danske landskab. Kombineret med et meget godt samarbejde med de lokale kulturhistoriske museer og Nationalmuseet samt en understøttende lovgivning.

Danefæloven – Hvad er danefæ?

Lige siden etableringen af det danske museumsvesen i 1800-tallet har privatpersoner bidraget med metalfund til museernes samlinger. Resultatet af bidragene kan ses i udstillingsmontrer og på magasiner rundt

Kort over Fejø med fundstedet fra 1872 og 2015 markeret. Kort & Matrikelstyrelsen.

De seks hele nye sølvbægre fra Fejø, som de så ud, kort tid efter de var fundet. Museum Lolland-Falster.

omkring på de danske kulturhistoriske museer, hvor der i dag findes tusindvis af metalgenstande fra forhistorisk og historisk tid.

Reglerne for, hvad der skal indleveres, følger lovbestemmelserne om danefæ. Danefæ er en gammelt dansk betegnelse for herreløst gods. Begrebet optræder første gang i Christian d. V's Danske Lov fra 1683, men allerede i Valdemar Sejrs Jyske lov fra 1241 fremgår det, at herreløst gods tilhører kongen. I mere end 750 år har det således været lov i Danmark, at nedgravede skatte og andre fund af guld og sølv tilhører staten. I dag forvaltes Danefæloven af Nationalmuseet. Med udgangspunkt i bestemmelsernes formål om at sikre, at vigtige fund fra Danmarks fortid bliver bevaret til kommende generationer, vurderer museet, hvad der er danefæ, og fastsætter den skattefri godtgørelse, der udbetales til findere af danefæ.

Danmark har som det eneste af de skandinaviske lande en meget lempelig og åben tilgang for privatpersoner til at bruge af metaldetektor. Som udgangspunkt kræves blot en tilladelse fra grundejeren, før end afsøgningen af et givet areal kan igangsæt-

tes. På de fredede fortidsminder og inden for en afstand af 2 meter fra dem er brugen af metaldetektor dog ikke tilladt. Når der i enkelte tilfælde afsøges med metaldetektor på fredede arealer, sker det med forudgående dispensation fra Kulturstyrelsen og i tæt samarbejde med det lokale kulturhistoriske museum. I Norge er brugen af metaldetektor, ligesom i Danmark, allemandsret. Sammenlignet med det hjemlige materiale bliver der dog i Norge kun registreret få detektorfund og detektorpladser på årlig basis. Dette skyldes ikke en mangel på oldsager, men derimod mere vidtgående bestemmelser for, hvornår et givent areal eller fortidsminde kan opnå fredningsstatus. Tilsvarende situationen i Danmark er det i Norge ikke tilladt at anvende metaldetektor på fredede arealer. I modsætning til den danske lovgivning tildeles fredningsstatus til kulturminde dog i Norge, så snart der fremkommer oldsagsmateriale. I praksis betyder dette, at afsøgningen med metaldetektor på et areal skal indstilles, allerede når det første fund er gjort. Oldsager fundet med metaldetektor i Norge tilhører staten. I enkelte tilfælde udbetales der en dusør til finderens. I Sverige er det slet ikke tilladt for

privatpersoner at anvende metaldetektor. Alle oldsager er statens ejendom, og der udbetales ikke dusør til finder.

Skabte fanden metaldetektoren?

Ser man på den arkæologiske forskningshistorie, er der hen over tid variation i de steder, hvor metalfundene er kommet for dagens lys, og forskelle i den måde, hvorpå man har fundet dem.

Før 1980'erne blev langt de fleste metalfund gjort i grave eller tørvemoser. Dertil kommer en gruppe af tilfældigt oppløjede genstande og skattefund. At mange af disse tidlige metalfund er af guld skyldes, at erkendelsen af disse genstande alene var baseret på, hvad man kunne se med det blotte øje. Sølv, bronze og jern samt andre metaller, der som følge af tidens tand mister sin oprindelige glans, var langt sværere at observere på mark og i mose. Gravfundne metalgenstande havde deres højdepunkt fra slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet frem til vedtagelsen af Fredningsloven i 1937. Mange af gravfundene daterer sig til bronzealderen og er fundet i forbindelse med gravninger og sløjfninger af de gravhøje, der er så karakteristiske for perioden.

Sammenbruddet af verdenshandlen ved udbruddet af 2. Verdenskrig udløste en energikrise, som for Danmarks vedkommende betød, at der kom gang i den hjemlige tørvegravning og -produktion, og dermed også i en ny kategori af metalfund. Nemlig dem, som i forhistorisk tid er blevet ofret i datidens moser og søer. Tilvæksten i metalgenstande og andre fund fra tørvegravene var i 1940'erne så stor, at Nationalmuseet med mellemrum sendte medarbejdere rundt i landet for at registrere og hjemtage fundene.

Introduktionen af metaldetektoren i begyndelsen af 1980'erne satte gang i en udvikling, som på sigt ikke bare har forandret fundbilledet og fundmængden af metalgenstande, men også arkæologernes opfattel-

se af, hvilken rolle genstande af metal har spillet for samfundene op igennem forhistorisk og historisk tid. Til at begynde med fik det nye redskab en blandet modtagelse i de arkæologiske fagkredse. *Den har fanden skabt* (Fischer 1983) blev der blandt andet proklameret i tidsskriftet *Skalk* i 1983, illustreret med en tegning af Fanden selv, der med et tandfyldt grin er i færd med at afsøge en græsplæne med metaldetektor. Hvad tegningen forsøgte at skildre, var næppe til at misforstå: Fanden kærede sig ikke om de kulturhistoriske værdier eller den danske danefælovgivning. Sammenkoblingen mellem dette diabolske væsen og metaldetektoren gjorde det tydeligt for læseren, at man heller ikke skulle forvente den store respekt for kulturminde eller lands lov og ret fra dem, der, som artiklen skrev, udøvede "rovdrift" med deres nye "skattesøgerinstrumenter".

I tiden herefter er forholdet mellem fagarkæologer og metaldetektoren heldigvis forandret til det bedre – og hvedebrødsdagene er langt fra forbi endnu! Selv om det ikke altid er et ukompliceret forhold, så nyder den danske museumsverden generelt godt af de mange nye opdagelser, der gøres med dette "fandens instrument". Metaldetektoren har hverken mere eller mindre moral end den person, der bruger den, og vi kan i Danmark gudskelov bryste os af, at langt størstedelen af detektorbrugerne er kulturhistoriske interessenter, der velvilligt samarbejder med de lokale museer.

En arkæologisk guldalder

For Museum Lolland-Falsters vedkommende har de lokale detektorføreres engagement udmøntet sig i et sandt overflødhedshorn af nye, spændende oldtidsfund. Denne positive udvikling har for alvor taget fart i løbet af det seneste årti, hvor antallet af arkæologiske lokaliteter, som på årlig basis erkendes ved brug af metaldetektor, langt overstiger mængden af pladser, som

Det store sølvbæger fra Fejø. Nationalmuseet, Danmark.

bliver fundet i forbindelse med arkæologiske udgravninger og forundersøgelser. Selvom disse detektorlokaliteter ofte er meget sparsomme, hvad angår oplysninger om den kontekst, som metalgenstandene indgik i, så tjener de som et yderst værdifuldt bidrag til det kulturhistoriske og antikvariske arbejde, der til daglig udføres på museet. De mange flotte og ofte også sjældne oldsager af metal glæder selvfølgelig altid de hjerter, der banker for forhistorien. Endnu mere glædeligt

er kortlægningen af disse fund, idet de på denne måde giver et unikt indblik i landskabets udnyttelse i de mange århundreder fra bronzealderen og frem til middelalderen.

Ved at registrere alle nye fund i en samlet database bliver det nemlig muligt at skabe et mere samlet overblik over placeringen af bopladser, gravfelter og andre typer af forhistoriske lokaliteter. Brugen af metaldetektor finder oftest sted på landbrugsarealer, hvor arkæologer sjældent får mulighed for at fore-

tage udgravninger. Navnlig de mindre øer i farvandet omkring Lolland og Falster er kun i ganske få tilfælde genstand for arkæologiske undersøgelser. I disse områder hjælper detektorfolkene aktiviteter derfor i særlig høj grad med til at belyse, hvordan fortiden tog sig ud i netop disse dele af landet.

Ja, man fristes til at sige, at de mange fund, som fremkommer qua de meget aktive detektorfolk, er starten på en ny arkæologisk guldalder. Ikke blot for Lolland og Falster, men for hele landet. Brugen af metaldetektor er blevet en populær fritidsbeskæftigelse, og enkelte er så heldige, at de gør store fund allerede kort tid efter den første tur hen over marken.

Nye bægere, nye tolkninger

“Arkæologi er søgen efter fakta, ikke sandheden – hvis det er sandheden du er interesseret i, så finder du Dr. Tyrees filosofihold for enden af gangen (...)”. Dette citat er hentet fra filmens verden og er udtalt af ingen anden end Indianna Jones foran en større skare af håbefulde studerende. Udsagnet rummer ironisk nok en sandhed om arkæologien og de udfordringer, som arkæologen ofte møder, når et fund skal tolkes. Her kan man kun forholde sig til det kendte. Det ukendte, dvs. alt det, som endnu ikke er fundet, er en variabel af uvis størrelse og betydning. Alt imens det ukendte bliver afdækket som følge af udgravninger og detektorfolkets ihærdige arbejde, findes også en øget sandsynlighed for, at nye erkendelser bliver gjort, som ændrer eller helt umuliggør tidligere tolkninger. I arkæologi er sandhed derfor et meget flygtigt begreb, der er i konstant forandring som følge af netop det arkæologiske arbejde.

Det nylige fund af seks sølvbægre på Fejø er et prima eksempel på netop denne dynamiske vekselvirkning mellem det som er kendt, og det som er ukendt. De første Fejøbægre, som blev opdaget i 1872, var i sig selv et

exceptionelt fund, og betydningen af disse bægere er blevet flittigt tolket sidenhen. Det daværende fund bestod af i alt fire mindre sølvbægre samt det såkaldte *Fejø-bæger*, der i størrelse og udsmykning langt overstråler de andre. Hvor de fire mindre bægere var af nordisk oprindelse, måtte produktionsstedet for det femte og største bæger findes uden for Skandinavien. En vurdering af bægerets dekorative elementer og udformning peger i retning af et arbejde udført i det Karolingiske Rige (det nuværende Frankrig og Tyskland), formentlig fra slutningen af det 8. århundrede i tiden under Karl den Store. Bægeret er en såkaldt *pyxis*, beregnet til at indeholde det indviede nadverbrød, som blev anvendt i den kristne messe. De dekorative elementer er da også udpræget kristne, hvilket yderligere understreger, at der er tale om en genstand, som oprindeligt må have udgjort en del af et kirkeinventar.

En forklaring på, hvorledes dette frankiske kirkebæger var endt i mulden på Fejø var derfor nærliggende. Her måtte være tale om plyndringsgods fra et af de utallige togter, som vikingerne udførte langs den vesteuropæiske kystlinje. Sammen med de fem øvrige bægere blev denne stjålne *pyxis* derefter formentlig anvendt som et simpelt drikkebæger eller indgik som en del af hedenske ritualer.

Skattefund fra vikingetiden, der i lighed med fundet fra Fejø, indeholder nordiske sølvbægre fundet sammen med et bæger af udenlandsk oprindelse, kendes også fra andre steder i landet. Størst blandt disse er sølvskatten fra Terslev på Sjælland, der samlet indeholder ikke mindre end 6,6 kg sølv. Hovedparten af fundet består af arabiske mønter, smykkeudstyr samt mindre fragmenter af brudsølv, som blev anvendt til handel eller som smeltebarer ved støbningen af nye genstande. I tillæg til dette indeholdt Terslev-fundet dog også fire nordiske sølvbægre meget lig dem fra

Fejø-fundet, samt et større sølvbæger, der formentlig har persisk oprindelse.

Et andet vikingetidssfund med sølvbægre blev gjort ved Lejre på Sjælland for mere end 160 år siden. Lejreskatten indeholdt ud over glasperler, et vægtlod og en hvæssten også fem sølvbægre, og placerer sig

dermed i samme gruppe af fund som de to førnævnte skatte fra Terslev og Fejø. Det største af bægrene fra Lejreskatten er produceret i det anglo/irske område (De Britiske Øer) og har oprindeligt udgjort en del af et kirkeinventar. Fundet blev i første omgang tolket som en del af en metalarbejders

Terslevskatten. Nationalmuseet, Danmark.

Lejreskatten. Nationalmuseet, Danmark.

forråd. Sidenhen har man dog spekuleret i, hvorvidt der har været tale om rituelle genstande, som knyttede sig til det hedenske stormandssæde i vikingetidens Lejre.

Det sidste skattefund fra vikingetiden med sølvbægre, som bør nævnes i denne sammenhæng, er fra Ribe Nørremark i Sydjylland. Fundet indeholdt et karolingisk sølvbæger og seks nordiske sølvbægre og er derfor i sin grundlæggende sammensætning meget lig fundet fra Fejø. I lighed med det karolingiske bæger fra Fejø-fundet har det udenlandske bæger i skatten fra Ribe Nørremark også oprindeligt fundet anvendelse i kirkelige handlinger, inden det kom til Danmark.

Med det nylige fund af syv til otte sølvbægre på Fejø bringes det samlede antal bægre fra denne lokalitet op på enten 12 eller 13. Selv om det selvfølgelig ikke kan udelukkes, at fremtidige afsøgninger på stedet vil frembringe flere bægre, så må det for indværende formodes, at der er tale om et

komplet fund. Dateringen for nedlæggelsen af skatten er selvfølgelig vanskeligt at fastslå med sikkerhed. Den gængse tolkning er, at bægrene formentlig er gravet ned i løbet af første halvdel af det 10. århundrede, hvilket også giver anledning til forestillingen om, at de kan have indgået som del af hedenske drikkeritualer. De nye bægre rejser dog et interessant spørgsmål angående bægrenes funktion og dermed også deres tidsmæssige placering inden for den danske vikingetid. For hvis bægrenes samlede antal skulle vise sig at være 13, så har vi at gøre med en genstandssammensætning, der kunne repræsentere Jesu Kristi sidste måltid med de 12 disciple før korsfæstelsen – ophavet til den kirkelige liturgiske nadver, hvor det karolingiske Fejø-bæger også oprindeligt indgik. Eftersom de mindre bægre alle er nordiske kunne der derfor være tale om et yngre fund end hidtil antaget, formentlig fra den sene del af vikingetiden efter Harald

Ribeskatten. Nationalmuseet, Danmark.

Blåtands kristning af riget. En sådan tolkning ville også være interessant i forhold til betydningen af det karolingiske bæger, idet der dermed ikke nødvendigvis har været tale om et funktionsskifte i forbindelse med anvendelsen i vikingetidens Danmark.

Fortiden, nutiden og fremtiden

De nye bægre fra Fejø er nu på Nationalmuseet, hvor de vil blive erklæret for at være danefæ. Den følgende konservering vil forhåbentlig hjælpe til med at kaste yderligere lys over fundet og vil sandsynligvis også gøre det muligt at fastslå med sikkerhed det samlede antal af bægre, som indgår i skatten. Sikkert er det dog allerede nu, at detektorfolkene ihærdige afsøgning af nye områder samt områder kendt for tidligere fund, bibringer vigtig ny viden, som i visse tilfælde gør det muligt at genoverveje tidligere antagelser. Nutidens engagement blandt detektorfolkene gør os matrikel

for matrikel mere vidende om vores fælles kulturarv. Med opretholdelsen af det gode samarbejde mellem de lokale kulturhistoriske museer og detektorbrugere vil denne udvikling uden tvivl fortsætte langt ud i fremtiden. Det sidste gode fund er ikke gjort endnu. Der er stadig meget tilbage at finde!

Kasper Høhling Søsted, cand.mag. i forhistorisk arkæologi. Har arbejdet på en række kulturhistoriske museer og i Kulturstyrelsen. Siden 2009 på Museum Lolland-Falster som museumsinspektør og afdelingsleder. Anders Rasmussen er uddannet arkæolog og museumsinspektør på Museum Lolland-Falster. Til daglig arbejder han med kulturhistorisk forvaltning samt indberetningen af nye detektorfund til Nationalmuseet.

Bibliografi:

- Christensen, T. 2010. Lejreskatten. *Danefæ: skatte fra den danske muld*. Redigeret af Michael Andersen & Poul Otto Nielsen. København. Gyldendal. S. 183-186.
- Johansen, K. F. 1913. Sølvskatten fra Terslev. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1912. København. S. 191-192.
- Feveile, C. 2012. Metaldetektorproblematikken – uens regler og deres konsekvenser. *Et fælles hav – Skagerak og Kattegat i vikingetiden*. Seminar på Nationalmuseet, København, 19 – 20 september 2012. Redigeret af Anne Pedersen & Søren M. Sindbæk. Nordlige Verdener, Nationalmuseet. S. 120-135.
- Fischer, C. 1983. Den har fanden skabt. *Skalk* 1983:1. S. 8-14.
- Michaelsen, K. K. 2000. Detektorfund – hvad skal vi med dem? *Detektorfund – hvad skal*

vi med dem? Dokumentation og registrering af bopladser med detektorfund fra jernalder og middelalder. Rapport fra et bebyggelsehistorisk seminar på Hollufgård den 26. oktober 1998. Redigeret af Mogens Bo Henriksen. Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 5. S. 7-10.

Wilson, D. M. 1961. The Fejø Cup. *Acta Archaeologica*, Vol. XXXI. Ed. C. J. Becker. Ejnar Munksgaard, 1960. København. S. 147-173.

Noter:

1. Af de oprindelige seks bægge er kun de fem bevaret, idet et af de mindre sølvbægge angiveligt gik tabt, inden fundet blev solgt til guldsmeden i Maribo.

“vor Moder Fru Stampe Feddersen”¹

Amtmandinden og kvindevalgretskampen på Lolland-Falster

Af Jytte Larsen & Jytte Nielsen

Kampen for kvinders valgret kom – ligesom demokrati i det hele taget – til Danmark fra foregangslandene USA, Frankrig og England. Herhjemme gik starten i 1871 med stiftelsen af en lokalafdeling af en international kvinderetsforening, der inden året var omme blev omdannet til Dansk Kvindesamfund (DK), en selvstændig national organisation, hvis snart 150 år lange indflydelse på dansk ligestillingspolitik næppe kan overvurderes. I 1915, da den danske kvindebevægelse med indførelsen af lige og almindelig valgret indkasserede sin hidtil største sejr, var DK vokset fra et sekterisk hovedstadsfænomen med få hundrede medlemmer til en landsorganisation med 131 kredse og blevet centrum i et vidtforgrenet netværk af kvindesagsforeninger med valgret som fælles mærkesag.

Blandt de drivende kræfter i denne proces finder man Astrid Stampe Feddersen, hvis lange karriere i DK begyndte ved indmeldelsen i 1882 og kulminerede med formandsposten i årene 1913-18. Denne artikel har fokus på hendes indsats som fødselshjælper for kvindesagen på Lolland-Falster. Vi tager afsæt i hendes feministiske vækkelse, teori- og strategiudvikling og afrunder med hendes syn på Danske Kvinders Valgretstog, kvindebevægelsens berømte bidrag til fejringen af den nye

grundlov 5. juni 1915. Vores hovedkilder er hendes erindringer, “Minder”, der udkom i 1929, og DK’s medlemsblad “Kvinden og Samfundet”, oprettet i 1885 med hendes kraftige støtte.

Fra baronesse til amtmandinde

Astrid Stampe Feddersens erindringer er tilegnet “Mindet om min elskede Mor”. Som mange andre i kvindesagens pionergenerationer blev hun allerede som barn oprørt over mødres retsløshed – og fædres magtmisbrug. Med hendes egne ord:

Grundlaget for mit arbejde for kvindesagen blev lagt i min barndom. Det var et medfødt instinkt, som rørte sig i mig allerede i 11-12-års alderen. Min far kunde f. eks. i heftighed sige et tyende op, som mor nødvendig vilde af med, og i det hele taget gik både han og moder ud fra, at det var ham, der rådede, fordi han var manden (...) Jeg, som elskede og beundrede min moder over alt, kunde aldeles ikke begribe, hvorfor hun skulde adlyde min far, og jeg så tydeligt, at den myndighed virkede uheldigt på ham.²

Moderen Jonna Drewsen kom fra hovedstadens progressive storborgerskab, faderen var lensbaron Henrik Stampe, arvtager til Nysø ved Præstø. Astrid blev født i 1852 som den mellemste af tre døtre og fik en standsmæssig uddannelse med privat-

lærerinder, dannelsesrejser til udlandet og lokalt filantropisk arbejde. Sammen med storesøsteren Rigmor Stampe (gift Bendix) etablerede hun et lejebibliotek, og de arrangerede også foredrag for godsets ansatte og egnens befolkning. Hendes kvindesaglige interesse fik især næring under ophold hos moderens familie i København. Her traf hun også sin tilkommende, juristen Gustav Feddersen, og da parret efter giftermålet slog sig ned på Frederiksberg i 1882, var vejen banet for fuld udfoldelse af deres fælles ligestillingspolitiske engagement. Sammen meldte de sig under fanerne i DK, hvor hun året efter blev valgt ind i ledelsen – samtidig med at hun på fem år fødte fire børn! Deres kvindesaglige virke fortsatte i Vestjylland, da Gustav Feddersen i 1895 avancerede til amtmand i Ringkøbing, og i 1903 gik turen til Amtsgården i Nykøbing Falster. Det blev til ni frugtbare år i DK's tjeneste på Lolland-Falster, inden hun efter hans død i 1912 vendte tilbage til København.

Vækst og splittelse i DK

Det DK, Astrid Stampe Feddersen trådte ind i, var stadig en eksklusiv klub med kun godt 100 medlemmer, altovervejende københavnere, tilmed præget af uenighed om den politiske linje, især i spørgsmålet om valgret. Hun meldte sig på det hold, der gav medlemsrekruttering højeste prioritet, og det var med hendes helhjertede støtte, at bestyrelsen som led i en landsdækkende hvervekampagne vedtog et arbejdsprogram i fem punkter, der både omfattede krav om ligeløn, uddannelse, arbejde, ægteskabelig ligestilling, fælles forældremyndighed og – lidt forsigtigt formuleret – valgret:

1. Kvindens Adgang til selvstændigt Erhverv og Ligestillelse i Løn med Manden.
2. Hendes Uddannelse til forskellige Erhvervsgræne.

3. Hustruens formueretlige Ligestilling med Manden.
4. Hendes Del i Myndigheden over Børnene, og
5. Opnaaelse af fulde borgerlige Rettigheder for Kvinden, navnlig Indflydelse paa Skole- og Fattigvæsenet.³

Kampagnen blev skudt i gang i foråret 1884, og på foreningens fællesmøde i efteråret kom der bl.a. forslag om at skrive "Ligestilling i Ægteskabet" og "politisk Stemmeret og Valgbarhed" ind i formålsparagraffen.⁴ Især det sidste mødte modstand. Ikke at nogen i medlemskredsen var imod kvindevalgret, men flertallet fandt ikke tiden moden. For dem var alfa og omega at holde foreningen fri af partipolitik, så den kunne varetage alle kvinders interesser. Og med krav om fulde politiske rettigheder var man hvirvlet midt ind i den parlamentariske fløjkamp. Derfor endte det kun med mindre redaktionelle ændringer og – stik mod hensigten – at DK mistede sit kvindesaglige monopol. Foråret 1886 så Kvindelig Fremskridtsforening dagens lys, som den første af en lang række nye foreninger med valgret på programmet.

Astrid Stampe Feddersen forblev i DK, men skruede i nogle år ned for blusset af hensyn til den voksende børneflokk. Inden hun trak sig fra bestyrelsen i 1887, samlede hun sine erfaringer i et forslag til en kombineret organisationsplan og kommunikationsstrategi, som skulle befæste DK's førerstilling i den kamp for valgret, der var skudt i gang med oprettelsen af en konkurrerende forening og fremlæggelse af det første forslag om kvindevalgret i Folketinget.

I sit forslag tog Astrid Stampe Feddersen udgangspunkt i dagbladet Politiken, der havde affejet DK med en bemærkning om, at "Kvindebevægelsen her i Danmark kan såmænd ikke gøre nogen Kat fortræd, endsige nogen Mand." Desværre sandt nok,

medgav hun, og fremhævede disse to årsager til miseren:

- 1) At styrelsens medlemmer savner flere af de fornødne betingelser – såsom *talegaver* (de kvindelige) og *tid til at arbejde* for sagen (de mandlige)
- 2) At arbejdet ikke er ordentligt *fordelt*, men i det hele er *uden organisation*.

Analysen sluttede med denne bredside:

Det, det gælder om, er ikke særlig at have udmærkede, elskværdige Mennesker i Styrelsen, men at have *energiske* Mennesker med varm Interesse for Sagen, og som har *Evner, Tid og Vilje* til at *paatage sig et Hverv* og bringe det til en god Udførelse.

Konkret foreslog hun som minimumskrav, at formanden skulle være *“en Kvinde, som overalt kan optræde offentlig paa dens Vegne, som ved Besked med alle dens Anliggender, kan have Traadene i sin Haand, gøre Rede for alt og svare paa alle Anker”*. At hun skulle assisteres af en sekretær, der ikke behøvede at kunne tale offentligt, men at det skulle være et krav også til kassereren.⁵

Der lå egne dyrekøbte erfaringer bag kravet om kompetenceudvikling og talskvindeordning. Kvinder havde et enormt vidensunderskud, og voldsomt lang vej op til talerstole. Kvindesagens mænd måtte trække læsset med offentlige diskussioner om ligestilling, og det var hovedsageligt dem, der stillede op til de efterhånden efterspurgte foredragsrejser i provinsen. I erindringerne fortalte Astrid Stampe Feddersen om sin egen kamp med den indlejrede stigmatisering af *“offentlige kvinder”*.

Med megen Overvindelse tvang hun sig de to sidste Gange til med bankende Hjærte at bestige Talerstolen og *oplæse* Regnskabet; men hun har aldrig turdet eller kunnet besvare Forespørgsler rettede til Kassere- ren.⁶

Astrid Stampe Feddersen (1852-1930) var en af kvindebevægelsens tidlige pionerer. Hun var medlem af Dansk Kvindesamfunds styrelse fra 1883 til 1886, fra 1903 til 1910 som næstformand og som formand fra 1913 til 1918. Udover sit arbejde i hovedforeningen var hun også meget aktiv ude i landet, hvor hun stod bag stiftelsen af en række lokale kredse. Heriblandt Dansk Kvindesamfunds Nykøbing Falster Kreds, hvor hun selv var formand 1906-10. Billedreproduktion ved Statens Avissamling, Statsbiblioteket Aarhus.

Sådan beskrev hun med kritisk distance og i tredje person sit eget virke som kasserer i de første københavnerår, hvor Gustav Feddersen tog sig af regnskabsførelsen, og hendes store udfordring var forelæggelsen af regnskaber på den årlige generalforsamling og forespørgsler til det.

I Ringkøbingårene nåede hun ikke stort længere. Op mod 50 år gammel måtte hun ved medlemsmøder i sin egen DK-kreds stadig driste sig til at oplæse manuskripter siddende.⁷ Og selvom det gik bedre i Nykøbing og tilbage i København, blev hun

aldrig den store taler. Men skrive kunne hun. I åbningsnummeret af "Kvinden og Samfundet" i 1885 finder man det første af hendes mange bidrag, nemlig en artikel om hendes hjertesag, ligestilling i ægteskabet. Bladet imødegik et pressende behov for en kvindelig offentlighed. Det gav bogstavelig talt kvinder en stemme i disse formative år af kvindevalgrets kampen. I erindringerne har Astrid Stampe Feddersen ramt det opstemmede behov for at præge den offentlige debat under 1880'ernes tilspidsede forfatningskamp på kornet:

Der var en Trang og Længsel i Kvinderne efter at "tale frit ud fra Leveren", og det kaldte mange Penne frem, som ikke havde vovet sig frem i Dagspressen og heller ikke vilde være blevet optagne i den.⁸

Satsningen på agitation og organisation bonnede ud i stigende medlemstal, og dannelse af en Århuskreds i 1886 blev første skridt på vejen mod den landsorganisation, der blev formaliseret i 1893. Da Feddersen to år senere tog fat i Ringkøbing med fornyet kraft, var antallet af DK-kredse dog stadig encifret. I hjemmet på Frederiksberg havde de holdt månedlige saloner, hvor adgangsbilletten var kvindesaglig interesse. Nu kunne de i kraft af hendes netværk i den kvindesaglige elite og hans position som topembedsmand allerede i 1895 oprette en DK-kreds med hende som formand, ham som første menige medlem og månedlige medlemsmøder på højskolehjemmet. I 1902 var kredsen så velkonsolideret, at den kunne påtage sig værtskabet for DK's årsmøde. I mellemtiden havde Astrid Stampe Feddersen tillige medvirket ved oprettelse af kredse i Holstebro og Lemvig.

Sydhavsøerne

Eftersom hun betragtede en stærk ledelsesbase i København som alfa og omega for

DK's fremdrift, afslog hun i Ringkøbingårene at genindtræde i hovedbestyrelsen. Men efter forflyttelsen til Nykøbing Falster i 1903 takkede hun ja og blev straks valgt til næstformand. For at styrke ledelsen i en tid, hvor organisationen voksede voldsomt, og opgaverne tårnede sig op, foranledigede hun oprettelsen af et kontor og et forretningsudvalg, hvis medlemmer skulle bo i eller så tæt på København, at de kunne mødes jævnligt for at behandle løbende sager og tage politiske initiativer. I årene frem til 1913, hvor hun tilbage i København påtog sig formandsskabet, allierede hun sig med en håndfuld kvinder med den interesse for sagen og evner, tid og vilje til at arbejde for den, som hun havde efterlyst i 1887 og selv lagt for dagen. Tættest på var journalisten Helene Berg og forfatteren Gyrithe Lemche, redaktører af medlemsbladet henholdsvis 1905-08 og 1912-18, samt translator Thora Daugaard, bestyrer af det nyoprettede kontor.

Det var således en stærkt styrket Astrid Stampe Feddersen med adgang til alle gode kræfter i DK, der fra amtsgården i Nykøbing tog fat på organiseringen af kredse på Lolland Falster, og hendes indsats for at sætte øerne på det kvindepolitiske landkort er rørende honoreret i Nykøbingkredsens beretning fra 1912: "Den 17. Decbr. saa vi med Vemod vor "Moder", Fru Stampe Feddersen, forlade os for at tage fast Bellig i København."⁹ Det var da også lykkedes hende at indfri et ambitiøst mål: "Jeg havde nemlig sat mig for, at vi skulde have Kredse i saa mange Byer og Landsbyer som muligt".¹⁰ I perioden 1903-13 blev oprettet hele 18 kredse:

1903: Vignsnæs

1905: Fejøl

1906: Nykøbing F og Nakskov

1907: Saksøbing, Stubbekøbing, Gedser, Nysted, Rødby og Sølsted

1908: Holeby, Frejlev

1909: Tårs, Errindlev, Grænge, Nørre
Ørslev
1911: Femø
1913: Toreby

I praksis havde valgret haft topprioritet i DK's arbejde fra 1886, da det første forslag blev fremsat i Folketinget, men det blev først skrevet ind i formålsparagraffen i 1906. Denne taktisk bestemte tøven med at formalisere valgretskravet fremprovokerede dannelse af en række foreninger med valgret som eneste punkt på dagsorden, deriblandt Landsforbundet for Kvinders Valgret, oprettet i 1907, der på få år voksede sig så stor, at den udfordrede DK's førerposition. Men ikke på Lolland-Falster, der forblev DK-land. Her lykkedes det kun Landsforbundet at stable seks lokale valgretsforeninger på benene:

1908: Nørre Alslev og Nørre Vedby
1909: Nykøbing F, Nysted og Eskilstrup
1912: Øster Ulslev

Selvom de to organisationer havde samme målsætning og faktisk også samarbejdede, fx om at markere sejren med Danske Kvinders Valgretstog i 1915, konkurrerede de benhårdt om lokalafdelinger. Mod-sætningerne bundede delvis i partipolitik, idet Landsforbundet var udsprunget af det nye udbryderparti Det radikale Venstre, mens DK havde stærke bånd til moderpartiet Venstre – yderligere styrket i Jutta Bojsen-Møllers formandsperiode 1894-1910. Også i Amtsgården var man til Venstre, og Astrid Stampe Feddersen kom på stikkerne, da redaktøren af den lokale radikale avis tog initiativ til at danne en afdeling af Landsforbundet i Nørre Ørslev, hvor hun var ved at løbe en DK-kreds i gang:

Jeg havde arbejdet for at faa dannet en Kreds i Nørre Ørslev omkring Højskolen (...) Der

Tillæg til

Kvinden og Samfundet.

Udgivet af „DANSK KVINDESAMFUND“.

Nr. 4

APRIL.

1885.

Til de lykkeligtstillede kvinder.

I en lille samling, engelske artikler om kvindesagen har jeg suadet én, som netop siger noget, jeg ofte har haft lyst til at sige mit eget køn, og da jeg synes, denne artikel siger det bedre, end jeg vilde formå at gøre det, vil jeg meddele det meste af den i oversættelse og knytte nogle bemærkninger til den.

Efter en kort indledning om, at tilfredshed stand om kan være en fejl, skriver artiklens forfatter:

Der er således nogle ting, som vi aldrig bør være tilfredse med, f. eks. dårlige løns og samfundstilstande. Det onde, som de forvolder, rammer ikke os alene, men er en bestandig kilde til ulykke. Dersom vi lader dem forblive uforandrede, vil arbejdet for samfundets forbedring blive endnu vanskeligere for vore efterkommere. Ej heller burde nogen, som helst klasse i samfundet finde sig i en uretfærdig og ydmygende undervurdering af sit arbejde. Tilfredshed med personlig fornedrelse er det laveste trin, man kan synke ned til. Når først, en slave finder sig tilfreds med sit leg, er hans underkuelse og fornedrelse fuldstændig.

Astrid Stampe Feddersen bidrog flittigt til Dansk Kvindesamfunds blad "Kvinden og Samfundet", som begyndte at udkomme i 1885. Hun skrev bl.a. mange artikler om en af sine hjertesager, de gifte kvinders dårlige retsstilling.

var nu 17 Medlemmer, og jeg havde lovet, at fru Bojsen Møller skulde komme og danne Kredsen. Så en Dag ringer Forstanderen, Herr Schmidt, mig op og siger, at nu maatte Fru Bojsen Møller snart komme, for Landsforbundet var ude om at faa Kredsen. En af de radikale Redaktører havde ringet ham op og sagt, at de vilde bede om at maatte laane Højskolen til at danne en Kreds af Landsforbundet. Det kunde de ikke, for Dansk Kvindesamfund var lige ved at skulle danne

Laura Boisen var uddannet lærerinde. I 1909 blev hun som den første kvinde valgt ind i Nykøbing Falster byråd på den kommunale vælgerliste på forslag af Dansk Kvindesamfunds Nykøbing Falster Kreds, som hun selv var aktivt medlem af. I byrådet var hun medlem af Skoleudvalget, Legatudvalget, Alderdomsunderstøttelsesudvalget, Bestyrelsen for Børnehjemmet og Tilsynet med Plejebørn. Laura Boisen genopstillede ikke ved kommunalvalget i 1913, pga. sygdom.

Kreds, svarede han. Den radikale Redaktør spurgte da, om de nu vilde slutte sig til “de reaktionære”; men Højskoleforstanderen svarede, at Dansk Kvindesamfund var alt andet end reaktionært og arbejdede ivrigt for Valgretten.¹¹

DK løb af med sejren i Nørre Ørslev. Derimod lykkedes det til Astrid Stampe Feddersens store fortrydelse Landsforbundet at få en afdeling i selveste Nykøbing. Hun kunne dog med tilfredshed notere sig, at konkur-

renten ikke havde held med at kapre nogen af byens spidsere, og at den specielt indbudte første kvindelige kommunalpolitiker, Laura Boisen, kun deltog i mødet for at fortælle arrangørerne, at DK-kredsen arbejdede så godt for valgretten, at “der ikke var spor grund til at danne en kreds af landsforbundet”.¹²

Nykøbingkredsen

Nykøbingkredsen, der i kraft af amtmandinden blev det naturlige midtpunkt for det kvindesaglige Lolland-Falster, blev grundlagt i Amtsgården med Astrid Stampe Feddersen som selvskreven formand og en håndplukket bestyrelse. “Jeg var tro mod mit gamle Princip og fik baade Mænd og Kvinder med, saavel i Styrelsen som blandt Medlemmerne”, berettede hun i erindringerne.¹³ Ved den stiftende generalforsamling i januar 1906 var trækplasteret et foredrag af Helene Berg og hendes samlever Anna Brosbøll, der havde skabt sig et navn som oversætter, foredragsholder – og datter af bestsellerforfatteren Carit Etlar. Siden fulgte en stribe stjernebesatte arrangementer, der spændte fra foredrag om “Finlands nyeste Historie” af Testrup Højskoles navnkundige forstander Jens Nørregaard over Jutta Boisen-Møllers folkelige fortælling om “Kvindernes Historie” til det kongelige skuespillerpar Emil og Anna Poulsens oplæsning af “En Handske”, Bjørnstjerne Bjørnsons indlæg i sædelighedsfejden.

Højdepunktet i Astrid Stampe Feddersens Nykøbingår var afholdelse af landsmødet i 1911. For at løfte værtskabet økonomisk arrangerede kredsen en kvindeudstilling i DK’s årlige agitationsuge i 18.-25. september 1910. Kvindeudstillinger var en udløber af den bølge af industriudstillinger, der startede i London i 1851 og er fortsat med en række verdensudstillinger, hvor det nye inden for teknologi, design, kunst og

kultur præsenteres. Her vandt også kvindebevægelsen indpas. I 1888 blev det første nordiske kvindesagsmøde afholdt under en nordisk industriudstilling i København. I 1895 løb en stor kvindeudstilling af stablen sammesteds. Og Nykøbingkredsen skrev nu udstillinger ind i DK's fundraisings-portefølje.

Hele Byen, ja hele stiftet, sluttede op om det ugelange arrangement, som Frkn. Olsen og Ostenfelds Pigeskole i Skolegade lagde lokaler til. Det omfattede foruden selve udstillingen foredrag, oplæsning og koncerter, restaurant, marked, tombola og forlystelser – alt i alt en kæmpesucces. Stoltheden over opbakning, gennemførelse og kontant udbytte lyser ud af den udførlige beretning i "Kvinden og Samfundet":

"Fr. Olsen og Ostenfeld havde stillet deres rummelige Skole til Afbenyttelse, og selve Klasseværelserne blev anvendt til Udstillingen, som omfattede de forskelligste Arbejder, ligefra de fineste Broderier til Høns og Ænder, hjemmelavet Lærred, Fiskenet, Kjoler, Hatte, Havesager, Konfekt m. m. Man saa her vævede Sager fra Nykøbing Væveskole, Malerarbejder fra Danmarks eneste kvindelige Malermester, der er hjemmehørende i Byen, Broderier af en 78aarig Dame osv. osv.

Skolens Legeplads var indrettet til Firlufts-Restaurant, hvor der serveredes Kaffe, Te, Chokolade og Smørrebrød. Et af Byens Hoteller havde velvilligst stillet Smaaborde og Stole til Raadighed, og her forefandtes endvidere Kagebod, Frugtbod, Vaffelbageri og Fiskedam. Overalt var der festligt smykket med Guirlander og Flag, og om Aftenen var hele Pladsen smukt oplyst med kulørte Lamper og kinesiske Balloner, der var op-hængt i Træerne og Guirlanderne. Lysthuset i den tilstødende Have afgav en fortrinlig Plads for et Hornorkester, hvis Musik lød langt ud over Festomraadet.

Gymnastiksalen var indrettet til Foredrags- og Koncertsal. Her foregik første Dag Aabningshøjtideligheden, ved hvilken Fr. Stampe-Fedderson talte, og her talte Dr. phil. H. L. Møller den anden Dag, som tillige var Agitationsdag for hele Stiftet. Om Eftermiddagen var der Opvisning af Gymnastik, Folkedanse m. m., og om Aftenen Underholdning med Sang af Skoleelever og forskellige unge Damer, samt Oplæsning af Forfatteren Olga Eggers, hvis Barndomshjem var her i Nykøbing.

Til Udstillingen var der ogsaa knyttet et Udsalg (med Tombola) af en Mængde Ting, som i Løbet af de forudgaaende tre Uger var forfærdigede af Byens Kvinder, der her viste en Lyst og Iver for at være med, som var enestaaende. Gamle Damer paa 80 strikkede og hæklede, Børn kappedes med de Voksne. Aften efter Aften samledes man i Skolens Lokaler for at sy, og efter Systuernes Lukning kunde man se Direktricer og Syersker med Symaskinen under Armen vandre hen til Skolen og der sætte et Arbejde i Gang med Kjole- og Blusesyning, som uden fagkyndig Ledelse ikke var blevet til noget. Materiale var der nok af. Thi til at begynde med havde man gennem trykte Opraab henvendt sig til alle og enhver om at sende Klude og Rester af alle Slags – og der strømmede Gaver ind fra alle Sider, baade fra By og Land, ja ude fra Stiftets øvrige Kredse. Ogsaa mange færdige Gaver indløb til Udsalget, og det indbragte ikke lidt. Tillige var der Bortlodning af 5 større Genstande, blandt hvilke Interessen samlede om et stort pragtfuldt Sengetæppe i Hede-bosyning, som Byens Damer i Forening havde syet i Løbet af et Par Maaneder.

Da saa vidt muligt alt kvindeligt Arbejde skulde udstilles, maatte Madlavning ogsaa med, og en stor Del Kvinder meldte sig til at foranstalte en stor Fællesspisning paa Udstillingens største Dag, Agitationsdagen, da der samledes Gæster fra alle Stiftets Kredse.

Paa en aaben Plads i Udstillingen umiddelbare Nærhed, blev der rejst et Dobbelttelt, og her spiste 150 Gæster. Kvinderne havde Ære af deres Bord. Det var smukt pyntet med Blomster, og Maden var udmærket. Der serveredes 1 varm Ret, samt koldt Bord med Øl for den billige Pris af Kr. 1,25.

Festen forløb særdeles vel, og Besøget var overmaade stort. Jernbanerne havde velvilligst givet Moderation, saa at D. K.'s Medlemmer paa Agitationsdagen rejste til Nykøbing og hjem paa Enkeltbillet. Feststemning var der og Solglans over det hele. Til Slut som et af de kønneste Minder fra Udstillingensdagene dette: Om Søndagen, inden Indgangen aabnedes, og der endnu var Ro og Stilhed overalt, saa man et helt Tog af 40 gamle Mænd og Kvinder, støttende sig til hinanden, bevæge sig ind paa Udstillingsspladsen. Det var de gamle fra Alderdomshjemmet, som var blevet indbudt til at se Udstillingen, og bagefter blev de budt Kaffe i det fri i den varme, straalende Sol. De sagde Gang paa Gang, at det havde været dejligt at se.

Maalet for Udstillingen synes naaet. Kvinderne samlede sig om dette Foretagende med en Beredvillighed og Interesse, der var langt større, end man kunde have tænkt sig. Rundt om fra modtog Kvinderne Beviser paa en Imødekommenhed og Hjælp-somhed uden Lige. Baade Mænd og Kvinder støttede dem paa alle Punkter i deres Bestræbelser for at gøre Festen saa smuk og vellykket som muligt. Den gav ogsaa et tilfredsstillende Resultat, og Kredsen kan med Ro imødesæ sine kommende Udgifter, der navnlig i Aar vil blive store i Anledning af det forestaaende Fællesmøde".

Trekvart år senere var den 140 medlemmer store kreds igen på stikkerne ved landsmødet, der fandt sted fredag 23.- søndag 25. juni. De delegerede fra hele landet kunne således fejre Sankt Hans ved Sundby

Færgegaard, der dannede rammen om et friluftsmøde, hvor de mange fremmødte falstringer og lollikker hørte taler af Thistedformanden Ingeborg Tolderlund, førnævnte Nørre Ørslev højskoleforstander Schmidt og den retoriske mester Gyrithe Lemche om henholdsvis "Dronning Isabella", "Kvindesagen og Landboerne" og "Kvindernes Valgret". Midsommervejret var med arrangørerne, hvoriblandt man også fandt det lokale spejderkorps:

Og I den smukke Aften tog de mange "Sct. Hans-Blus", som blev tændt langs Kysten, sig fortræffelig ud. De to største Blus var tændt af Færgegaardens gæstfrie Beboere, der ogsaa havde sørget for et vellykket Luftfyrværkeri.

"Frivilligt Drengeforbund" førte, i Procession og med klingende Spil, Deltagerne til og fra Mødestedet.¹⁴

Lørdag aften blev der holdt endnu et velbesøgt offentligt møde, hvor den senere medstifter af Retsforbundet C.N. Starckes oplæg om "Arbejdsvilkaar i Nutidens Samfund" førte til en livlig diskussion om bl.a. ligeløn. Søndagen bød på udflugt til Hamborgskoven på Lolland med tale af Thit Jensen om kvindernes historiske mission og reprise på Gyrithe Lemches valgretstale, før fællesmødet tilbage i Nykøbing sluttede med festmiddag, flere taler, sange og socialt samvær. Eneste skår i glæden, da fællesmødedeltagerne mandag i stuvende fulde morgentog gav "deres Begejstring Luft i et af Hurraraab ledsaget af *"Nykøbing leve!«*", var Astrid Stampe Feddersens fravær. Hendes yngste søster døde morgenen før mødets begyndelse, og hendes trofaste væbner Gyrithe Lemche måtte holde den hyldestale, som hun havde forberedt til festmiddagen i hendes fravær. Den formede sig som en varmtfølt skildring af hendes [...] opofrende Arbejde for Kvindesagen, hendes

usvigelige Tro og Kærlighed, fremfor alt: hendes kloge, vidtskuende Blik, der Gang paa Gang havde stillet hende paa Korsvejen som den tro og paalidelige Vogter, der viste Retningen, i hvilken der skulde gaas. Uadskillelig var hendes Navn knyttet til Kvindernes Sag, aldrig vilde Dansk Kvindesamfund glemme, hvad det skyldte hende.¹⁵

Selv døjede Astrid Stampe Feddersen også med et skrøbeligt helbred, som bl.a. resulterede i, at hun i 1909 lod sig afløse på formandsposten, midlertidigt af Caroline Okkels, gift med overdyrlæge Lars Okkels, indtil førnævnte skolebestyrer Oline Olsen tog over 1910-17.

Kommunalvalg og folketingskandidater

Efter systemskiftet i 1901, hvor princippet om folketingsparlamentarisme blev knæsat, og Højre måtte overlade regeringsmagten til Venstre, blev kvindevalgret indført drypvis ved

- 1903 Lov om Menighedsråd
- 1905 Lov om Værgeråd og Skolekommissioner
- 1907 Lov om Hjælpekasser
- 1908 Lov om kommunal Valgret
- 1915 Danmarks Riges Grundlov af 5. Juni 1915

Ved kommunalvalget i 1909 kunne Nykøbing høste frugterne af DK-kredsens fremskudte position ved som den eneste kommune på Lolland-Falster at få et kvindeligt byrådsmedlem, nemlig kommunelærerinde Laura Boisen, der senere på året skulle vise Landsforbundet vintervejen, valgt på en tværpolitisk borgerliste. Ganske vist blev Petra Johansen valgt i Nakskov, øernes socialdemokratiske højborg, ovenikøbet opstillet som partiets spidskandidat. I det afgående byråd havde socialdemokrater-

Oline Olsen var uddannet lærerinde og bestyrede sammen med Frederikke Hansen-Ostenfeld en pigeskole i Nykøbing Falster. Derudover var hun formand for Dansk Kvindesamfunds Nykøbing Falster Kreds fra 1910-1917.

ne otte medlemmer med den navnkundige Sophus Bresemann i spidsen. Bombesikker på at vinde mindst et ekstra mandet anså han denne demonstrative kvindepolitiske profilering for at være en gratis omgang og anbragte sig selv på niendepladsen efter Petra Johansen og sine syv mandlige socialdemokratiske byrådskolleger. Da resultatet imidlertid viste sig at blive status quo, og han ikke opnåede valg, endte hele dette stunt med, at spidskandidaten under påskud af sygdom trak sig til fordel for partiformanden!

Nykøbings position som foregangskommune blev bestyrket ved det følgende valg i 1913 med hele tre kvindelige kommunalpolitikere: Frederikke Ostenfeldt, der bestyrede pigeskolen sammen med DK-kredsformanden Oline Olsen, og købmand Margrethe Andersen, valgt på borgerlisten, hvor Laura Boisen af helbredshensyn ikke genopstillede, og som første kvinde på den socialdemokratiske liste Agnes Steiness, der drev et vaske- og strygeri. Kvinderepræsentationen nåede dermed op på 20 pct., tårnhøjt over landsgennemsnittet på 1,6 pct. Derudover stillede Maribokredsen med byens første kvindelige kommunalpolitiker, Zella Ziersen, indehaver af en nedarvet

herreekviperingsforretning og valgt på en borgerliste.

Arven fra Astrid Stampe Feddersen blev også løftet ved fejringen af 1915-grundloven, hvor der den 13. juni i Nykøbing blev arrangeret et kvindetog efter model af Danske kvinders grundlovstog. Selvsagt var "vor Moder" hovedtaler ved rutens udgangspunkt i Kohaveskoven, hvorfra de 1000 deltagere gik i procession ind gennem byen, anført af en fanevagt i hvide kjoler med røde skråbånd og DK's banner i front. Derudover bidrog Nørre Ørslev og Maribo begge med såvel rejsning af mindesten som plantning af egetræer, Guldborgsund Kommune med hele to mindesten og et bøgetræ.

I forbindelse med Dansk Kvindesamfunds fællesmøde i Kolding d. 3.-5. juni 1912 blev der afholdt et offentligt møde på Skamlingsbanken. Talerne var Jutta Bojsen Møller, Gyrithe Lemche og Astrid Stampe Feddersen. Sidstnævnte holdt et foredrag om de danske dronningers indflydelse på landets styre. I følge referaterne var der omkring 2000 tilhørere. Billedreproduktion ved Statens Avissamling, Statsbiblioteket Aarhus.

Søndag den 13. juni 1915 fejredes den nye grundlov med et stort friluftsmøde i Kohaveskoven med ca. 1000 deltagere. Efter mødet gik man i et samlet kvindetog med Dansk Kvindesamfunds banner i spidsen ind til Nykøbing Falster, hvor aftenens festligheder fandt sted.

Endelig synes det også at være en udløber af amtmandindens indsats, at socialdemokraterne i Nykøbing, da det i 1916 trak op til folketingsvalg, præsenterede Helene Berg som en af de allerførste kvindelige folketingskandidater – et kandidatur, der dog blev opgivet under de gentagne udsættelser af valget frem til 1918.

Det store kvindetogs eftermæle

Som landsformand for DK fik Astrid Stampe Feddersen en nøglerolle i Danske Kvinders Grundlovstog gennem København den 5. juni, der i samtiden tog prisen i det officielle festprogram, og som her 100 år senere stadig dominerer den historiske erindring. Sig: "1915-grunloven" og frem myldrer billedet af festklædte kvinder under vejende faner med fuld musik på sejrsmarch mod magtens bastioner, omsværet af journalister og pressefotografer, hyldet med klapsalver, flag og blomster af tilskuere på tætpakkede fortove, altaner og i åbne vinduer.

Formelt stod formanden for paraplyorganisationen Danske Kvinders nationalråd i spidsen for arrangementskomiteen. Men

hovedkvarteret var henlagt til DK's kontor, hvor Thora Daugaard holdt trådene i sine kyndige hænder. Og ideen var undfanget af Gyrithe Lemche. Ellers rygende uenige med Elna Munch, som frem for nogen tegnede Landsforbundet, var disse tre frontfigurer enige om, at kvindetoget skulle være alt andet end et takketog. For kvinder skyldte ikke nogen noget. Tværtimod var det mændene, der stod i gæld, fordi de havde misbrugt deres magt til at afvise kvinders demokratisk legitime krav på politiske rettigheder. Det kunne man læse sort på hvidt i pressemeddelelsen om Danske Kvinders Grundlovstog, der blev udsendt den 28. maj, udformet som et opråb "Til Danmarks Kvinder!". Her opfordres kvinder til at møde op for at vise, at de "paaskønner og værdsætter den Borgerret, som Mænd af alle Partier er enedes om ikke længere at udelukke os fra". Men da var nyheden allerede breaket og projektet af modstanderne stemplet som et takketog til konge og mandlige politikere. Styregruppen forsøgte sig uden held med damage control i form af dette PS i pressemeddelelsen:

Den 14. november 1915 plantede Dansk Kvindesamfunds Nørre Ørslev Kreds en eg til minde om grundloven. Gårdejer Ole Rasmussen havde foræret kredsen et stykke jord til formålet. Egen blev plantet af kredsens ældste medlem, Hanne Gaard.

Da den Opfattelse, baade skriftlig og mundtlig, er bleven fremsat, at det paatænkte Kvindernes Valgretstog skal være et Takketog til Regering og Rigsdag, finder vi det rigtigt at henlede vore Læseseres Opmærksomhed paa, at der i ovenstaaende Opraab til danske Kvinder, ikke et eneste Sted findes Ordet: Tak, men kun en Opfordring til Kvinderne om overfor Offentligheden samlede at tilkendegive, at de paaskønner og værdsætter den Borgerret, som ved den nye Grundlov tildeles dem.¹⁶

Mærkatens *takketog* var og forblev klistret ind i den nationale grundfortælling om indførelse af lige og almindelig valgret ved grundlovsændringen.

Konge, regering, og rigsdag så selvsagt gerne slet skjulte bebrejdelser opblødt til taknemmelighed. Og det gjaldt måske også kvinder af den gamle skole, som Astrid Stampede Feddersen med sin landadelige baggrund og nationalistiske sindelag måske i højere grad tilhørte, end man skulle tro ud fra hendes aktive år i kvindesagens tjeneste. I hvert

fald lagde hun afstand til styregruppens ret-tighedsdiskurs i sine erindringer om kvinde-togt:

I 1915 skete endelig det store, at Grundloven blev saaledes ændret, at Kvinder fik Valgret paa samme Vilkaar som Mænd. Dansk Kvindesamfund ønskede at takke Rigsdagen, som havde vedtaget den ændring, og Kongen, som havde underskrevet Grundloven. Men *alle* Kvindeforeningerne skulde jo være med i Takken; Danske kvinders Nationalraad stillede sig derfor i Spidsen for den takkende Kæde, og Henny Forchhammer gik i Spidsen for alle os Kvindesagskvinder til Konge og Rigsdag.¹⁷

Den næsten demonstrative repetition af det tidligere forkætrede "tak" kan imidlertid også hænge sammen med, at hun i 1918 forlod DK i skuffelse over at have tabt en fløjkrig med tidligere medlemmer af Landsforbundet om, hvordan organisationen skulle forholde sig til de politiske partier.

Jytte Nielsen er specialkonsulent og forskningsbibliotekar på KVINFO. Hun er uddannet cand.phil. i nordisk filologi ved Københavns Universitet. Hun har i de sidste 15 år stået bag en lang række digitaliseringsprojekter på kvinfo.dk, som formidler dansk kvindehistorie, og den danske kvindebevægelses tidsskrifter, arkivalier mm. I forbindelse med markeringen af 100-året for 1915-grundloven er hun redaktør og skribent på KVINFOs jubilæumssite Stemmeret! 100 år. <http://kvinfo.dk/2015>

Jytte Larsen er seniorkonsulent på KVINFO. Hun er uddannet cand.mag. fra Københavns Universitet. Hendes forskningsfelter er ligestilling, kvindebevægelse, biografi og historiografi. Blandt de seneste publikationer er: Også andre hensyn. Dansk ligestillingshistorie 1849-1915 (Aarhus Universitetsforlag, 2010) og: Også andre hensyn. Dansk ligestillingshistorie 1915-53 (Aarhus Universitetsforlag, 2015). Hun har bidraget til opbygningen af KVINFOs ligestillingshistoriske website som hovedredaktør af Dansk Kvindebiografisk Leksikon og som hovedforfatter på webfortællingen Kvindekilder.

Litteraturliste:

- Hansen, Anette Eklund og Nielsen, Jytte: Kvinder på tværs af klasser. Samarbejde mellem kvindeorganisationer i slutningen af 1800-tallet, i: Før og efter stemmeretten. Køn, demokrati og velfærd. Red. Drude Dahlerup og Anette Borchorst, Frydenlund, oktober 2015.
- Feddersen, Astrid Stampe: Minder. København. Schjønberg, 1929.

- Larsen, Jytte: Også andre hensyn: dansk ligestillingspolitik 1849-1915: bind 1. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2010.
- Larsen, Jytte: Også andre hensyn: dansk ligestillingspolitik 1915-1953: bind 2. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2015.
- Larsen Jytte: Lighed for loven. Ligestillingspolitisk følgelovgivning 1919-25, i: Før og efter stemmeretten. Køn, demokrati og velfærd. Red. Drude Dahlerup og Anette Borchorst, Frydenlund, oktober 2015.
- Pfeffer, Heidi og Mogens Helmersen: Byrådsvalget 1909 – da Petra blev kuppet ud af byrådet, på www.nakskovlokalarkiv.dk/lokalePetreaJohansen.html

Andet materiale:

- KVINFOs site i forbindelse med 100 årsfejringen <http://kvinfo.dk/2015>
- Kvinden og Samfundet 1885-1920 digitalt tilgængeligt på <http://kvinfo.dk/tidsskrifter>

Noter:

1. Kvinden og Samfundet 30.4.1911.
2. Feddersen (1929), s. 73.
3. Lemche (1939), s. 37.
4. Ibid., s. 45.
5. Feddersen (1929), s. 86-88.
6. Ibid., s. 87.
7. Ibid., s. 91 .
8. Ibid., s. 79.
9. Kvinden og Samfundet 28.2.1913.
10. Feddersen (1929), s. 106 og diverse årgange af Kvinden og Samfundet.
11. Ibid., s. 109.
12. Ibid. s. 108-09.
13. Ibid., s. 105
14. Kvinden og samfundet 30.6.1911.
15. Ibid. 15.7.1911.
16. *Kvinden og Samfundet* 1915, Pressemeddelelsen findes også gengivet i førende dagblade 28.5.1915.
17. Stampe Feddersen (1929), s. 116.

Et cembalo af Moshack på Pederstrup

Af Erik Kristiansen

På Reventlow-museet Pederstrup på Lolland i Thorvaldsensalen står der et musikinstrument – nærmere bestemt et cembalo signeret “Moritz Georg Moshack, Kopenhagen 1770”. Det har ikke stået på Pederstrup særlig længe, faktisk kun siden 2012, men det har været i Museum Lolland-Falsters varetægt siden 1950’erne, hvor det blev fundet på loftet af Katedralskolen i Nykøbing F. i forbindelse med en oprydning. Efter at være blevet bragt i spilbar stand har det været udstillet på Falsters Minder i Nykøbing F., hvor det dog ikke rigtig passede ind. Derfor blev det flyttet til Pederstrup, hvor det har fået nyt liv som en del af herregårdsinteriøret og herregårdskulturen fra tiden omkring 1800 og som en ny del af Lollands historie. Dette instrument er, udover at have en spændende og usædvanlig nyere historie, intet mindre end et af museets klenodier, da der er tale om det eneste danskbyggede cembalo fra 1700-tallet. Artiklen er resultatet af grundige undersøgelser og sammenlignende studier af bygningskonstruktionen med andre tilsvarende tyske og svenske instrumenter fra samtiden. I modsætning til tidligere undersøgelser¹ peger denne undersøgelses resultat på, at Moshack cembaloet er inspireret af de svenske cembalobyggere (Philipp Jacob Specken og Johan Broman) og place-

rer dermed Moshack cembaloet i en skandinaviske instrumentbyggetradition snarere end en nordtysk.

Et cembalo er et klaviaturinstrument og regnes sædvanligvis for det moderne flygels forgænger. At der kun kendes et enkelt overleveret danskbygget instrument, gør cembaloet på Reventlow-museet så meget mere betydningsfuldt, men også så meget mere vanskeligt at placere i en dansk instrumentbyggetradition, da der ikke er andre tilsvarende instrumenter at sammenligne med. Det skal lige bemærkes, at Moshack-cembaloet er et instrument på fuld højde med de største europæiske byggeres, hvad angår design og håndværksmæssig kvalitet. Moshack må således selv have stået i lære hos en mesterbygger – men hvem?

Instrumentets fundhistorie og byggerens personalhistorie er tidligere blevet beskrevet af Jesper Bøje Christensen og Dorthe Falcon Møller², men siden da har jeg foretaget en ny og grundigere undersøgelse af instrumentet, suppleret med røntgenbilleder, ligesom der er fremkommet meget ny viden indenfor forskningen i tyske cembaloer. I denne artikel vil jeg opsummere instrumentets formodede historie, hvad vi

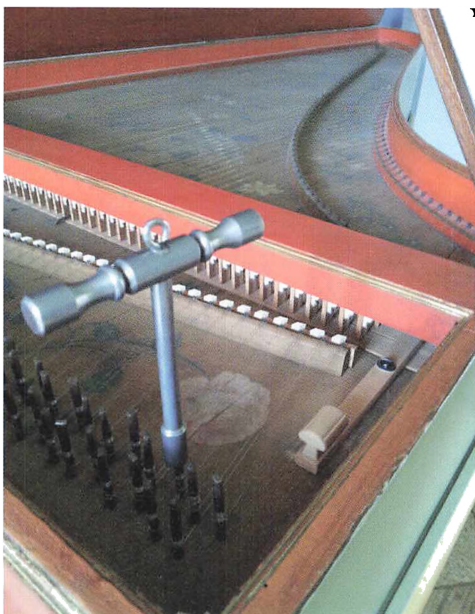

ved om byggeren Moritz Georg Moshack og gå dybere med en undersøgelse af instrumentet og forsøge at karakterisere det i forhold til andre instrumenter fra samtiden fra tilstødende regioner. Den hidtidige undersøgelse af Moshack-cembaloet placerer det som et instrument, der sættes i forbindelse med Hamborg og de cembalobyggere, der arbejdede der i anden halvdel af det 18. årh., navnlig Johann Adolph Hass (før 1740-1775). På baggrund af denne

nye undersøgelse konkluderer jeg, at Moshacks cembalo deler mange flere konstruktionsmæssige træk med instrumenter fra Stockholm, navnlig byggeren Philipp Jacob Specken (1680/90-1762), som stod i lære i Dresden. Instrumentet skal derfor placeres i den skandinaviske tradition, snarere end i den Nordtyske tradition, og det synes muligt, at Moshack kan have stået i lære hos Specken eller en af hans arvtagere i Stockholm.

Cembalo af Moritz G. Moshack 1770, Reventlow-museet, Pederstrup. Foto EK.

Klangbunden på Moshack-cembaloet, 1770. Foto EK.

I min undersøgelse indgår et sammenlignende studie af konstruktionsprincipperne anvendt i Moshack-cembaloet og en række sammenlignelige instrumenter. En lignende tilgang er blevet anvendt i forbindelse med undersøgelse af “Bach-cembaloet”³. På grund af cembaloets relativt store strengetræk var en stærk og økonomisk konstruktion af kassen nødvendig, men hvordan stiverne inde i kassen konstrueredes, blev betragtet som en forretningshemmelighed – godt skjult i den sammenlimede kasse (se ill. 7). Dette betyder, at kassens indre konstruktion (stivere mv.) og klangbundsberibning er givet videre fra mester til lærling og kan derfor bruges til at identificere slægtskab mellem instrumenterne.

Instrumentet

Et cembalo er et vingeformet klaviaturinstrument, hvor strengene ikke anslås med

en hammer – som i klaveret – men “knipses” med en lille fjer, der sidder fast i et lille rektangulært stykke træ – springeren – som igen hviler på bagenden af klaviaturets tangenter. Når en tangent trykkes ned, presses fjerens mod strengen, indtil den slipper forbi, hvorefter strengen svinger frit. Når tangenten slippes, kan fjerens passere tilbage forbi strengen, da den er placeret i en lille vippe. Når strengen svinger, overføres svingningerne til klangbunden, som forstærker og former klangen, via en liste på klangbunden, kaldet et *steg*. Frekvensen af tonen bestemmes af en kombination af strengens længde, dens materiale, og hvor hårdt den er spændt op (stemt). Denne centrale mekanisme – springeren – har været kendt siden sidst i det 15. årh. og har stort set ikke ændret sig frem til omkring 1800, hvor de sidste cembaloinstrumenter blev bygget.

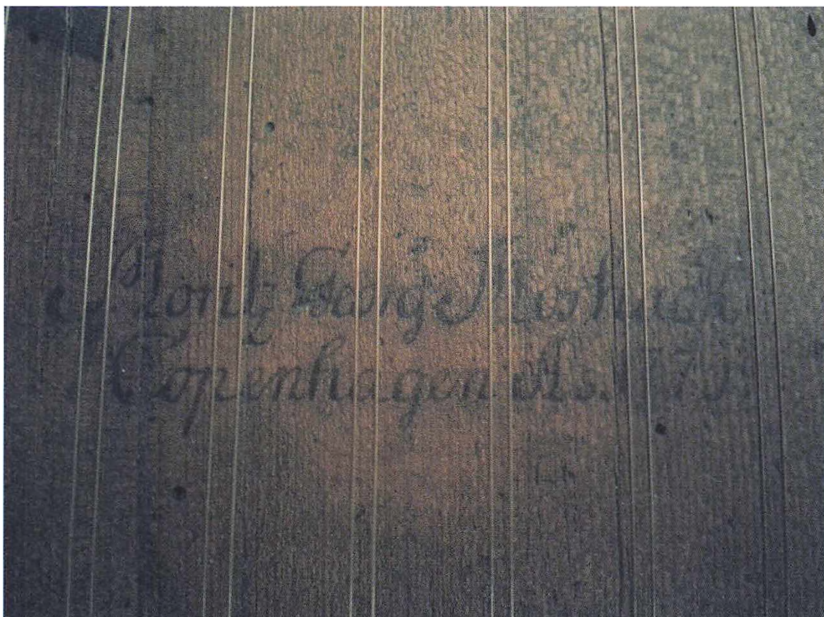
Cembaloet var det centrale klaviaturinstrument i forbindelse med solospil og som ledsagende eller koncerterende instrument i kammermusik og orkesttermusik helt frem til omkring 1800, hvor musikkens smag gradvist havde ændret sig i klaverets favør – dvs. i retning af den blødere klang og det mere følsomme spil, som klaverets anslagsfølsomme mekanisme bedre understøttede end cembaloets knipsemekanisme. I samme periode er det dog vigtigt at understrege, at det mest populære klaviaturinstrument i Danmark (samt i resten af Skandinavien og Nordtyskland) var clavichordet, som er et meget enkelt hammerinstrument, der ligesom klaveret tillader forfinet brug af dynamik. At det har været et populært instrument, vidner de mange overleverede danskbyggede clavichorder om, mens vi jo altså kun har ét eneste overleveret cembalo. I Museum Lolland-Falsters samlinger findes der da også et danskbygget clavichord, som er udstillet på Stiftsmuseet i Maribo. I modsætning til cembaloet var clavichordet

et billigt instrument, men dets begrænsning var, at det var meget svagt i klangen og derfor kun egnede sig til solospil eller som øveinstrument, fx for organister og sangere. Men det er ikke utænkeligt, at Pederstrup og andre herregårde på Lolland havde et cembalo i det 18. årh. Vi kender jo cembaloet og det berømte nodefund fra Ålholm slot⁴.

Udover cembaloet og clavichordet fandtes en række varianter af disse to instrumenter, ligesom der i det 18. og tidlige 19. århundrede blev eksperimenteret meget med forskellige anlagsmekanismer til klaviaturinstrumenter. Desuden skal vi ikke glemme orglet, da det 18. århundredes instrumentbyggere tilsyneladende byggede og reparerede alle slags klaviaturinstrumenter og tit også fungerede som orgelbyggere. I denne sammenhæng skal vi forestille os Moritz Georg Moshack som orgelkonsulent, clavichord- og cembalobygger i København i anden halvdel af det 18. årh.

Moritz Georg Moshacks cembalo

Selvom der ikke er overleveret mere end et enkelt cembalo og et antal clavichorder, er der alligevel tegn på, at der har været en betragtelig interesse for og egentlig produktion af klaviaturinstrumenter i Danmark i det 18. årh. Vi kender til et antal byggere, fx har vi clavichorder signeret "Hartwich Muller Copenhagen 1769", "Marcus Gabriel Sondermann Rendsburg Ao 1796", "Moritz Georg Moshach in Copenhagen Ao 1770" og "Johan Jesper Jørgensen Odense 1777" samt "Otto Joachim Tieffenbrunn" fra 1799 og 1801 (alle Musikmuseet, København). Samtidige kilder beretter også om instrumentbygning i København, fx skriver komponistamatøren, overkrigskommissær Søren Wedel i 1811 "*For 60 til 80 Aar siden ejede Kjøbenhavn adskillige Klaviaturinstrumentmagere, iblandt hvilke Müller og Moshack udmærkede sig og selv overgik de samtidige tyske og engelske, hvilket deres trofast og kunstigbyggede Klavicembaler*

*Moshacks
signatur på
klangbunden.
Foto EK.*

og Klaverer endnu bevise"⁵. At der kun er et fåtal bevarede instrumenter, skyldes naturligvis også, må man formode, at en del er gået tabt. Nogle instrumenter er blevet reddet ved et tilfælde, fx det clavichord af J. Hass (1746) som i mange år blev anvendt som køkkenbord (!). Siden da er det kommet til Koldinghus museet⁶.

Moshack-cembaloet blev også reddet ved et tilfælde. Katedralskolen i Nykøbing F. havde, siden staten i 1808 købte en købmandsgård i Frisegade, holdt til der. I inventarielisten fra 1809 står anført "40. Nogle musicalske Instrumenter, bestaaende af en Violoncell, en Bratsche, og nogle Klarinetter (befindtlige hos organist Hagenström)"⁷. Der er altså ikke noget, der tyder på, at Katedralskolen havde et klaviaturinstrument på dette tidspunkt, men i regnskabsprotokollen fra 1821 står ud for "*Forandringer ved Inventarie*" som nr. 57, "*Et Clavecin Royal, foræret af Conferensraad Rothe*". Konferensråden sad i Det kongelige Teaters bestyrelse, hvilket har fået Jesper Bøje Christensen og Dorthe Falcon-Møller⁸, til at spekulere i, om Moshack-cembaloet har tilhørt teatret og via Rothe er kommet til Nykøbing Katedralskole. Det kan dog desværre ikke bevises.

Bemærkelsesværdigt er det også, at instrumentet omtales som "*Clavecin royal*". "Clavecin" er det franske ord for cembalo, som blev hyppigt anvendt i Skandinavien i det 18. årh. Som vi senere skal se, er "clavecin royal" et specielt klaviaturinstrument, men "royal" kan måske også forstås, som at der bare er tale om et stort cembalo. En senere inventariefortegnelse fra Katedralskolen illustrerer da også, at man var usikker på, hvad det egentlig var, man havde i gemmerne. En blyantskrevet inventarietilføjeelse fra 1837 anfører nemlig "*1 gl. Flügel eller Clavecin*" og i en renskrift af dette står der "*82. et gammelt Clavesin roÿal, (ubruggbart) i Kielderkammeret ved Porten*". Ind-

førelsen viser med al tydelighed, at man i 1837 ikke helt ved, hvilket instrument der er tale om, men at det i alle fald er både gammelt, i stykker og ikke i brug.

Da instrumentet blev fundet i 1950'erne, var dets oprindelige lysegrønne farve dækket med en brun farve. Dette tyder på, at det har været overmalet for at ligne et flygel, der i datiden som oftest var mørklakeret. Om denne overmaling har været givet for at "forlænge" instrumentets levetid, i overensstemmelse med tidens ændrede smag, eller om det har været gjort, for at instrumentet kunne benyttes som teaterrekvisit, kan vi kun gisne om. Men det er et faktum, at et cembalo i det 18. årh. var et kostbart instrument, hvilket utallige ombygninger og ommalinger vidner om⁹.

Tilsyneladende blev Moshack cembaloet opbevaret blandt teaterrekvisitter, hvorfor det også kunne have været endt som stum rekvisit i et syngespil. At det i 1837 blev dømt gammelt og ubrugbart passer fint med, at cembaloet gik af mode omkring år 1800. At Katedralskolen har været ramme om andet end musikundervisning, ved vi, da datieren af musiklæreren ved Katedralskolen, J. P. Braase, den 6. marts 1814 spillede en koncert på fortepiano. Om denne koncert, selvom den skulle være fremført på *fortepiano*, blev spillet på Moshack-cembaloet, ved vi ikke, men i givet fald har instrumentet allerede været i skolens eje i 1814. Hvis ikke, må der være tale om et lånt eller lejet fortepiano¹⁰.

Instrumentbyggeren Moshack

Om mennesket Moritz Georg Moshack ved vi ikke ret meget, men der er dog nogle væsentlige pejlemærker, vi skal have med her¹¹. Han arbejdede for Komediehuset (Kbh.) i 1759-61, hvor han blandt andet leverede et clavichord ("*ein Gebunden Clavir Mit ein Creutz Fuss*"), og hvor han tilsyn-

neladende blev fast tilknyttet til at stemme og efterse Komediehusets instrumenter. Komediehuset var Københavns store teater, som blev åbnet i 1748 med plads til ca. 600 tilskuere, hvilket dog hurtigt viste sig at være for lidt, hvorfor huset blev ombygget i 1792 og senere helt udskiftet med det nuværende Kongelige Teater på Kongens Nytorv. Af regningerne fremgår det, at han arbejdede for Scalabrini og Sarti. Paolo Scalabrini kom til Danmark i 1747 med en operatrup, der spillede de moderne italienske operaer. Giuseppe Sarti var en italiensk operakomponist, som allerede i 1753 skubede Scalabrini af posten. Begge virkede i mange år med utallige operaopsætninger, syngespil og kantater. Sarti blev landsforvist efter underslæb i 1775, mens Scalabrini komponerede operaer til dansk tekst helt til 1781, hvor han mistede sin hustru og derefter vendte tilbage til Italien.

I 1761 får Moshack privilegium som instrumentbygger i København efter en længere ansøgningsperiode, hvor han ikke kunne fremskaffe de nødvendige beviser for sin kunnen, men på Sartis og nogle musikeres anbefaling alligevel opnåede det. Han fik dermed ret til at *“forfærdige og reparere Orgel-Værker, Claveerer, Clavecimbaler, Harper og deslige spillende Instrumenter ... udi Vore Riger Danmark og Norge”*. Her skal bemærkes ordene *“Claveerer”* og *“Clavecimbaler”*. Gennem det 18. århundrede fandtes en række forskellige klaviaturinstrumenter, og betegnelserne brugtes ofte i flæng. Dog må man antage, at Moshack omhyggeligt har valgt betegnelserne og med *“Claveerer”* sigter til clavichordet og med *“Clavecimbaler”* sigter til instrumenter af cembalofamilien. På fransk anvendes betegnelsen *“clavecin”* for cembalo, mens ordet *“cembalo”* er en forkortelse af det italienske *“clavicembalo”*. *“Clave”* er latin for nøgle eller tast og *“cembalo”* er fra græsk *“kúmbalon”* (beholder).

I 1762 bor Moshack i Store Kongensgade 246 med familie og tre svende. 5 år senere køber han en større gård i Skindergade 25. Huset indeholdt i 1771 otte lejemål og hele 17 jernkakkellovne, hvilket viser, at Moshack på det tidspunkt var en holden mand på linje med andre håndværksmestre i København. Moshack døde i 1772, 42 år gammel af *“hidsig feber”*.

Nedenfor følger et uddrag af de arkivalier, som Dorte Falcon Møller¹² bragte for dagen, og som viser forskellige sammenhænge som Moshacks virksomhed har indgået i. Her forsøgt ordnet kronologisk:

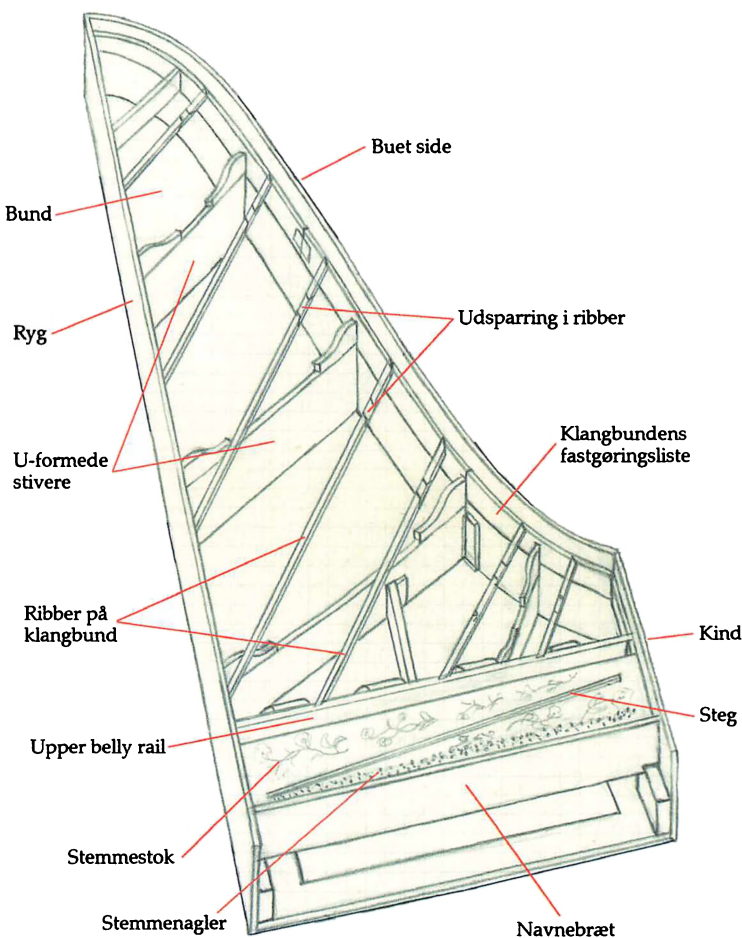
- Til teatersæsonen 1768-69 lejede Moshack et *clavecin* til Scalabrini, inkl. stemning.
- Kvitteing 1. sept. 1768 for 42 rd. og 1 mk. for 5 clavichorder, som operaen skulle låne af teatret, formodentlig til indstudering af sangerne.
- Christian VII bestilte et *“Contra F Clavier mit Fuss”* og betalte det med 80 rd. d. 27. marts 1768.
- Adresseavisen fra 1770: *“Et proper Contra F. Claver paa Foed af Orgel-Bygger Sr. Moshaks Arbeide til Kiøbs for 50 Rdlr.”*
- Forskellige regninger for planker og brædder leveret dec. 1771 og juli 1772.
- Specificeret regning fra isenkræmmer Christian Paul Freehelst på dykkere, jerntråd, messingstreng, messinghængsler, stålstreng, 1 engelsk knibtang o.s.v. fra maj til nov. 1772.
- Regning fra G.M. Wintmølle fra 1773 på 34 rd. for *“et Bandfrie Claveer paa Consol-Fod malet og forgyldt, af Moshacks Arbende”* til brug på teatret.
- Annonce fra 1774 med *“Et nyt contra F Claveer af Mussack”*.
- Regning fra den senere privilegerede orgelbygger Daniel Wroblewsky på en rest af 4rd. af en på i alt 18 rd. stor regning fra juni 1775 for reparation af et *clavecin*.

- Annonce i Adresseavisen fra 1775 oplyser: "Et proper Clavesin af Moshaks beste Arbende fra C til F" er til salg.

I forbindelse med skiftet af hans bo i 1776:

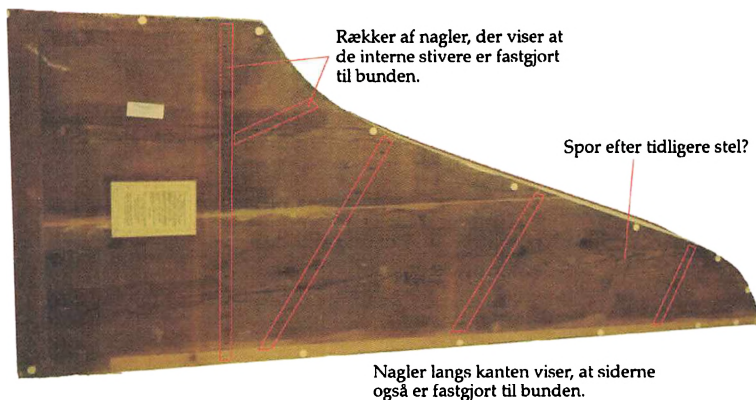
- Organist Foltmar skyldte 20 rd. på et clavicord.
- Organist Gøring skyldte 8 rd. "paa et Pantalon bytte".
- Captain Nagler ligeledes 8 rd. for et clavicord.
- Monsr. Berling 6 rd. på et ditto.

Udplukkene viser, at Moshack har været en aktiv instrumentbygger, som var i kontakt med tidens førende musikere, instrumentbyggere, teatret og kongehuset. Han har altså ikke været en middelmådig bygger, men formodentlig den førende cembalobygger i København og dermed i Danmark i det 18. årh. Man kan forestille sig, at Moshack-instrumentet var bestilt af Sarti eller Scalabrini til 1770, hvor der var særlig stor musikalsk aktivitet ved hoffet, og hvor Sarti fik Det kgl. Teater i entreprise¹³. Der er i al fald ikke tvivl om Moshacks agtelse som cembalobygger.

Moshack-cembaloets indre konstruktion uden klangbund og klaviatur. Tegning efter Thrane 1983(?). Sammenlign med ill. 7 og ill. 8.

Moshack-cembaloet set fra bunden. Foto EK.

Instrumentets tilstand før restaurering

Hvis vi ser på instrumentet før restaureringen og forsøger at notere os de væsentligste karakteristika, får vi følgende. Oplysningerne kommer fra restaureringen i 1983, rekonstruktionsarbejdet i 1989, røntgenbillederne fra 2013 og fra mine egne undersøgelser af instrumentet i 2013-15. Desværre er der ikke lavet en egentlig restaureringsrapport i forbindelse med restaurerings- og rekonstruktionsarbejdet i 1983/1989. Derfor kan det være vanskeligt nøjagtigt at identificere instrumentets tilstand før restaureringen, og vi kan ikke vide, om de få forholdsvis overfladiske observationer, der trods alt blev dokumenteret i forbindelse med restaureringen, er korrekte. Se ill. 4, der viser kassens konstruktion.

Kasse og konstruktion

- Cembaloets kasse har en karakteristisk S-formet buet side. Længde 2,335 m, bredde 0,97 m, højde 0,24 m, kind 0,645 m.
- Tykkelse af ryg og kind: 20 mm, tykkelse af buet side: 12-13 mm.
- Navnebræt 19 mm tykt + topprofil (22 mm bred, 9 mm tyk)
- Topprofiler skåret i siderne, men på navnebrættet er topprofilen klistret på. Toppen af navnebrættet er flush med siderne.

Ryg og kind af fyrretræ. Svungen S-formet buet side af egetræ, der dog – selvom den er buet i enden – ender i en spids på 75 grader, hvor den er sat sammen med instrumentets ryg (svalehalesamling, den buede side overlapper ryggen).

Kassen var før restaureringen udvendigt bemalet med en brun farve, der var af yngre dato. Afdækning foretaget ved restaureringen viser, at instrumentet oprindeligt var hvidmalet med en svag lysegrøn lasur. Kassens dele er sinkede sammen med svalehalesamling, hvilket tydeligt ses, hvor kinden og den buede side er sat sammen, ligesom stemmestokkens samling med kinden ses på bemalingen (2 kvadratiske samlinger, 38 mm høje). Navnebrættets samling med kind og ryg ses også med to rektangulære tappe på hhv. kinden og ryggen. Indvendigt er den oprindelige røde farve (kinesisk rød, dvs. varm rød farve) bevaret. Profilerne på toppen af kassen, langs klangbunden og på lågets kant er alle guldstaferede.

Bund af fyrretræ (se ill. 5). Den har ikke været afmonteret i forbindelse med restaureringen, og undersøgelser viser, at den er en integreret del af kassens konstruktion. Indvendigt er der en konstruktion, der skal

holde kassen udstrakt for at modvirke, at den trækkes skæv af strengetrækket. I Moshack-cembaloet består dette af et antal massive skrånstillede elementer (stivere), der går fra bunden til midt på de elementer, som klangbunden er fastgjort til. Disse stivere er U-formede, og deres fastgøringspunkter til den buede side er forstærkede (formentlig er de sinkede delvist ind i ryggen og i den buede side). Desuden er klangrummet lukket fortil med et kraftigt element (ofte kaldet "belly rail"), der tilsyneladende er yderligere forstærket på indersiden af klangrummet. Ofte er "belly rail" delt i en øvre og nedre del, der i nogle tilfælde er sat sammen til én del, hvilket formodentlig er tilfældet her. Den øverste "belly rail" er fastgjort til kassen med to rektangulære tappe fra klangbunden til 12,5 cm under toppen af kinden. 20 huller på undersiden fastgør nedre "belly rail" til bunden. Tilsvarende er 4 U-formede stivere fastgjort på samme måde med tappe med ca. 4 cm mellemrum. Formålet har været at lede strengetrækket fra den buede side over i ryggen af kassen og ned i bunden af kassen gennem den kraftige "belly rail" (ca. 30 mm tyk). I enden af instrumentet er der også monteret en enkelt stiver mellem klangbundens understøttende elementer (se illustration fra restaureringen). Ved forenden af instrumentet ses det også, at kassens sider er sinket sammen med bunden. Alt tyder dermed på, at bunden er en integreret del af konstruktionen og ikke beregnet på at kunne tages af, som det ellers er tilfældet med de fleste cembaloer, der er bygget i Nordeuropa.

Klangbund

Klangbund af rødgran uden rosette, men dekoreret med malede blomster i tempera (se ill. 2). Disse er dekorative og ikke botanisk korrekte, men flere kan identificeres som rose, påskelilje, anemone, klok-

keblomst, tulipan etc. Stykke af diskanten mangler. Stemmestokken er også fineret med klangbundstræ og ligeledes bemalet. Instrumentet er signeret "*Moritz Georg Moshack Copenhagen Ao. 1770*" med blæk på klangbunden, vinkelret ud for ryggen (se ill. 3). Signaturen matcher Moshacks signatur på de overleverede clavichorder af samme bygger¹⁴.

Steg af bøg på klangbund og på stemmestok: 17 mm høj. Bredde: 10 mm i diskanten tiltagende til 13 mm i bassen. De har parallelle sider, er afrundede foroven med en lille karnis, forholdsvis lave, og steget på klangbunden er kun let buet i bassen (dvs. buer mindre end kassens buer). De aftager ikke højde mod diskanten. Steget på stemmestokken er lige. Stifter af jern, som er dobbeltspindede i bassen. Strengene er fastgjorte på en kraftig liste på klangbunden langs den buede side (bredde 20 mm, højde 15 mm hele vejen). Denne er profilet og malet i samme farve som det indvendige i instrumentet. Listen findes også langs ryggen i næsten samme dimension, og på stemmestokken i en mindre udgave.

De fleste stemmenagler er originale. Ca. 5 mm i diameter, og placeret efter hel/halvtoner.

Fra restaureringen af tømremester Thrane i 1983 har vi tegningen (se ill. 4) af den indre konstruktion, hvor vi kan se de 4 U-formede stivere, der går fra den buede side til ryggen – for den korteste til "belly rail". Desuden ses 7 klangbundsribber, der, som det også fremgår af fotoet fra restaureringen, er sinket sammen med de elementer langs kassens indersider, som klangbunden er limet fast på (se ill. 4). Det er et lidt usædvanligt arrangement, der bedst kendes fra Centraltyskland, og som giver en meget stiv klangbund. For at give nogen bevægelse er der, ifølge Christensen og Falcon

Møller (1978), lavet udsparinger i ribberne, hvor de på undersiden krydser steget (disse ses også på Thranes tegning, ill. 4). At beribningen krydser vinkelret på steget er ikke så almindeligt for cembaloer – og kendes mest fra Italien og det centrale Tyskland – da man ønsker, at klangbunden skal kunne vibrere frit. Til gengæld er det ikke usædvanligt for hammerflygler fra perioden. Pga. den tungere bestrengning, der kræves på et hammerflygel end et cembalo, vil en kraftigere beribning, bl.a. gennem fastgørelse i siderne, også være en fordel.

Streng

Omfang: 61 toner, hvilket efter stemmenaglernes placering betyder F'-f'''.

Spor efter lutregister, dvs. liste med dæmper, der kan skydes til for at dæmpe overtonerne fra strengene.

Registerskiftene mangler, og der er ikke lavet udsparinger i navnebrættet, hvilke viser, at de må have været korte og anbragt ovenpå stemmestokken.

2 sæt strenge (2 x 8') med følgende strengelængder:

F'	188,5 cm	20,5 cm
	(knipsepunkt for bageste register)	
C	170,0 cm	18,8 cm
c	118,0 cm	16,3 cm
c'	68,6 cm	13,5 cm
c''	35,5 cm	10,6 cm
c'''	18,0 cm	8,1 cm
f'''	13,8 cm	7,0 cm

Ved restaureringen blev der fundet rester af strenge på naglerne. Det er desværre ikke lykkedes at finde resterne på museet, men de kan også være blevet kasseret efter opmålingen. Opmålingerne af resterne er ifølge Jesper Bøje Christensen¹⁵:

F'	0,70 mm	messing
C	0,55 mm	messing

c	0,47 mm	jern
c'	0,40 mm	jern
c''	?	
c'''	?	
f'''	0,32 mm	jern

Resterne kan sagtens være yngre end konstruktionsåret 1770, men næppe yngre end fra instrumentets brugstid. Da instrumentet ifølge Katedralskolens inventar fra 1837 var "ubrugbart", er det sandsynligt, at strengeresterne er fra en tid, hvor instrumentet sidst var i brug, dvs. i starten af 1800-tallet.

Hvis man sætter kammertonen en halv tone under den moderne kammertone, dvs. a'=415 Hz, får vi følgende strengetræk, baseret på messing- og jernstreng fra samtiden¹⁶:

F'	8,0 kg	(messing)
C	9,0 kg	(messing)
c	11,8 kg	(jern)
c'	8,4 kg	(jern)
c''	?	
c'''	?	
f'''	11,1 kg	(jern)

Basstrengene for F', C og c' giver en fornuftig opstrengning sammenlignet med andre instrumenter fra den tid¹⁷, mens strengen for c er alt for kraftig, og strengen for f''' er en typisk klaveropstrengning. Vi kan dermed konkludere, at instrumentet sandsynligvis har bevaret de originale strenge i bassen (hvor de sjældent springer), mens en klaverbygger har udskiftet mindst strengen f''' med en klaverstreng. Instrumentet må da have været i brug et stykke op i 1800-tallet, hvor klaverbyggerne kommer på banen, da det næppe har været strengt op alene for at kunne anvendes som skolekomedierekvisit.

Moshack-cembaloet før restaureringen i 1983. Foto Museum Lolland-Falster.

Klaviatur

Klaviaturet og navnepladen mangler, men tastaturrammen er tilsyneladende original. Registerskinnerne mangler, men nedre styreskinne er original. Der er et hul i ryggen af instrumentet til udtagning af registrene, uden at strengene skulle fjernes. Gabet er 5 cm bredt, svarende til styreskinnens to registre. Registrene er vinkelrette på ryg og kind.

Klaviaturendeblokkene er originale, af bøg og belagt med 3 mm mahognifinér.

Broen (træstykke med filt, der ligger henover mekanikken, og som beskytter denne) mangler, men fastgøringspunkterne i ryggen og kinden viser broens proportioner, samt udspæringer i begge sider til tappe, som forhindre broen i at hoppe (springerne slår mod broen nedefra, når der spilles).

I kinden har tappen kunnet skydes fra, således at broen nemt kunne afmonteres, når mekanikken skulle justeres.

Lågpinden og forreste stykke af låget manglede, ligesom stellet også manglede.

Det er værd at bemærke, at der ikke er spor af ombygninger af instrumentet, som det ellers er tilfældet med mange cembaloinstrumenter, bortset fra overmalingen med brun farve. Der har således ikke været flyttet på strengestifter og stemmenagler, så selvom tastaturet mangler, kan vi udelukke, at det har været bygget om til et clavecin royal, tangentflygel, hammerklaver eller lignende. Dette kan vi se, da klaverer er dobbeltstrengede, men at der ikke er flyttet rundt på stifterne for at forsyne det med dobbelte strenge.

Restaurering og rekonstruktion

Da cembaloet blev fundet, var det således i en noget ramponeret tilstand – det blev endda kaldet en *torso* og var i 1970'erne udlånt til Musikhistorisk Museum i København. I 1983 blev det restaureret og vendte tilbage til Falsters Minder, hvor en rekonstruktion af de manglende dele blev overvejet med henblik på at bringe det i spilbar stand. Dette indebar en rekonstruktion af klaviaturet, springerne, registreskinnerne, forreste del af låget og hele stellet. Strengene manglede selvfølgelig også, men kunne også genskabes, da der var rester siddende på stemmeskruerne, som til gengæld næsten alle var bevarede, ligesom stege og stifter var bevarede på klangbunden og stemmestokken. Til gengæld manglede broen og lågpinden. Det var således et instrument, hvor væsentlige dele manglede, men hvor der alligevel var bevaret så meget, at det ville være forsvarligt at lave en fornuftig rekonstruktion og bringe instrumentet til live igen. Rekonstruktionsarbejdet blev foretaget i 1989 af den tyske cembalobygger Helmut Zorn (Karlsruhe) samt møbelsnedker Jørgen Christensen (Nykøbing F.), kirkemaler Poul Andersen (Søsum) og konservator Søren Andersen (Virket). På basis af en undersøgelse foretaget af Jesper Bøje Christensen baseredes rekonstruktionen på nordtysk cembalobyggetradition, især på cembalobyggeren Johann Adolph Hass (før 1740-1775). Der er ikke spor på bunden efter et stel, ben eller fastgøringsbeslag, så vi har ingen viden om, hvorledes det oprindelige stel så ud. Man valgte at rekonstruere stellet efter et noget ældre cembalostel, bygget af Hieronymus Albrecht Hass 1732 (faderen til Johann Adolph)¹⁸. Tastaturets udseende rekonstrueredes efter de to overleverede clavichorder af Moshack¹⁹ ud fra en ide om, at Moshack byggede ens tastaturer til sine clavichorder og cembali – hvilket dog bestemt er en antagelse – da fx Hass

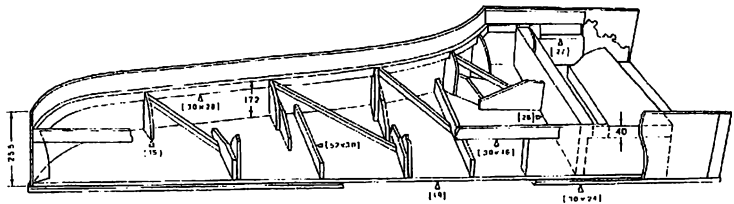
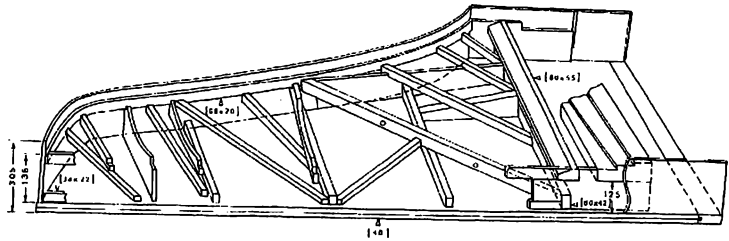
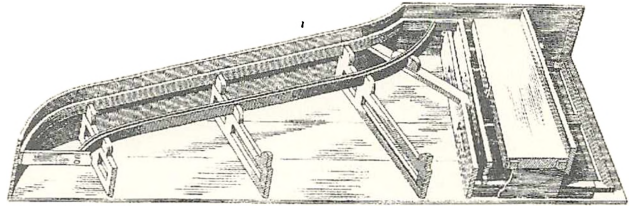
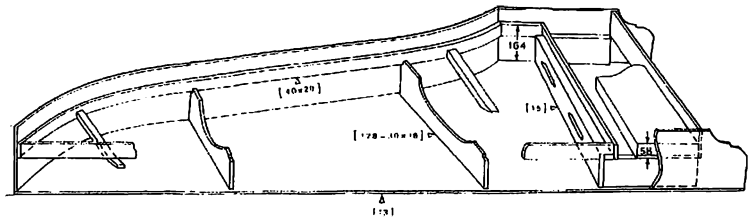
brugte både ben, skildpadde, bejdsset træ og intarsia i forskellige kombinationer til sine klaviaturer. Mekanikken, dvs. springerne og deres tilhørende styreskinner (kaldet registre), kunne også rekonstrueres med rimelighed, idet der ikke er de store forskelle mellem de forskellige tyske byggere fra den tid. Blomsterdekorationen på klangbunden kunne renses, og klangbunden kunne repareres, især i diskanten, hvor der manglede et stykke. Ved restaureringen af klangbunden blev den taget ud af instrumentet, og vi har således fotografier af instrumentets indre opbygning samt af klangbundens beribning (se illustrationer).

En organologisk undersøgelse

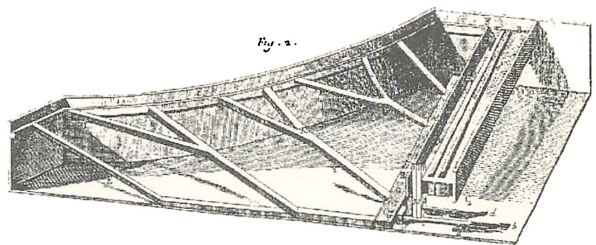
Jesper Bøje Christensens undersøgelse²⁰ har hovedsageligt handlet om at drive grundig personalhistorisk forskning på manden Moshack og kun i mindre omfang at undersøge selve instrumentet grundigt. Siden publikationen af artiklen er forskningen i tysk cembalobygning blevet markant mere nuanceret ved undersøgelse af flere tyskbyggede instrumenter og identifikationen af flere tyske skoler indenfor cembalobygning. Jeg vil her give et kort rids over tysk og skandinavisk cembalobygning i det 18. årh. med henblik på at identificere, hvor Moshack fik sin inspiration fra.

Tysk og skandinavisk cembalobygning i det 18. århundrede

Moshack-cembaloet ligner umiddelbart med sin kraftige kassekonstruktion og sin S-svungne buede side et instrument bygget i Tyskland, som påpeget af Jesper Bøje Christensen²¹. De peger ligefrem på, at Moshacks arbejde minder meget om Hamborg-bygger dynastiet Hass, mere præcist et instrument bygget af Johann Adolph Hass i 1764 (The Russel and Mirrey Collection of Early Keyboard Instruments, Edinburgh – se ill. 12).

Indre konstruktion på udvalgte tyske cembaloer. Fra oven: Joh. Chr. Fleischer, Hamborg 1710; Joh. Adolph Hass, Hamborg 1750; Harrass' værksted, Breitenbach efter 1700; Michael Mietke, Berlin ca.1700. Nederst fra Denis Diderots Encyclopédie, Tavle 15, med en urealistisk konstruktion af et cembalo (efter Restle 1995, p.33).

I det 18. årh. fandtes der i Tyskland og Skandinavien en række klaviaturinstrumenter, og betegnelser for dem anvendtes nærmest i flæng. Opfattelsen af flyglet som eneherkende klaviaturinstrument er en moderne opfattelse fra det 19. årh. I det 18. århundrede gik klaviaturinstrumenter i Tyskland og Skandinavien under fællesnavne som *Clavier*, *Cembalo*, *Clavicembalo* og *Flügel*. Instrumenterne kunne anvende forskellige mekanismer til at sætte strengene i bevægelse, således fandtes der både knipsede, strøgne og anslåede instrumenter, foruden at orglet også var almindeligt i kirken. Knipsede instrumenter omfatter cembalo-familiens instrumenter, dvs. de instrumenter, som knipser strengen med et lille plektrum. Det største og vigtigste instrument i denne familie er cembaloet, men mindre og lettere håndterbare instrumenter til husbehov var almindelige i form af virginalet og spinettet. De anslåede instrumenter omfatter først og fremmest *clavichordet*, der i Tyskland og Skandinavien vandt særlig popularitet. Dette var især tilfældet i Sverige, hvor der udvikledes en helt speciel byggetradition, som producerede clavichorder langt op i det 19. årh., i modsætning til i Tyskland og Danmark, hvor klaveret skubbede clavichordet ud. Et clavichord er et meget enkelt hammerinstrument, hvor der bag på hver enkelt tast på klaviaturet sidder et stykke messing ("tangente"), som anslår strengen, når tasterne trykkes ned. I modsætning til klaveret er tangente i kontakt med strengen, mens denne klinger. På klaveret flyttes hammeren væk fra strengen umiddelbart efter anslaget. Clavichord-anslaget er således meget mere dæmpet, men til gengæld kan man lave vibrato ved at bevæge tasterne lidt, mens man spiller. Clavichordet stammer tilbage fra middelalderen, men opnåede i Nordtyskland en enorm popularitet med udbredelsen af en ny musikstil, kaldet *empfindsamer Stil*, i anden halvdel af det 18. årh. Det sam-

me gjaldt for Danmark, Norge og Sverige. *Empfindsamer Stil* fokuserer på kommunikation af følelser og kan ses som en præromantisk udvikling, hvor der anvendtes ekspresive og dynamiske kontraster, skiftende tonearter og orkestrale effekter²². Clavichordet understøttede denne stil særdeles godt, da det med sin næsten ultra-sensitive spillestil muliggjorde et meget følsomt anslag. Dette var i stærk modsætning til cembaloet, der ikke er anslagsfølsomt, og hvor klangændringer alene foretages gennem frasering og anvendelse af registre, ofte fordelt på flere klaviaturer, som på orglet. At clavichordet alligevel hen mod 1800 blev fortrængt af klaveret skyldtes den meget svage klang. Det var således næsten kun egnet til solospil, og som kammer- og orkesterinstrument anvendtes derfor cembaloet, som havde en meget kraftigere klang. Selvom klavermeknikken egentlig blev opfundet af Cristofori tilbage i 1720, udbredtes klaveret og flygelet kun langsomt. *Taffelklaveret* og *hammerflyglet* kom til i anden del af det 18. årh. og vandt langsomt, men sikkert, stor udbredelse for helt at fortrænge cembalobygningen fra omkring 1790, hvor der kun kendes få nybyggede cembaloinstrumenter. Af forskellige afarter af klaveret er det vigtigt at nævne *Tangentenflügel* som er et flygel med en slags hamre af messing og *Pantolon*, som oprindeligt var en stor og kompleks form for dulcimer, hvor strenge spændt udover en kasse blev anslået med hamre, som blev holdt i hænderne af musikeren. Fra 1731 kendes der versioner med klaviatur. De var ofte udstyret med træhamre uden filt og uden mulighed for at dæmpe strengene. I visse tilfælde kaldtes sådanne instrumenter senere også for *clavecin royal*, og her er vi tilbage i Nykøbing på Falster, hvor Moshack-cembaloet i Katedralskolens inventarfortegnelse fra 1821 første gang blev beskrevet med indførelsen "*Et Clavecin Royal, foræret af Conferensraad Ro-*

the". Vi ved, at Moshack-instrumentet ikke har været et *clavecin* royal, og at optegnelsen enten beskriver et helt andet instrument (hvilket synes usandsynligt) eller vidner om den mængde af forskellige klaviaturinstrumenter og generelle forvirring om deres navne, der har hersket i anden halvdel af det 18. årh. og altså endnu i Nykøbing i 1821.

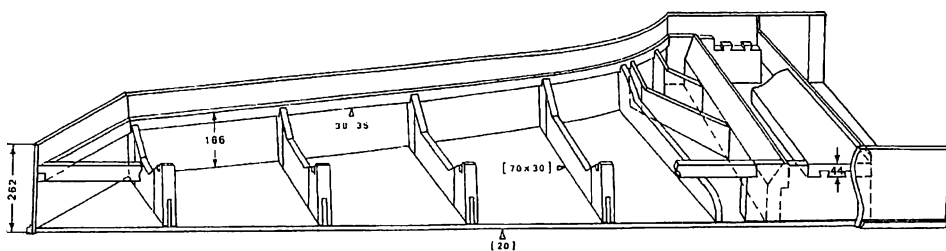
I det 18. århundrede har Tyskland flere væsentlige centre for musiklivet og ligeledes for byggeriet af musikinstrumenter. For cembaloets vedkommende er det efter konstruktionsprincipper, dekoration og type muligt at identificere følgende centre: Hamborg, Berlin, Hannover og Braunschweig, Gross Breitenbach, Dresden og Freiberg²³. Desuden har vi også eksempler på Skandinavisk cembalobyggeri, som er beslægtet med tysk cembalobygning. For at identificere, hvor Moshacks inspiration kommer fra, må vi kigge nærmere på de relevante af disse centre for cembalobygning, og hvilke instrumenter de typisk byggede. Som kontrast til den tyske og skandinaviske byggetradition står de franske, engelske, spanske, flamske, spanske og italienske traditioner, som også udvikler sig gennem det 17. og 18. årh. De regionale traditioner kan aflæses i konstruktionsprincipper for kassens form og proportioner, kassens indre stivere, dekoration, klangbundens opbygning med ribber, steg, evt. rosette og dekoration, klaviaturet, bestrengning, mekanik, stellet og valg af materialer.

For at kunne placere Moshack-cembaloet kigger vi kort på de to relevante tyske cembalobyggetraditioner samt på den svenske byggetradition.

Hamborg

Cembalobygning i Hamborg domineres af byggedynastier som Fleischer, Hass og Zell. De overordnede kendetegn er den dobbelt svungne S-formede buede side på kassen, profiler skåret i kassens top og malet dekora-

tion, ofte med kinesisk inspirerede elementer. Johann Christoph Fleischer (1676-1728) er kendt for 6 klaviaturinstrumenter, hvoraf de fem er clavichorder, og kun et enkelt er et cembalo fra 1710. Det har U-formede konstruktionslementer som Moshack-instrumentet, et manual og 2 registre (8+4) med klangbundsdekoration og italienskinspireret rosette. Hieronymus Albrecht Hass (1689-efter 1744) og hans søn Johann Adolph (før 1740-1775) er de mest berømte byggere fra Hamborg²⁴. Der findes i dag 8 cembaloer samt et antal clavichorder fra deres hånd. Alle 8 instrumenter er forskellige, og flere af dem hører til de største (over 2,7 m lange) og mest komplicerede cembaloer, der nogensinde er bygget. Således har 3 af Hass instrumenterne 16 fods registre (spiller en oktave under standard 8 fods registret), andre har 3 sæt 8 fods strenge osv. Det lader til, at Hass var en meget innovativ bygger, der trods sit traditionelle design eksperimenterede med mange forskellige registre i samme instrument – måske var han inspireret af tysk orgelbygning? Hass' instrumenter anvender en mellemting mellem øvre og nedre stivere i sit kassedesign, og kassens dele er omhyggeligt sinket sammen, som det også er tilfældet med Moshack-instrumentet, men bunden er ikke en integreret del af kassen²⁵. Jesper Bøje Christensen identificerede Moshack-cembaloet som parallelt til et instrument af Johann Adolph Hass (se ill. 12)²⁶. Det er et relativt stort instrument med 1 klaviatur, men med 3 registre (8+8+4). På visse områder ligner det Moshack. Det har dobbeltbuet side, samme omfang (F²-f³), klangbundsmaleri, ingen rosette og steger med samme type profil²⁷. Omvendt adskiller det sig ved at have en helt anden intern konstruktion, en helt anderledes beribning af klangbunden, en mere spids hale og en højere steg, som krummer mere i bassen. Strengudlægget baserer sig på lang mensur (c³ er +36 cm), mens Moshack er lige under med sine 35,5 cm.

Indre konstruktion af cembalo bygget af Gottfried Silbermann 1740 (efter Rase 1995, p.24). Sammenlign Moshack-cembaloets indre konstruktion, ill. 4.

Der er altså både klare fællesnævner med tyske instrumenter generelt og klare punkter, der tilsiger os, at Moshack i hvert fald ikke kun er inspireret af Hass. Den sidste Hamborg-bygger der skal nævnes, er Christian Zell (aktiv 1728-41), som efterlader sig 3 cembaloer, hvoraf det fra 1728²⁸ viser tydelig italiensk inspiration, både i kassens opbygning med knæ og integreret bund og i registermekanikken. Omvendt er det et typisk Hamborginstrument med finérdekoration omkring klaviaturene og dekoration med kineserier på kassen.

Dresden

To klaviaturbyggere er centrale for det midt-tyske område med Dresden som centrum. Det drejer sig om Gottfried Silbermann og dynastiet Gräbner, der bestod af hele 9 byggere og organister, som var aktive i det 18. årh. De har efterladt sig fire bemærkelsesværdige instrumenter (1722/Villa Bertramka, Prag, 1739 / Schloss Pilsnitz, Dresden, 1774 / Grassi Musikinstrumentenmuseum, Leipzig og 1782 (se ill. 11)/Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg). Selvom de spænder over en længere periode, har de vigtige fælles træk. Der er tale om store instrumenter med 2 manualer og tre registre. Kassen er af fyr med sider, som overlapper bunden, men uden den dobbeltsvungne buede side. Instru-

menterne fra 1774 og 1782 har profiler, som ikke er skåret i kassens sider, men pålmede. Den interne konstruktion er baseret på tværgående stivere fra den buede side til ryggen. Klangbundens ribber går på tværs af steget. En ny opmåling af 1774-instrumentet, af Ute Singer (2014) viser, at dette instrument har en beribning af klangbunden med 6 ribber, som er fæstnet i klangbundens fastgøringsliste på samme måde som på Moshack-instrumentet. Steget på klangbunden har samme dimensioner og omtrent samme tværsnit som på Moshack, dvs. samme højde i bas og diskant, men gradvis smallere fra bas mod diskant²⁹. Kassen er som på Moshacks instrument bygget af blandede materialer, idet ryggen er af 20 mm fyr, mens resten er af rødbøg³⁰. Stellene på 1722 og 1739 er ældre baroktyper, mens 1774 og 1782 (se ill. 11) har enkle stel med cabrioleben³¹.

I Dresden fandtes også byggeren Gottfried Silbermann, som er kendt for at have bygget hammerflygler allerede i 1730'erne. Disse instrumenter minder i deres konstruktion, proportion og design meget om Moshack og har også den dobbeltsvungne buede side. Meget bemærkelsesværdigt er et cembalo på Musikinstrumenten-Museum i Berlin, som er tilskrevet Gottfried Silbermann (c.1740). Det er et instrument med samme proportioner som Moshack,

dog ikke med dobbeltbuet side og uden dekoration, men det har en nærmest identisk indre konstruktion med U-formede stivere (se ill. 8). Der er lidt flere stivere end på Silbermann-instrumentet, hvilket kan forklares ved, at Silbermann-instrumentet har 3 registre og dermed et større strengetræk.

Sverige

Stockholm var i det 18. årh. et væsentligt centrum for instrumentbygning med mange aktive byggere. I starten var nybygning tilsyneladende baseret på at kopiere importerede instrumenter. Ud fra annoncer kan vi se, at der blev importeret cembaloer fra Hamborg og England, dog med en tydelig overvægt til clavichordet³². Cembaloet havde en blomstringstid, endda som soloinstrument c.1740-1780, hvorefter interessen daler, som det ses i en annonce fra 20/9 1802 i Dagligt Allehanda: "*En Clavecin med 2:ne Stämmor, nyligen reparerad, finnes för et owanligt godt köp til salu ...; kunde man därföre få tilbyta sig et Claver, äfwen mot mellangift, wore så mycket bättre*"³³. Udover importen af instrumenter blev svenske byggere inspireret af Det svenske Akademi, som midt i det 18. årh. opmuntrede til en videnskabelig tilgang til klaviaturinstrumentbygning. Det resulterede i hvert fald i, at byggeren Johan Broman (c. 1717-1772) i 1756 konstruerede et cembalo med en længde på hele 3,6 meter baseret på en videnskabelig beregning af strenge-længder mhp. at øge instrumentets stabilitet i stemning (Scenkonstmuseet, Stockholm). Det var ikke nogen succes, men det ledte til den særlige svenske clavichord-byggetradition³⁴.

På Nordiska Museet i Stockholm findes yderligere et instrument, der er tilskrevet ham (NM 149.592, se ill. 9). Det er også et stort instrument (længde 2,45 m) med dobbeltsvungen buet side, dekoration med kineserier, lavt fineret navnebræt og savtakkede

udskæringer ovenover klaviaturet, som passer til overtangenterne. Træk som tydeligt stammer fra Dresden, nærmere bestemt dynastiet Gräbner, hvis instrumenter er nævnt ovenfor. Vi ved også hvor inspirationen er kommet fra. Johan Broman stod nemlig i lære hos Philipp Jacob Specken (1680/90-1762), der var indvandret fra Dresden til Stockholm omkring 1730. I Dresden stod Specken i lære hos byggeren Gottfried Silbermann (som også er nævnt ovenfor). Fra Speckens hånd har vi udover et antal clavichorder formodentlig to cembaloer. Det mest interessante og signerede er fra 1748 (NM 42.892, Scenkonstmuseet, Stockholm – se ill. 10), længde 2,32 m, 1 manual (F²-f³), 3 sæt strenge: 8+8+4. Dobbeltsvungen buet side. Kassen er dekoreret med kineserier i hvidt udvendigt og i blå indvendigt i låget. Omkring klaviaturet er instrumentet fineret og navnebrættet er lavere end kassen og forsynet med en pålimet profil (i modsætning til kassesidernes udskårne profiler). Det har en kraftig ryg og en tyndere buet side. Den indvendige opbygning består af U-formede stivere med en bund, som er faldet sammen med kassen. Stegene på klangbunden er profilerede med en svag bue, men klangbunden er ikke bemalet. Med andre ord har Speckens instrument påfaldende mange ligheder med Moshack-instrumentet, både hvad angår proportionering, konstruktionsprincipper og klangbund. Det samme kan formodentlig siges om instrumentet af Broman, men dets indre konstruktion kendes ikke. Specken var i øvrigt ikke bare elev af Silbermann, men Speckens cembalo fra 1748 er også konstrueret efter de samme principper som Silbermanns tre overleverede hammerflygler fra 1746-49 samt cembaloet fra c.1740 (se ill. 8), hvilket er blevet vist af Andrea Rastelli (2002) gennem undersøgelser og rekonstruktioner, og som illustrationen med indre konstruktioner viser, har det samme specielle konstruktion.

Efter Speckens død blev hans forretning overtaget af Gottlieb Rosenau (c.1720-c.1790), hvorfra der kendes et cembalo fra 1786 (Musikmuseet København). Der er igen tale om stort instrument (længde 2,74 m) med to manualer (F'-f'''), tre registre og et stel med cabrioleben. Det er flere steder omtalt som værende i stil med Hamborgbyggernes³⁵, men igen er det tydeligt, at det er sket, før man fik beskrevet Dresden-instrumenterne, da det har samme træk fra Gräbner, som ikke kendes fra Hamborg. Ud fra de overleverede instrumenter og kendskabet til de fremtrædende cembalobyggere i Sverige i det 18. årh. er det rimeligt at konkludere, at svensk cembalobygning i høj grad hentede sit design indenfor cembalobygning fra Dresden, navnlig fra de to mest berømte byggere Gottfried Silbermann og Gräbner-dynastiet. Det skal også bemærkes, at der i Sverige findes et cembalo af Michael Mietke (Hälsinglands museum), som var en berømt bygger fra Berlin. Mietkes instrumenter deler en del træk med Dresden-instrumenterne, men de er ofte dekorerede med farverige lakarbejder i kinesisk stil, hvilket står i stærk kontrast til de helt udekorerede eller enkelt bemalede instrumenter fra Dresden (Mietke instrumentets indre konstruktion er vist på ill. 7).

Konklusion

Reventlow-museet i Pederstup på Lolland er siden 2012, hvor Moshack-cembaloet blev opstillet i Thorvaldsensalen, blevet en del af en fortælling om dansk cembalobygning, som vi ellers ikke ved ret meget om. Denne undersøgelse af instrumentet og det sammenlignende studie med beslægtede konstruktionstraditioner peger på en revurdering af instrumentets byggetradition og fortæller os også noget om, hvem Moshack kan have været udlært hos eller været i kontakt med. Christensen og Falcon Møller (1978) konkluderede, at Moshack-instru-

mentet var beslægtet med instrumenter af Hass-familien i Hamborg, især et af Johann Adolph Hass fra 1764 (The Russel and Mirrey Collection of Early Keyboard Instruments, Edinburgh – se ill. 12), som syntes at have fælles træk.

Mine undersøgelser af Moshack-instrumentet sammenholdt med røntgenbilleder peger derimod i retning af de svenske byggere fra Stockholm, nærmere bestemt Philipp Jacob Specken (ill. 10), Johan Broman (ill. 9) og Gottlieb Rosenau, der alle byg-

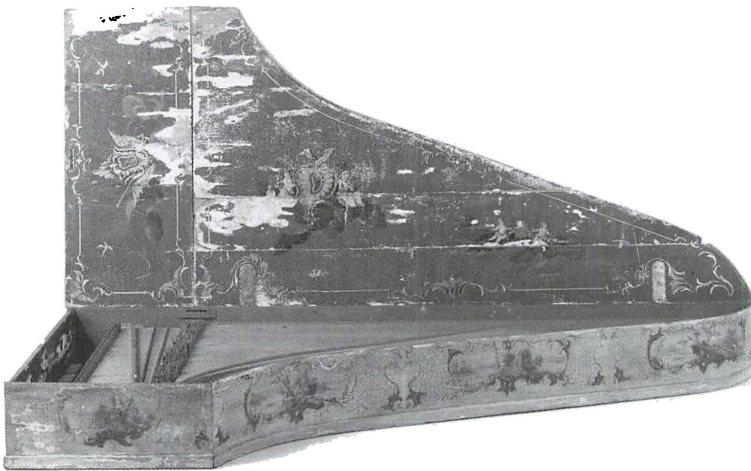
Cembalo af Johan Broman, Stockholm ca. 1750-70. Nordiska Museet NM 149.592, Stockholm. Foto Sofi Sykfont.

gede i samme stil som Moshack og havde tætte forbindelser til de kendte byggere fra Dresden, Gottfried Silbermann (ill. 8) og Gräbner-dynastiet (ill. 11). Følgende fakta understøtter teorien:

- Kassens indre konstruktion på Moshack-cembaloet anvender fire U-formede stivere, hvilket er magen til Specken (Stockholm) samt Silbermann og Gräbner (Dresden), men ikke anvendt af Hass (såvidt vides) eller Zell. En anden bygger fra Hamborg (J.C. Fleischer 1710) anvender to U-formede stivere, men det er en meget lettere konstruktion og et mindre instrument.
- Siderne på Moshack overlapper delvist bunden og er falsat sammen med denne. Dette kendes ikke fra Hass-instrumenterne, men Specken-instrumentet er bygget på samme måde.
- Moshack-cembaloet anvender både udskårne og påklistrede profiler på kassens si-

der. Hass-instrumenterne anvendte kun udskårne profiler. Specken anvender udskårne profiler på kassen og en påklistret profil på navnebrættet tilsvarende Moshack.

- Moshack-cembaloets klangbund er konstrueret med syv ribber, der går vinkelret på steget og er falsat ind i klangbundens bærende dele, hvilket ikke kendes fra Hamborg-instrumenter, men kendes fra Specken og både Silbermann og Gräbner fra Dresden.
- Moshack-instrumentet hører med sine proportioner og sin størrelse til blandt de store instrumenter (instrumenter med et klaviatur og 8 fods register som er længere end 2,3 m), som svenske cembalobyggere og byggerne fra Dresden er kendt for. At nogle af Hass' instrumenter var meget store skyldtes ofte brugen af 16 fods registret, som hverken byggere fra Stockholm eller Dresden brugte.
- Moshack-instrumentet har en meget enkel dekoration, hvilket ikke genfindes for cem-

*Cembalo af
Philipp Jacob
Specken, Stock-
holm 1748.
Scenkonstmuseet
NM 42.892,
Stockholm.*

Cembalo af Carl August Gräbner, Dresden 1782, MIR1079, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

Cembalo af Johann Adolph Hass, Hamburg 1764. Den finerede dekoration er ikke original. The Russel and Mirrey Collection of Early Keyboard Instruments, Edinburgh.

baloer og clavichorder fra Hamborg, men hvilket passer fint på det svenske clavichord, der kun sjældent var bemalet med kineserier eller lignende. Af de fire overleverede svenske cembaloer er to dekorerede med kineserier (Specken, Broman), et meget enkelt dekoreret af Rosenau 1786 (men muligvis er det ikke den originale dekoration) og et helt udekoreret (Broman 1756). Kineseridekorationer kendes både fra Hamborg og fra byggeren Michael Mietke fra Berlin, som er repræsenteret i Sverige med et instrument.

– Moshack-cembaloet har en klangbund uden rosette, men dekoreret med blomster, hvilket også er tilfældet for Hass instrumenterne – men dette træk ses også hos Michael Mietke fra Berlin. Instrumenterne fra Dresden har ikke klangbundsdekoration, men ofte rosette.

Sammenligningen af væsentlige konstruktionsmæssige træk peger dermed på, at Moshack har haft kontakt med de stockholmske cembalobyggere (Philipp Jacob Specken og Johan Broman), og at hans arbejde dermed mere er i den skandinaviske tradition end i den hamborgske. Dansk cembalobygning i det 18. årh., hvor Moshack må have været en ledende skikkelse, skal da ses i forbindelse med svensk og midt tysk cembalobygning. Tidligere spekulationer i, at Moshack kunne have været i lære hos Hass i Hamborg, skal dermed i stedet udskiftes med undersøgelser af, hvorvidt Moshack har været i lære hos Specken i Stockholm eller muligvis hos de berømte byggere Gräbner og Silbermann i Dresden, hvor vi jo ved, at Specken stod i lære hos Silbermann.

Moshack-cembaloet blev rekonstrueret til spilbar stand i 1989 med instrumenter af

Hieronymus Albrecht Hass som forbillede, hvilket især ses på det smukke stel, som er en kopi af stellet fra Hass 1724 i Oslo. Med vores nye viden betyder det, at stellet ikke har set sådan ud, da det med al sandsynlighed har været inspireret af Specken eller Broman i Stockholm. De bevarede instrumenter og deres inspirationskilder anvender ofte lettere og mere tidssvarende (vi er jo i 1770) stel med 6 cabrioleben (se ill. 9 af Broman-instrumentet). Interessant nok, så er der også en skygge på bunden af Moshack-cembaloet nær halen, der falder sammen med det sted, hvor Broman-cembaloets stel når til. Måske er dette en skygge af det oprindelige stel?

Bortset fra det, kan vi glæde os over, at vi på Lolland har et vigtigt og spændende stykke dansk musikhistorie stående. Vi kan glæde os over, at instrumentet med rekonstruktionsarbejdet er bragt i spilbar stand, og gennem sin klang og sin konstruktion fortæller om sin tid og om Moritz Georg Moshacks fantastiske arbejde, der viser skandinavisk cembalobyggetradition, da den var på sit højeste.

Erik Kristiansen har i en årrække arbejdet som cembalobygger og har studeret instrumenterne i de fleste europæiske samlinger. Desuden er han cand.mag. og har en ph.d. i performance design fra Roskilde Universitet, hvor han var ansat 2006-2015. Hans forskningsområder inkluderer digital formidling på museer, cembaloforskning og designforskning. Senest har han været medforfatter på en bog om Piet Hein (Gyldendal 2015). Han er nu ansat som digital museumsinspektør ved Museum Lolland-Falster.

Hubbard, Frank: Three Centuries of Harpsichord Making. Cambridge MA: Harvard University Press, 1965.

Irving, John: Pre-romanticism in Music. Encyclopaedia of the Romantic Era, 1760-1850, 2 vols. C. J. Murray (ed.). New York: Routledge, 2013.

Kottick, Edward: A history of the harpsichord, Indiana University Press, 2003.

Koudal, Jens Henrik: Nodefundet på Aalholm Slot. Cæcilia. 1992-1, p. 265-278, 1992.

Martin, Darryl: The Art of Making a Harpsichord. London: Robert Hale, 2012.

Müller, Mette: Otto Joachim Tiefenbrunner, dansk klaverbygger fra slutningen af det 18. århundrede. Danish Yearbook of Musicology, vol.4. p.133-136,1965.

Rastelle, Andrea: Alcune considerazioni sui fortepiani di Gottfried Silbermann esistenti e la loro analogia costruttive con i cembali rimasti del suo allievo Philip Jacob Specken. Instruments à claviers – expressivité et flexibilité sonore. Thomas Steiner (ed.). Lausanne: Peter Lang. pp.43-54, 2002.

Rase, Horst: Zwei Nachbauten (Rekonstruktionen) des "Bach-Cembalos". Das Berliner "Bach-Cembalo" – Ein Mythos und seine Folgen, Restle, K. (ed.). Staatliches Institut für Musikforschung Preussischer Kulturbesitz, Berlin, pp. 17-28, 1995.

Restle, Konstantin: Versuch einer historischen Einordnung des "Bach-Cembalos". Das Berliner "Bach-Cembalo" – Ein Mythos und seine Folgen, Restle, K. (ed.). Staatliches Institut für Musikforschung Preussischer Kulturbesitz, Berlin, pp. 29-40, 1995.

Rose, Malcolm and Law: A Handbook of Historical Stringing Practice for Keyboard Instruments. Publ. by Malcolm Rose & David Law 1995, third impr. 2005.

Noter:

1. Christensen og Falcon Møller 1978.
2. Christensen og Falcon Møller 1978.
3. Rastle 1995.
4. Koudal 1992.
5. Citeret fra Müller 1965.
6. Müller 1965.

7. Falcon Møller 1983.
8. Christensen og Falcon Møller 1978.
9. Kottick 2003.
10. Falcon Møller 1983.
11. For flere detaljer se: Christensen og Falcon Møller 1978.
12. Christensen og Falcon Møller 1978.
13. Christensen og Falcon Møller 1978.
14. Musikmuseet, København og Norsk Folkemuseum, Oslo.
15. Christensen og Falcon Møller 1978.
16. Rose og Law 2005.
17. Rose og Law 2005.
18. Kunstindustrimuseet, Oslo.
19. 1770 og 1768, hhv. Musikmuseet, København og Norsk Folkemuseum, Oslo.
20. Christensen og Falcon Møller 1978.
21. Christensen og Falcon Møller 1978.
22. Irving 2013, p.903.
23. Kottick 2003.
24. Hubbard 1965.
25. Hubbard 1965, Planche XXVIII.
26. The Russel and Mirrey Collection of Early Keyboard Instruments, Edinburgh/Martin 2012.
27. Se Martin 2012.
28. Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg.
29. Henkel 1979.
30. Henkel 1979.
31. Henkel 1979.
32. Helenius Öberg 1978.
33. Helenius Öberg 1978.
34. Helenius-Öberg 1978, 1986.
35. Kottick 2003.

Mediehøsten 2014

Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2014

*Af Dorte Tissot Hansen & Erik Elkjær Koch
Guldborgsund-bibliotekerne*

Bibliografien bygger på et udvalg af registreringer fra *Dansk Lokalbibliografi: Storstrøms Amt* og *Danbib* suppleret af indeksering af artikler fra bl.a. en række årspublikationer. Kommentarer om fejl og mangler modtages med tak på: dth@guldborgsund.dk eller eek@guldborgsund.dk

Mediehøsten 2013: bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2013 / Dorte Tissot Hansen & Erik Elkjær Koch. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 96-105: ill.

DK5: 01.764 Lolland-Falster

Biblioteket i Nykøbing F: 100 år i ord og billeder / Dorte Tissot Hansen; Dorte Tissot Hansen (red.) & Eva Susanne Larsen (red.). Nykøbing F.: Guldborgsund Bibliotekerne, 48 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

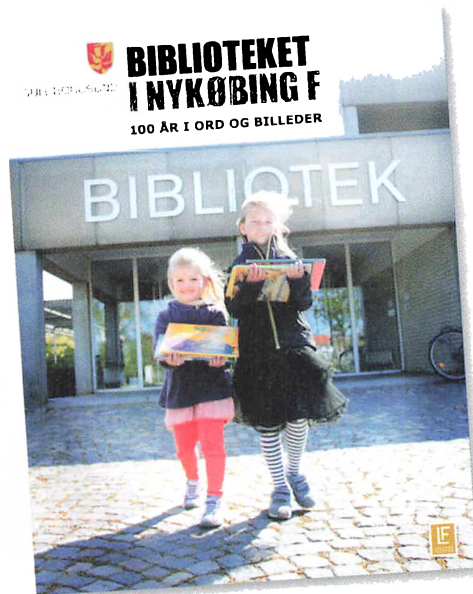
DK5: 02.4 Nykøbing Falster

Folkebibliotek i Nykøbing F 1914-2014 / Dorte Tissot Hansen & Eva S. Larsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 75-95: ill.

DK5: 02.4 Nykøbing Falster

Saxkjøbing Avis 1914-2014 / Bent Jensen (red.), Lise Autzen (red.) & Erik Petersen (red.). Saxskøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 70 sider: ill.

DK5: 05.16

Saxkjøbing Avis i 100 år

Foreningen Støvmidterne
4990 Saksøbing

Udskrift af Falkerslev Kirkebog 1775. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 60-61: ill.

DK5: 26.3

Majbølle og Vignæs kirker – 100 års selveje / Tove Niclasen. Guldborg: Majbølle-Vignæs Menighedsråd, 69 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 27.67 Guldborgsund

Årsberetning / Lolland-Falsters Stift. [Nykøbing F.]: Lolland-Falsters Stift, 27 sider: ill.

DK5: 27.67 Lolland-Falster

De polske indvandrere / Kathe Torp Jensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 27-37: ill.

DK5: 32.61. Efterkommere af polske indvandrere fortæller om deres familier

Bank-Jensen: en begavet original / Finn Carl Sørensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk

Arkiv Stubbekøbing, 62-69: ill.

DK5: 33.221

Brugsen før og nu / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 72-78: ill.

DK5: 33.431

Grundejerforeningen Stubbegård: 40 år: 11. marts 1974-2014 / Kurt O.S. Hansen (red.) & Mogens Hansen (red.); Jan Knudsen (foto) ... [et al.]. Nakskov: Grundejerforeningen Stubbegård, 50 sider: ill.

DK5: 33.9563

Stubbekøbing Forligelseskommission / Karin Suhr Rasmussen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 53-56: ill.

DK5: 34.7

Saksøbing Spejdernes 100 års jubilæum / Annette Brylle Hansen (red.), Anni Nielsen (red.) & Erik Petersen (red.). Saksøbing: Saksøbing Spejderne, 83 sider: ill.

DK5: 37.206

Skoler i tidligere Rødby og Holeby kommuner / Arne Pedersen & Anne Margrethe Kondrup Rasmussen. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 4-12: ill.

DK5: 37.5 Holeby

Christianssædes skolevæsen / Jesper Munk Andersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 8-23: ill.

DK5: 37.9

Skolebilleder. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 70-85: ill.

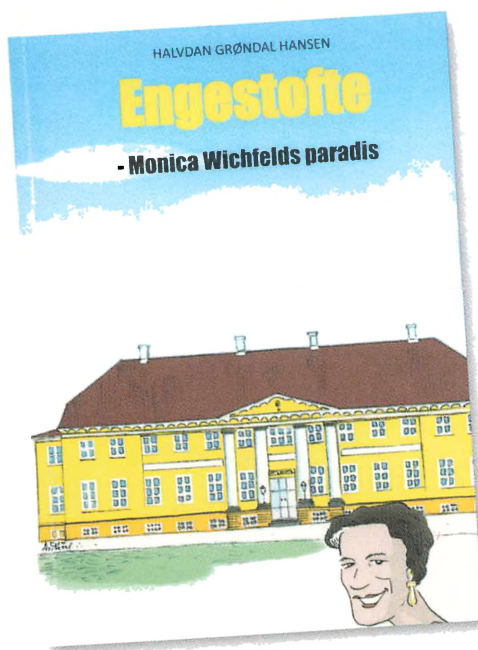
DK5: 37.9

Skolegang i Hunseby under besættelsen / Børge Pedersen. I: Jul på Lolland, 42-43: ill.

DK5: 37.9

Husker du din skoletid? / Peter Foersom; Katha Qvist (red.). [Nykøbing F.]: Kulturmindeforeningen i Nykøbing F.: Museum Lolland-Falster, 68 sider: ill. DK5: 37.96

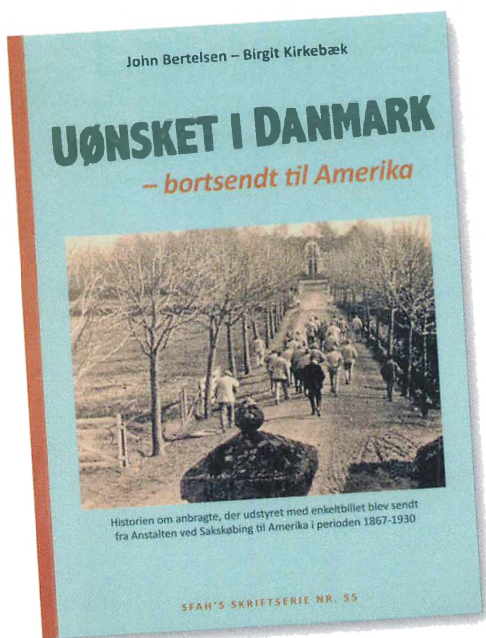
1867-1930 / John Bertelsen & Birgit Kirkebæk. Taastrup: SFAH, 253 sider: ill. Med litteraturhenvisninger og links DK5: 38.409. Om udviklingen af den forvaltningsmæssige praksis, som den udfoldede sig på en dansk arbejdsanstalt i årene 1867-1930, og om 26 indsatte, der blev udsendt til Amerika i samme periode

På juleindkøb i Nakskov 1910 / Anka Lyderick Andersen. I: Jul på Lolland, 16-19: ill. DK5: 39.55

Femø / Lars Guldager Dyhr; Stine Guldager Dyhr (foto). I: Økuller: 11 dejlige danske øer. Aarhus: Turbine, 38-47: ill.

DK5: 46. Om 11 danske øer, der er portrætteret ud fra deres unikke historier, mad, natur og de mennesker, der bebø øerne.

Danmarks Herregårde: Sjælland, Møn og Lolland-Falster / Niels Peter Stilling; Niels Peter Stilling (foto); Marianne Moring

Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika: historien om anbragte, der udstyret med enkeltbillet blev sendt fra Anstalten ved Sakskøbing til Amerika i perioden

(red.). [Kbh.]: Gyldendal, 455 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 46.1. Heri omhandlende Lolland-Falster: *Det falsterske krongods* (329-348), *Herregårdene på Lolland* (349-434) og *Øvrige herregårde på Sjælland og Lolland-Falster* (443-444)

Engestofte: Monica Wichfelds paradís / H. Grøndal Hansen; Mikael Nielsen (tegner). [Nykøbing F.]: Halvdan Grøndal Hansen, 152 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 46.4 Engestofte

Guldborgsund – små og store turistmål / H. Grøndal Hansen. [Nykøbing F.]: Halvdan Grøndal Hansen, 144 sider: ill. Med links

DK5: 46.4 Guldborgsund

De tre "Sø" – gårde på øen Lang / Christian Løye. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 25-29: ill.

DK5: 46.4 Lang

nakskov visioner og fakta

Samlet og
fortalt af Dan Lundrup
Foto:
Morten Lundrup

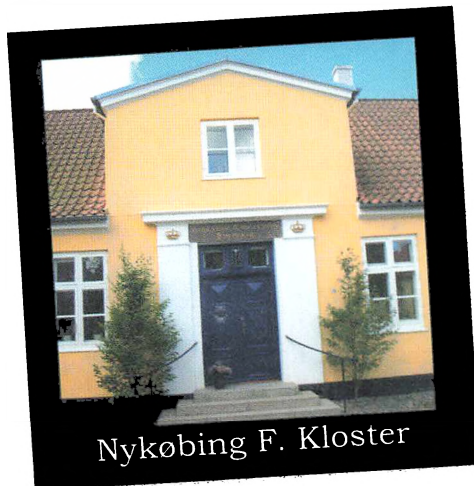

Ludvigsgave – en arbejdsplads: billeder og beretninger fra tidligere ansatte og deres familier: med samtidig opfølgning på temaer fra Friisenfeldt-bogen: endvidere et større kapitel om Skolerne på Danmarks Sydspids i anledning af "Skole for alle i 200 år – jubilæum 1814-2014" / Gitte Ahrenkiel; Gitte Ahrenkiel (red.); Bjarne Bøgelund-Andersen (medforf.) ... [et al.]. Kbh.: Books on Demand, 140 sider: ill.

DK5: 46.4 Ludvigsgave

Nakskov: visioner og fakta / Dan Lundrup; Dan Lundrup (red.), Jørgen G. Sørensen (red.) & Palle Pedersen (red.); Morten Lundrup (foto). Nakskov: Det Gamle Trykkeri, 57 sider: ill.

DK5: 46.4 Nakskov

Nykøbing F. Kloster / Helle Ålsbøl. Nykøbing F.: Nykøbing F. Kloster, 43 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 46.4 Nykøbing F. Kloster

Nørre Alslev Langgade / Poul Schjelde. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 38-46: ill.

DK5: 46.4 Nørre Alslev

Billedserie fra Sakskøbing, med tekst / Bent Jensen. I: Historiske Beretninger nr. 8, 106-115: ill.

DK5: 46.4 Sakskøbing

Tingsted sogn

Bidrag til sognets historie

Tingbanken Sølvhøjavlingen Hullebækvej Trættevejen
Stationsvej Øverup Møllevej Lysbovej Smalbyvej
Stubberupvej 47-73 Forening

Udgivet af Tingsted og Systofte Sognes Lokalhistoriske Arkiv
2014

Tingsted sogn: bidrag til sognets historie: Tingbanken, Sølvhøjavlingen, Hullebækvej, Trættevejen, Stationsvej, Øverup Møllevej, Lysbovej, Smalbyvej, Stubberupvej 47-73, foreninger / Grethe Lollike & Ebbe Hansen; Flemming Jensen (foto) & Alex Steinbach (foto); Birgitte Nielsen (red.). Nykøbing F.: Tingsted og Systofte Sognes Lokalhistoriske Arkiv, 226 sider: ill.

DK5: 46.4 Tingsted

Naturpleje på Fuglsang. I: Skoven, (10), 432-433: ill.

DK5: 50.26 Fuglsang (Guldborgsund Kommune)

Stormfloden omskabte Maltrup Vænge til en sø / Keld Hansen. I: Historiske Beretninger nr. 8, 18-26: ill.

DK5: 55.3

Næsehornets lange rejse / Charlotte Bille Brahe Knuth. I: Jul på Lolland, 54-62: ill.

DK5: 58.06

Rasmus Sigvardts Maskinfabriks 50 års jubilæum i 1954 / Rasmus Sigvardt. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 47-66: ill.

DK5: 62.2

Et 75 års minde: minefaren ved Sydlollands kyst efteråret 1939 / Hans Chr. Bentsen. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 36-42: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 62.63

Bogø-Stubbekøbing / Anders Riis. I: Danske træfærger – som vi så dem. Mariager: Omtanke Kommunikation Rådgivning, 100-109: ill.

DK5: 62.8

Brede færger Rødby-Puttgarden: et projekt, der ikke blev udført / Palle Ømark. I: Jernbanen, (6), 52-55: ill.

DK5: 62.8. Historien om fugleflugtslinien mellem Rødby på Lolland og Puttgarden på Fehmarn og planerne om at lancere en helt ny 23 meter bred færgetype

Kæmpefærger var sidste nybyggeri / Per Klaaby. I: Jul på Lolland, 50-53: ill.

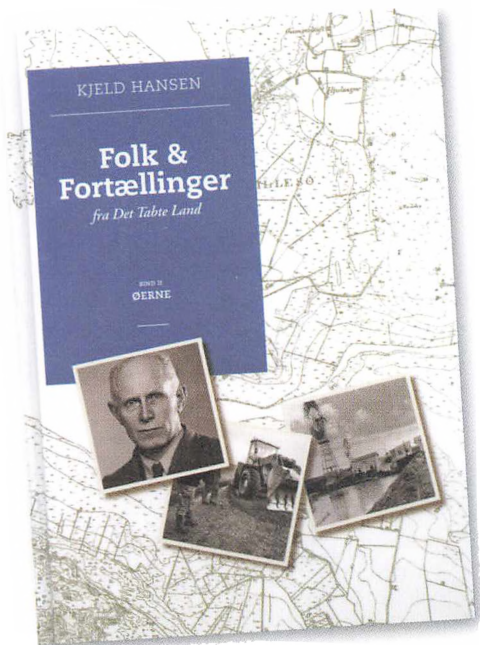
DK5: 62.81

Uddrag af Næsgaardelevs arbejdsdagbog 1940. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 57-59: ill.

DK5: 63.07

Dæmningen ved Keldervig holdt stand i 137 år / Kjeld Hansen. I: Jul på Lolland, 36-41: ill.

DK5: 63.13

Folk & fortællinger fra det tabte land, Bind 2: Øerne / Kjeld Hansen; Kjeld Hansen (foto). Klippinge: Bæredygtighed, 816 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 63.13. Værk om de mennesker, som historisk set, på godt og ondt, har været med til at forme den danske natur, vi kender i dag. Heri omhandlende Lolland-Falster: *Guldborgsund Kommune* (551-629), *Lolland Kommune* (630-704)

Skovdyrkning på Fuglsang. I: Skoven, (10), 428-430: ill. Med litteraturhenvisninger og links

DK5: 63.4

Der var engang en privat kirkegård i Vålse / Kathe Torp Jensen. I: Årsskrift / Lokalhi-

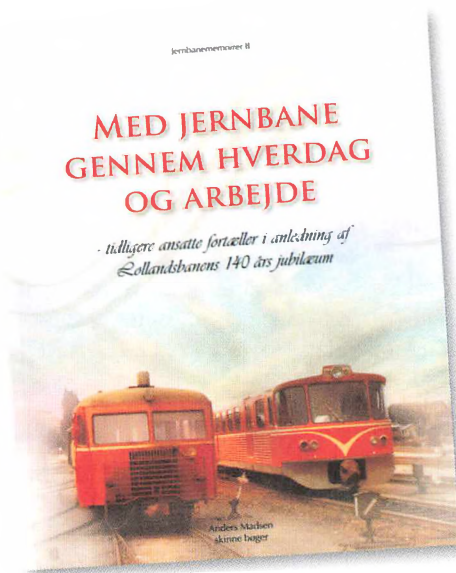
storisk Forening for Nordfalster, 79-85: ill. DK5: 63.513

Gravminderegistrering på Lolland-Falster – et kæmpe projekt / Ulla Schaltz. I: Kirkegårdskultur, (2014/2015), 36-47: ill. Med litteraturhenvisninger DK5: 63.513

Sælfangerne / Henning Kørvel. I: Jul på Falster, 30-37: ill. DK5: 63.94

På tur i Lolland & Falsters spisekammer / Nethe Plenge; Ingrid Riis Hovgaard (foto). [Kbh.]: Lofa, 181 sider: ill.

DK5: 64.1. Opskrifter på gedigen hjemmelavet mad med ingredienser fra Lolland og Falster tilpasset efter årstiden

Med jernbane gennem hverdag og arbejde: tidligere ansatte fortæller i anledning af Lollandsbanens 140 års jubilæum / Anders Madsen. Mariager: Skinne bøger, 116 sider: ill.

DK5: 65.841. Baseret på samtaler med en række tidligere ansatte gives et indblik i livet ved Lollandsbanen, om arbejdsforholdene og den daglige drift

Forlis i Grønsund / Bent Madsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 50-52: ill.
DK5: 65.98

Brødet med de sprøde skorper / Peter Heiberg. I: Jul på Lolland, 10-15: ill.
DK5: 66.81

Roesukkeret grundlagde "stationsbyen" Holeby / Bent Munck Hansen. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 21-24: ill.
DK5: 66.82

Tietgens forsøg / Paul Bell & Morgen Nørgård Olesen. I: Jul på Lolland, 44-46: ill.
DK5: 69.6

Historien om brandvæsen og brande i Rødby / Hans Chr. Bentsen. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 30-35: ill.
DK5: 69.899

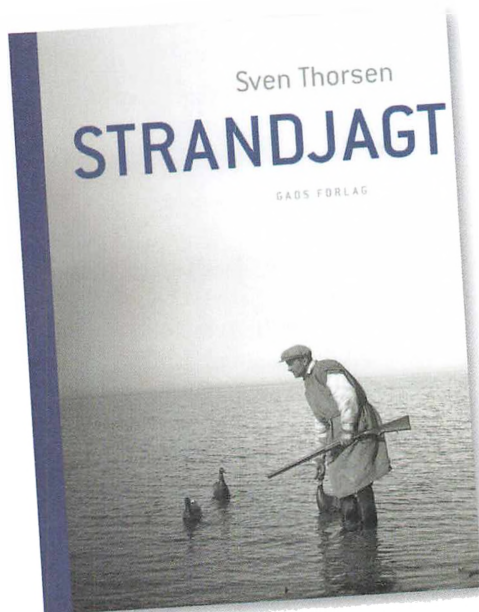
Kunsten på Højskolen Marielyst / Birte Faaborg & Michael Mondrup. [Væggerløse]: Højskolen Marielyst, 112 sider: ill.
DK5: 70.86

Ildsjæle får Gedser til at blomstre / Karen Broberg Mortensen ... [et al.] I: Ildsjæle i områdefornyelsen. Kbh.: Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 14-19: ill.
DK5: 71.9. Om ildsjæle og frivillige kræfter i Gedsers lokalsamfund og deres arbejde med at skabe en dynamisk udvikling i lokalsamfundet. Både i form af fysiske projekter og – i særlig grad – i kraft af sociale fællesskaber, netværk og venskaber på tværs af lokale skel

Urbane ressourcer: Slotsgadekvarteret, Nykøbing F. efter skoletid! / Eva Christensen (red.); Sara Itkin (ill.). Områdefornyelsen fortæller: 15 gode historier fra den helhedsorienterede byfornyelse: eksempelsamling. Kbh.: Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 70-75: ill.
DK5: 71.963

Osvald Helmuth og Bandholm / Jørgen Heiner. I: Jul på Lolland, 23-30: ill.
DK5: 77.56

Bonus var en træningsdragt: da NFH rykkede op i landets bedste rækker for første gang / Finn Stilling. I: Jul på Falster, 69-72: ill.
DK5: 79.75

Strandjagt: den danske kystfuglejagt 1800-1950 / Sven Thorsen. [Kbh.]: Gad, 391 sider: ill. Med litteraturhenvisninger og links
DK5: 79.9209. Om strandjagt i årene 1800-1950 på Læsø, ved Vadehavet,

Odense Fjord og mange andre steder. Jagten efter fugle og sæler foregik fra stranden eller i små pramme. Der fortælles om våben og jagtmetoder og om 38 jægere, hvoraf flere havde jagt som bierhverv. Heri om Lolland-Falster: *De næsten glemte: Errindlev Havn, Sydjylland 1907-50* (213-223), *Fotoalbum: Rågø, Smålandsfarvandet 1947* (325-333), *Nye tider: Stubbekøbing 1945-58* (339-345)

Under overfladen / Vibeke Knöchel Christensen. Maribo: Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog, 24 sider: ill. Med litteraturhenvisninger og links

DK5: 91.151. Særtryk af artikel i: Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2014

En romersk drukkenbolt på Falster / Peter Pentz. I: Sfinx, (4), 162-165: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 91.157 Falster. En bronzefigur, en såkaldt silen, er fundet på Falster

Løggård: et palisadeanlæg fra den yngre bondestenalder / Marie Brinch. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 37-45: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 91.157 Løggård

Blandt rigmænd og bønder: 5000 år under Nykøbing Falster omfartsvej / Marie Brinch; Marie Brinch (red.) & Andrew Crone-Langkjær (red.); Leif Plith Lauritsen (tegner). Nykøbing F.: Museum Lolland-Falster, 95 sider: ill.

DK5: 91.157 Nykøbing Falster

Syltholm-lagunens arkæologiske overflødhedshorn og nyeste fra helleristningsforskningen / Peter Hoffmann. I: Fund & fortid, (4), 24-27: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 91.157 Syltholm

Den store krig 1914-1918 / Finn Egelund. I: Historiske Beretninger nr. 8, 74-105: ill. DK5: 91.91

Kjeld Peter Johannes Andersen / Bjørn Koch Klausen. I: Historiske Beretninger nr. 8, 62-73: ill. DK5: 91.93

Baller, halve skibe og pirater fra Falster / Leif Plith Lauritsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 56-65: ill. Med litteraturhenvisninger DK5: 96.1

Spanierne på Lolland / Peter Heiberg. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 46-55: ill. Med litteraturhenvisninger DK5: 96.3

Befrielsen – glæder og eftertanke / Bo Christiansen. I: Historiske Beretninger nr. 8, 41-61: ill. DK5: 96.71

Engelske flyvemaskiner nedkaster flyveblade over Lolland / Hans Chr. Bentsen. I: Lo-

Blandt
rigmænd
og bønder

kalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 43-46: ill.

DK: 96.71

Nødlanding på Maløgrunden den 15. maj 1942 / Ib Walbum. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 67-74: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 96.71

Blå bog / K. E. Watz. I: Jul på Lolland, 48: ill.

DK5: 99.4 Bischoff, Erik

Portræt af en Matador fra Nordfalster – ostekongen Esper Boel / Kathe Torp Jensen & Steffen Jørgensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 13-26: ill.

DK5: 99.4 Boel, Esper

Annus mirabilis eller det forunderlige år / Thorkild Buch. I: Jul på Falster, 10-17: ill.

DK5: 99.4 Buch, Thorkild. Erindringer fra start i mellemskolen på Nykøbing Katedralskole i 1947

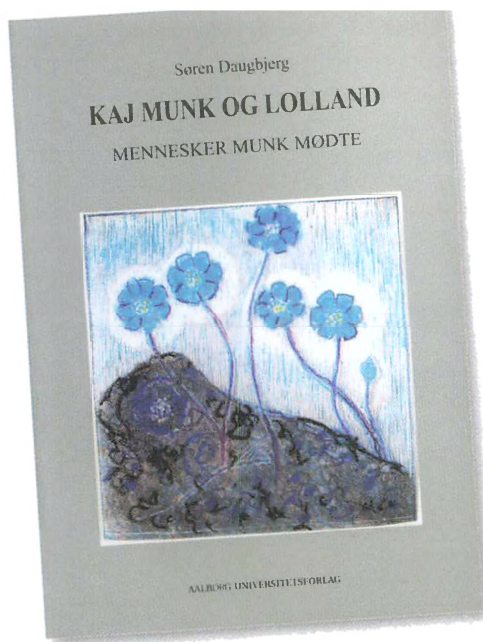
Erindringer fra den gamle skole i Bregninge / Michael Corfitzen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 24-42: ill.

DK5: 99.4 Corfitzen, Michael. Barndom og opvækst, samt lærergerning på Bregninge Skole fra 1881-1915

Barndom med mange børn at lege med / Niels Chr. Devantier. I: Jul på Falster, 60-63: ill.

DK5: 99.4 Devantier, Niels Chr. Erindringer fra den gang Fugleflugtliniens byggeri satte præg på gadebilledet i Nykøbing Falster

Store Peter: Grønlandsfarer, polarforsker og eventyrer / Kristina Shaw & Jon Eilenberg. Alt om historie, (10), 26-29: ill. Med litteraturhenvisninger og links

DK5: 99.4 Freuchen, Peter. I tiden omkring år 1900 var der ikke mange hvide pletter tilbage på verdenskortet. Men polaregnene var stadig ukendte, og det var op til en hårdfør flok af forskere og eventyrere at udforske disse områder. En af de mest berømte var den danske Peter Freuchen – eller Store Peter, som han med god grund blev kaldt

Leo Hansen – en glad dreng / Tove Nielsen. I: Jul på Lolland, 68-71: ill.

DK5: 99.4 Hansen, Leo

Min tid som lærer / Marianne Hansen. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, 13-20: ill.

DK5: 99.4 Hansen, Marianne

Den gamle mand og hjulet / Georg Wiingaard. I: Jul på Lolland, 31-34: ill.

DK5: 99.4 Hommel, Carl

Maribo Amts Økonomiske Selskab hædrer en kvinde fra Sundby F. / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 67-71: ill.

DK5: 99.4 Jørgensen, Karen

Biskop D. G. Monrads tid i Vester Ulslev / Steen Skovsgaard. I: Jul på Lolland, 20-22: ill.

DK5: 99.4 Monrad, D. G.

Kaj Munk og Lolland: mennesker Munk mødte / Søren Daubjerg. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 272 sider, ill. Med slægtstavler. Med bibliografi

DK5: 99.4 Munk, Kaj. Om digterpræsten Kaj Munks (1898-1944) barndom og opvækst hos plejeforældrene på Lolland, samt hvilken betydning dette har haft for hans senere liv og forfatterskab.

“Far taler om andre ting i kirken”: omkring et mindedigt for Kaj Munk / Thomas W. Lassen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 27-36: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 99.4 Munk, Kaj

Vedersø Lolland retur / Jon Høgh (red.) & Carl P. Behrens (red.). Ringkøbing: Bolle-rup Boghandel, 102 sider: ill.

DK5: 99.4 Munk, Kaj. Artikler, der belyser digterpræsten Kaj Munks (1898-1944) liv og forfatterskab, herunder tiden under besættelsen

Flugten til Amerika / Erik Petersen. I: Historiske Beretninger nr. 8, 27-40: ill.

DK5: 99.4 Olsen, Valdemar Axel

En eksborgmesters bekendelser / Poul-Henrik Pedersen; Jens Eichler Lorenzen (red.); Winnifred Eriksen (foto) ... [et al.]. [Odense]: mellemggaard, 271 sider: ill.

DK5: 99.4 Pedersen, Poul-Henrik. Poul-Henrik Pedersen (f. 1945), journal-

ist og forhenværende borgmester i Nykøbing Falster, beretter om sin opvækst og om sine 17 år som borgmester, hvor han har oplevet alt lige fra plat og svindel til bombetrusler og politisk konspiration

Fra Nakskov til de skrå brædder / Christian Steffensen. I: Jul på Lolland, 64-67: ill.

DK5: 99.4 Steffensen, Christian

Min skolegang / Ingrid Thorsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 43-49: ill.

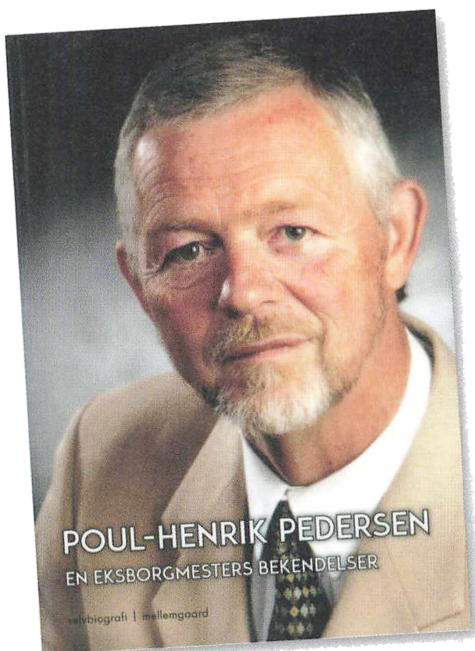
DK5: 99.4 Thorsen, Ingrid

Anna og Valek Krzanowski / Karen M. Larsen. I: Historiske Beretninger nr. 8, 5-17: ill.

DK5: 99.7

Hans Rasmussen og den private kirkegård / Steffen Jørgensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 86-88: ill.

DK5: 99.94 Pedersen, Hans Peder.

Årsberetning for 2015

Til årsmødet 2016

Af Ole A. Munksgaard

Samfundets årsmøde i 2015 afvikledes den 28. april på restaurant "Sukkertoppen" ved den nedlagte Saxkjøbing Sukkerfabrik.

Traditionen tro blev årsmødet indledt med et foredrag; i år af Johannes Melchior Jensen, der fortalte om Sønderskovhjemmet og sin opvækst og livet på hjemmet gennem 1900-tallets første halvdel. Foredraget blev illustreret med en række interessante fotos.

Parallelt med det obligatoriske kaffebord afvikledes generalforsamlingen. På generalforsamlingen aflagde formanden sin beretning, og årsregnskabet for april 2014 til marts 2015 blev vedtaget. Det blev desuden besluttet at bibeholde det årlige kontingent på 235 kr. inklusiv forsendelse af årbogen.

Gennem 2015 har Samfundet tilbudt og afholdt et antal arrangementer. Tilbuddet har ikke blot været arrangementer, som Samfundet har været tilrettelægger og afvikler af, men har også været arrangementer afviklet i samarbejde med andre foreninger. I 2015 har der været tilbudt 4 arrangementer. Det drejer sig om foredragene:

– "Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika" ved cand. pæd. pæd. John Bertelsen, der er medforfatter til bogen af samme navn, der fortæller historien om de anbragte personer på Tvangsarbejdsanstalten Saxen-

høj, der – udstyret med en enkeltbillet – blev sendt til Amerika i perioden 1867-1930. Foredraget blev kombineret med et nyt tiltag: En præsentation af årbogen for 2014.

– "Grundtvig på prærien" ved museumsinspektør Henrik Bredmose Simonsen, der fortalte om den danske udvandring til Amerika og dannelsen af grundtvigianske "kolonier" i USA. Foredraget blev efterfulgt af et besøg på udstillingen af samme navn på Museum Lolland-Falster.

– En koncert med Duo Suonante kombineret med et foredrag om biskop Monrad og en rundvisning i bispegården ved biskop Steen Skovsgaard.

– Det sidste arrangement gjaldt Krenkerup Gods, hvor godsejer Patrick Reventlow-Grinling fortalte om godsets aktiviteter inden for land- og skovbrug samt det tilhørende bryggeri, hvor der blev vist rundt og budt på smagsprøver.

Hvad angår årets økonomi, kan det oplyses, at den fortsat er yderst sund, og at medlems-tallet er ret stabilt. Bestyrelsen vil derfor se på, hvordan en del af egenkapitalen i større grad kan komme medlemmerne til gode via arrangementer og lignende.

Samfundets hjemmeside er blevet moderniseret og anvendes i langt højere grad end

tidligere som medium for informationer til medlemmerne. Desuden har webmasteren påbegyndt en løbende offentliggørelse af tidligere årbøgers artikler på hjemmesiden. Facebook anvendes ligeledes flittigt som kommunikationsmiddel.

I forbindelse med valgene til bestyrelsen genvalgte Heidi Pfeffer, Kim Hansen og Christian Frederiksen. Hans Chr. Bentsen genvalgte som bestyrelsessuppleant, og Bent Munck Hansen og Steen Aarup genvalgte som henholdsvis revisor og revisorsuppleant.

Afslutningsvis gjorde formanden opmærksom på, at Samfundet havde haft et godt år, hvor Samfundets flagskib, årbogen, var blevet godt modtaget af medlemmerne og pressen. Han rettede derfor en stor tak til redaktøren og de øvrige bestyrelsesmedlemmer for deres store og frivillige indsats for Samfundet.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

Æresmedlem

Fhv. skoleinspektør Arne Heyn, Nykøbing F.

Formand:

Ole A. Munksgaard, Mågevej 8, Langø,
4900 Nakskov, tlf. 54 94 81 43.
olearpe@gmail.com

Næstformand:

Palle Sørensen, Skolevej 1, Frejlev,
4892 Kettinge, tlf. 54 87 36 40.
ericapalle@gmail.com

Sekretær:

Inge Hedal, Tornskadevej 583,
4900 Nakskov, tlf. 62 21 44 16
ij-hedal@mail.dk

Kasserer:

Kim Hansen, Vestensborg Allé 57,
4800 Nykøbing F., tlf. 20 14 85 33.
kimh@tdcadsl.dk

Regnskabet føres af:

Bo Mejer Hansen/Museum Lolland-Falster
Frisegade 40, 4800 Nykøbing F.
bmh@museumlollandfalster.dk

Redaktør:

Heidi Pfeffer, Peter Freuchensvej 21 E st. 1
4800 Nykøbing F., tlf. 23 67 69 49.
heidipfeffer@mail.dk

Bestyrelsesmedlem:

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kirkeby,
4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.
inboge@mail.tele.dk

Bestyrelsesmedlem:

Christian Frederiksen, Pandbjergvej 115,
4800 Nykøbing F., tlf. 28 96 93 43
chr.frederiksen69@gmail.com

Suppleant:

Hans Christian Bentsen, Kløverbænget 3,
4970 Rødby, tlf. 54 60 15 14.
chi.bentsen@live.dk

Suppleant:

Jan Bodholdt, Kystvej 5
4800 Nykøbing F., tlf. 20 12 64 69
jan-bodholdt@mail.tele.dk

Revisorer:

Henning Bjørn, Degneallé 14, 4990 Saksøbing.
Bent Munck Hansen, Sønderhøj 20, 4960 Holeby

Revisorsuppleanter:

Fritz Jensen, Sundvænget 3A, 4800 Nykøbing F.
Steen Aarup, Sjølstoftevej 4, 4895 Errindlev

UDVALG

Redaktionsudvalg:

Heidi Pfeffer, Ole A. Munksgaard,
Inge Hedal, Kim Hansen og Jan Bodholdt.

Arrangementsudvalg:

Kim Hansen, Ole A. Munksgaard, Inge Hedal,
Christian Frederiksen og Ina Antonsen.

Tilsyn med mindesten:

Palle Sørensen og Kim Hansen.

Bestyrelsen for Museum Lolland-Falster:

Ole A. Munksgaard.

Se Lolland-Falsters Historiske Samfunds
hjemmeside: www.lfhs.dk

Vi er også på

Vedtægter for Lolland-Falsters Historiske Samfund

§1

Lolland-Falsters Historiske Samfund har hjemsted i Maribo i Lolland Kommune.

§ 2

Foreningens formål er:

At styrke den lokalhistoriske interesse og kendskabet til Lolland-Falsters historie.

At udgive en årbog med historiske emner fra Lolland-Falster eller relation dertil.

At arrangere medlemsaktiviteter af almen historisk interesse.

§3

Medlemskab er åbent for enhver, der tilmelder sig foreningen og betaler et årligt kontingent. Kontingentet fastsættes af generalforsamlingen. Medlemmerne modtager årbogen mod betaling af forsendelsesomkostningerne.

§4

Samfundets bestyrelse består af 7 medlemmer, hvoraf 4 vælges i lige årstal og 3 i ulige årstal. Bestyrelsesmedlemmerne vælges ved simpelt flertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 bestyrelsessuppleanter, hvoraf 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer samt 2 revisorsuppleanter, hvoraf halvdelen afgår skiftevis hvert år.

Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør samfundets forretningsudvalg. Bestyrelsen vælger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte. Kassereren kan ligeledes vælges i eller uden for bestyrelsens midte.

Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundets aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer med mere. Bestyrelsen kan om nødvendigt vælge interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5

Foreningen tegnes af formand og et bestyrelsesmedlem i forening.

§6

Generalforsamlingen indkaldes via meddelelse på foreningens hjemmeside www.lfhs.dk eller ved direkte indbydelse, hvilket sker mindst 14 dage før generalforsamlingens afholdelse. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, skal være formanden (bestyrelsen) i hænde senest 1 uge før generalforsamlingen.

Den årlige generalforsamling afholdes i april måned. På denne aflægges bestyrelsen (formanden) sin beretning om samfundets aktiviteter i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts, og kassereren fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere afholdes valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen fremlægges en orientering om samfundets kommende aktiviteter, som udsendes til medlemmerne.

Ekstraordinær generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder grund til dette.

Ligeledes skal ekstraordinær generalforsamling indkaldes, såfremt mindst 25 medlemmer skriftligt kræver dette. Indkaldelse skal ske som ved ordinær generalforsamling. Den ekstraordinære generalforsamling skal afholdes senest 1 måned, efter at kravet er rejst.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpelt stemmeflertal. Vedtagelse af ændringer af lovene og om samfundets opløsning skal dog finde sted på 2 umiddelbart på hinanden følgende generalforsamlinger. Tidsrummet mellem de 2 generalforsamlinger skal være mindst 14 dage.

Ved beslutning om samfundets opløsning skal de midler, som samfundet måtte være i besiddelse af, gives til almene, velgørende formål.

Det beslutes på generalforsamlingen hvilke formål, der skal tilgodeses.

Vedtaget på generalforsamlingen 12. april 2011 og på den ekstraordinære generalforsamling 28. april 2011.

Person- og stedregister

- A**
Alexander d. 3. 30
Andersen, H. C. . . . . 5ff.
Andersen, Lene Vinther . . . 66
Andersen, Margrethe. 100
Andersen, Poul 115
Andersen, Søren 115
Askgaard, Ejnar Stig 5
Atlantehavet. 30
- B**
Berg, Helene 94
Berlin. 16, 118
Bertelsen, John 136
Bjørnson, Bjørnstjerne . . . 96
Blåtand, Harald 88
Bodholdt, Jan 51
Bogø 14, 22, 35
Boisen, Laura . . . . . 96ff.
Bojsen-Møller, Jutta 96
Borgsted 39
Brasen, Thorkild 37
Braunschweig 118
Bremerholm 28
Bresemann, Sophus. 99
Broman, Johan. . 104, 120, 123
Braase, J. P. 108
- C**
Chapmann, D. W. 15
Christensen, Carina. 24
Christensen,
  Jesper Bøje . . . . . 104ff.
Christensen, Jørgen. 115
Christian d. 9. 30
Christian d. 10. 38
Christiansborg. 49
Clausen, Johan . . . . . 66ff.
- D**
Danmark 14, 20, 23,
  . . . . . 29, 83, 117
Danner, grevinde. 49
- Daugaard, Thora 94
Dorhpmüller,
  trafikminister 38
Dorph, Ole. 67, 74
Dresden 118
Drewsen, Jonna. 91
Dreyer, Carl Th. 41
- E**
Eggers, Olga 97
Engelund, Anker 31, 34
England 34, 91, 120
Europa. 39
- F**
Fache, Sophie 74
Falster 14, 18ff., 28,
  . . . . . 43, 52, 66, 86
Farø 14, 22, 40
Feddersen,
  Astrid Stampe . . . . . 91ff.
Feddersen, Gustav. 92
Fejø . . . . . 81ff.
Femern 14
Femern Bælt 14, 24
Femernsund. 14, 17, 21
Fleischer,
  Johann Christoph. 118
Fogh, C. P. J. . . . . 42ff.
Fonnesbech,
  indenrigsminister. 16
Ford, Henry. 31
Frandsen, Johs. Nørregaard. . 5
Frankrig 86, 91
Frederiksberg . . . . . 92ff.
Freiberg 118
Friis-Skotte,
  trafikminister 18, 32
Fuglsang, Mads. 36
- G**
Gedser. 16, 30ff. 52
Geneve 21
- Gimsing, Niels Jørgen. 18
Gross Breitenbach. 118
Grubbe, Marie. 28
Grum-Schwensen, Ane . . . 7ff.
Grønsund. 28
Guldborg 19
Guldborgsund . . . . . 14, 17ff.
Gunslev . . . . . 66ff.
Gåbense. . . . . 18, 27ff.
Gaard, Hanne 102
- H**
Hamburgskoven 98
Hamburg 14, 118, 120
Hammerich, byfoged. . . . 43ff.
Hannover. 118
Haslev 56
Hass, Hieronymus
  Albrect. 115, 118, 124
Hass, Johann Adolph
  . . . . . 105, 115, 118
Hasselø-lejren 53, 56
Heiberg, Peter 42
Heiligenhafen 14
Helsingør. 19, 22
Holstebro. 94
Holsten 15
Hårbølle. 39
- I**
Ingemann, Bernhard
  Severin. 27
Ipsen, E. J. 32
- J**
Jensen, Johannes
  Melchior 136
Jensen, Niels Aage 27
Jensen, Thit. 98
Jessen, Karen Marie 43
Jóhansen, Petrea 99
Jylland. 18, 48
Jørgensen, Johan Jesper . . 107

- K**
Kalvehave 35
Kjærboel, Johs. 52
Knuth, Christoffer 5
Knuth, Eggert
    Christopher 12
Knuth, Frederik Marcus . . . 12
Knuthenborg . . . . . 5ff.
Korsør 29
Kristiansen, Erik 104
Kröhnke, Gustav
    Heinrich Adolf. . . . . 14ff.
Küchler, Albert 11
København . . . 14, 20, 29, 32,
    . . . . . 43, 49, 51, 92ff.
Køge 14
- L**
Larsen, Jytte 91
Lemche, Gyrithe . . 94, 98, 101
Lemvig 94
Lillebælt 18
Limfjorden 18
Lissabon 21
Lolland 19, 27, 40,
    . . . . . 52, 86, 98, 104
Lolland-Falster 51, 92
London 97
Luti, Margherita 9
Lübeck. 15
Lyngby, købmand 43
- M**
Majbølle 21
Maribo. 16, 20, 56, 106
Marielyst 37, 52
Masned Sund 18, 28, 35
Masned Sundbroen 17
Masnedø 18, 30, 35
Masnedø Kalv 35, 39
Mecklenburg 16
Melchior, Arne 24
Moshack,
    Moritz Georg . . . . . 104ff.
Mossin, Karen Birgitte . . 66ff.
Mossin, Sophie Christine . . 72
Muller, Hartwich. 107
Munch, Elna 101
Munksgaard, Ole A. 136
Møller, Dorthe Falcon. . 104ff.
- Møller, H. L. 97
Møn 39, 56
- N**
Nakskov 42ff. 52
Neergaard, Niels 32
New York. 30
Nielsen, Jytte 91
Nordfalster 68
Norge. 83, 117
Nr. Alslev 27
Nr. Kirkeby 27
Nr. Ørslev 96, 102
Nykøbing F. . . 14, 21, 28, 60,
    . . . . . 92ff., 104ff.
Nysted 16, 52, 60
Nysø 91
Næstved. 14
Nørregaard, Jens 96
- O**
Oddesund 18, 33
Olsen, Jørgen. 71
Olsen, Oline . . . . . 99ff.
Orehoved. 29
Oslo 124
- P**
Pederstrup . . . . . 104ff.
Polen 20
Pontoppidan, Dines. . . . . 66ff.
Pontoppidan, E. P. . . . . 43ff.
Possehl, Emil 16
Poulsen, Anna 96
Poulsen, Emil 96
Preussen 14
Præstø 91
Puttgarten 14
- R**
Raphael, kunstner . . . . . 9ff.
Rasmussen, Anders 81
Rasmussen, Hans 73
Rasmussen, Ole. 102
Reventlow-Grinling,
    Patrick 136
Ribe Nørremark 88
Ringkøbing 94
Ringsted 15
Rom. . . . . 9ff.
- Rosenau, Gottlieb 121
Roskilde 29
Rothe, konferensraad. . . . 108
Rødby 14, 19, 40, 43, 52
Rødbyhavn 18, 20
- S**
Sakskøbing 20, 60
San Fransisco 30
Sarti, Guiseppo . . . . . 109ff.
Saxenhøj 136
Scalabrini, Paolo . . . . . 109ff.
Schaltz, Ulla 6
Schultz, Svend S. 41
Seebohm, Hans-Christoph. . 22
Sidney 30
Silbermann, Gottfried . . . 119
Simonsen, Henrik
    Bredmose. 136
Siveke, Herman. 43, 49
Siveke, madam 43
Sjælland. 23, 35
Skandinavien. 14, 34
Skovsgaard, Steen. 136
Slesvig. 15
Smidth, prokurator 46
Sondermann,
    Marcus Gabriel 107
Specken, Jacob 120
Specken, Philipp Jacob . 104ff.
Stadager 66
Stage, Berit 14
Stampe, Henrik 91
Stampe, Rigmor 92
Stanley, Oliver. 38
Stauning, Thorkild 33
Steiness, Agnes 100
Stockholm 14, 21,
    . . . . . 105ff., 120
Storebælt 21
Storstrømmen . . . 17ff., 28ff.
Strange, Helene. . . . . 66ff.
Stubbekøbing . . 28, 35, 52, 58
Stubberupgård . . . 53, 56, 58
Sundby Færggård 98
Sverige 83, 117, 120
Sydjylland 88
Sydsjælland. 15, 56, 60
Syltholm 14
Søsted, Kasper Høhling . . 81

T		
Taylor, Frederic	31	
Thrane, tømremester	112	
Tiefensee, Wolfgang	24	
Tieffenbrunn, Otto Joachim	107	
Tietgen, C. F.	16	
Tolderlund, Ingeborg	98	
Torkilstrup	67	
Tyskland	20, 24, 30, ...	40, 51, 86, 117
U		
USA	49, 91	
V		
Vesterborg	42, 46	
Vestjylland	92	
Vordingborg	14, 28, 35	
Væggerløse	60	
W		
Warnemünde	16, 40	
Wedel, Søren	107	
Winchell, købmand	43	
Winther, Christian	28	
Wulffeldt, købmand	43	
Z		
Ziersen, Zella	100	
Zorn, Helmut	115	
Ø		
Ønslev	23, 27, 43, 67	
Ønslev Galgebakke	66	
Østersøen	14, 18, 27, 51	
Østrig	14	
Å		
Ålholm	107	

ANUTHEBORG
Le meilleur végétal

AGROBY
WINEBY

PST/BE
L'Édition